

АДИБ ҲАЁТИГА
БИР НАЗАР
•
ХОТИРАЛАР

ТОШКЕНТ
"ШАРҚ" НАШРИЁТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
1998

Тузувчи ва нашрга тайёрловчилар:
Мурод МАНСУР, Темур УБАЙДУЛЛО

Масъул муҳаррир:
Омон МУХТОР

МУБОРАК ХОТИРА

Мен отамиз — Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухрат домла ҳақида ҳали ҳеч кимга ёрилмаган, айтилмаган хотираларга, ажойиб кузатиш ва таассуротларга эгаман. Кўпчилик яхши билмайдиган ва ҳали-ҳануз тагига етолмаётган воқеаларнинг шоҳиди бўлганман. Буларни вақти келиб, батафсил қоғозга туширарман ҳам, эълон қиларман ҳам. Ҳозирча эса, умрларининг сўнгги йилларидаги баъзи воқеаларни эслагим, у кишининг айрим армон ва таскинларидан, энг оғир дамларда намоён бўлган ажойиб инсоний фазилатларидан сўзлагим келди.

Биласиз, отам умрларининг сўнгида оғир дардага чалиниб, ҳассага суяниб қолган эдилар. Тиллари яхши айланмас, гапиришга қийналар, фикрларини тушунтира олмаганларида мен у кишига кўпинча таржимонлик қилар эдим.

Тўқсон биринчи ёхуд тўқсон иккинчи йиллар миёнаси эди. Телевизор орқали катта бир республика йиғини олиб кўрсатила бошлади. Адам одатдагидек курсида ўзларини бироз олдинга ташлаб, икки кафтларини даҳанларини ҳассага тираганча телевизордан кўз узмай утирар эдилар. Республика Президентининг сўзларини диққат билан тинглардилар. Кутилмаганда у кишининг кўзлари намланиб кела бошлади. Нима экан, деб қулоқ оссам, Президент ноҳақ жабр чеккан Ўзбекистон зиёллари ҳақида гапирмоқда. Мен ҳам аниқ эшитдим. Ўша жабр кўрганлар қатори Ҳамид Сулаймон, Шухрат, Саид Аҳмад, Шукруллолар номи тилга олинди.

Адам қаддиларини тиклаб, бир нималар демоқчи бўлдилар: «Биринчи бор айтиляпти!» демоқчи эканликларини тушундим. Бунақа катта йиғинда, катта даврада ҳеч айтилмаган, тилга олинмаганди бу нарса. Шу вақтга қадар эътироф этилмаганди. Адамнинг кўзлари намланиб келгани шундан эди!..

Адам жуда кучли ирода эгаси эканлар. Ўшанинг ичун ҳам, Қозғистон лагерларида ётиб ҳам, оқланиб келиб ҳам йиғилмаган одам... мана

Шухрат.

Машраб: Роман; Адиб ҳаётига бир назар; Хотиралар//Масъул муҳаррир: О.Мухтор/.— Т.: «Шарқ», 1998.—304 б.

Бу китобга Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухратнинг қўлида сақланиб қолган, вақтида эълон қилинмаган «Машраб» романи, Адиб ҳаёти тўғрисидаги ҳикоя ва шеърлар, шунингдек Ёзувчи шахси, унинг ижод йўли ҳақида ёзилган хотиралар киритилди. Китоб Шухрат номи ҳам, ижоди ҳам давр утиши билан унутилмаганидан далолат беради. У яхлит бир шакл касб этганидан, ўқувчилар кўнглида қизиқиш уйғотади, деб ўйлаймиз.

Ўз2+83. 3Ўз

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти
Тошкент, 1998.

энди бутун республика миқёсидаги катта бир йиғинда бу ноҳақлик, зулм эътироф этилаётганидан... кўзлари жиндек намланиб келиб, менга бир нарсалар демоқчи бўлардилар. Шу дамда ҳатто мен ўзимни туголмай қолган, ичимдан бир нима тўлиб-тошиб кела бошлаган эди. Шоирнинг, адибнинг юрагини вайрон қилган ноҳақлик ўз номи билан аталмоқда эди. Зулмга лаънат ўқилмоқда эди. Миллат гулларини адо қилган адолатсизлик ўз баҳосини олмоқда эди. Бунақа вақтда, наинки зулм кўрган инсон, барча пок кишиларнинг кўзига ҳам ёш келгай.

Кези келди, айтиб ўтай. Адам, у киши билан бирга лагерга жўнатилган зиёлилар ўша ерда ҳам жим турмай, адолатсизликка қарши тик бориб, исён кўтаришган ва бутун қамоқни бир неча кун қўлда тутиб туришган экан. Шўро ҳукумати билан шунча вақт келишолмай кейин исён бостирилган экан. Мен яқинда ана шу исёнга бағишланган ярим бадий, ярим ҳужжатли фильмни кўрдим. Адам ўша воқеани бир эслаган эдилар.

Адамиз табиатан камтар, ўзларининг асарларини кўз-кўз қилишни унчалик ёқтирмайдиган одам эдилар. Адолатпарварлик, тўғрисўзликни улардан ўрганмоқ керак эди. Ҳавас қиларлик даражада тўғри сўз эдилар. Бу борада ҳеч кимдан ва ҳеч нарсадан чўчимас, ҳайиқмас эдилар. Бундай юксак инсоний фазилатлар шўро замонасида шараф келтирмаслигини билсаларда, адам ундан тойган эмаслар. Ҳалигача биз шу хислатлари билан фахрланамиз. «Бошга қилич келсада, тўғрисини сўзла, тўғри сўзингда тур. Ёлгон Олмоҳга ҳам хуш келмайди», дер эдилар у киши. Бутун ёзган асарларига шу руҳ сингиб кетгани учун ҳам улар ҳалигача севиб ўқилмоқда, қайта-қайта нашр этилмоқда.

Яна айтсам, у кишининг ғариблар бошини силовчи меҳрибон қўллари бор эди. Йилт этган ёш истеъдодни қидириб топиб, қўллаб юборишдан, сўз ёзиб бериб, нашриётларга йўллашдан, китоби, асарини чиқаришга жон куйдиришдан чарчамас эдилар. Ана шундай ноёб фазилатлар эгаси эдилар у киши.

Адам чин маънода миллий шоир эдилар. Бу нарса у кишининг табиатларида борлиги учун ҳам ёзганлари барчага тушунарли ва бир ўқишдаёқ ёқиб қолар эди. У киши аждодларимиз қадриятларига содиқ қолиб, оғир кунда бардошли бўлишга ундовчи, тотувлик-

ка чақирувчи асарлар битдилар. Эркин ҳаёт, иттифоқлик ва бирлик учун сўз ва қалам билан курашдилар. У киши миллий маънавиятимиз сарчашмаларидан баҳраманд бўлиб, камол тошган эдилар. Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий сингари зотлар тутган насиҳатгўйлик йўлини изчил давом эттиришни хуш кўрардилар. Шу туфайли халқимиз қалбини ром эта оладиган асарлар битишга муваффақ бўлдилар.

Адамизнинг яна бир ажойиб фазилатлари шундаки, у киши нозик қалб эгаси, ижодкор бўлатуриб, ўзлари ўша жамият зулм машинасининг ичидан жабр тортиб чиқиб ҳам юракда гина сақлаб қолмадилар. Бировларга ўхшаб, бировлар устидан чақимчилик қилмадилар, сафдошларини сотмадилар, елкадошларига туҳмат тошларини отмадилар. Бу ёғини Маҳшар кунига қолдириб, ўзлари инсондек яшай билдилар. У киши йигитлигининг энг масъул дамлари қамоқхоналарда кечди, лекин буни бировдан кўриб, бировга ис-тагани йўқ.

У кишининг ёзганлари минг машаққатлар билан ҳаёт юзини кўрди, қанча курашлар эвазига босилиб чиқди. Кўп йиллар эътироф этилмади. Лекин шунда ҳам адиб нолиш нималигини билмади, ёзаверди. Отамизнинг лойи бардош ва камтарликдан олинган экан, маънавий гўзаллик қаршисида асрнинг оғриқлари, жабру жафоларини тан олмадилар. У кишининг руҳи эса ижоддан чарчамасди.

Ва ниҳоят, Шўхрат домла ўзбек адабиётида роман ёзган адиблар сарасида биринчилар қаторида саналиш шарафига муяссар бўлдилар. У кишидан «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас», «Жаннат қидирганлар»дек чиройли асарлар қолди.

Эл севган Шўхрат домланинг қарийб олтмиш йил давомида дунё юзини кўрган маълум асарларини ҳам, адиб ёзув столида, шахсий архивида қолиб кетган номаълум асарларини ҳам ўзбек Миллий Маънавиятидан ажратиб бўлмайди. XX аср тугаб борар экан ва ўтган юз йил мобайнида ёзилган у ёки бу жанрдаги асарларнинг халқ маданияти тарихидаги ўрни холис белгиланар экан, домла қалами остидан чиққан асарлар ҳам ўз муносиб баҳосини олиши шубҳасиз. Ахлоқий поклик ва ботиний гўзаллик, аждодлар қадриятларига садоқат, оғир кунда бардошли, оилада ва жамиятда муроса ва тотувлик учун муқаддас сўз ва қа-

лам билан курашган адиб Катта Адабиётга дахлдор мавзуларга қўл урди ва уларнинг хуш талқинини яратди.

Отамиз ҳаёт бўлганларида шу баҳорда саксонга кирар эдилар. У киши ўрик гуллаганда туғилган эканлар. Ва шу билан бирга ўриклар қийгос гуллаган кезда, 19 апрелда қамоқдан озод бўлиб, уйга кириб келган эдилар. Шу боисдан, биз бу кунни отамизнинг қайта туғилган кунлари, деб биламиз.

Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси

ШУҲРАТ СИЙМОСИ

Биз тенгилар адабиёт даргоҳига кириб келаётган пайтларимизда азамат акаларимиздан иборат ёзувчилар авлоди айни кучга тўлган чоғлар эди. Устозларимиз Гафур Гулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир ва Шайхзодалардан кейин ижод яловини баланд кўтариб турган гайратли бу адиблар элик ёшнинг нариберисида эдилар. Улар ҳар йили ўнлаб роман ва қиссалар, шеърий туркумлар ёзишдан чарчамас эдилар.

Уша акаларимиз ҳозирги кунда саксонни қоралаб қолдилар. Афсуски, бу сафдаги қаламкашларнинг кўпчилиги тирикликни тарк этиб кетишди. Асқад Мухтор, Туроб Тўла, Раҳмат Файзий, Шухрат ака. Ҳозир биз катта ёзувчиларимиздан бири Шухрат акани хотирлаётимиз. Кўпчиликка маълум, Шухрат қагагон йилларнинг жабрини роса тортган эди. Урушни ҳам бошидан охиригача кўрган. Ҳаммаёқ омон-омон бўлгандан кейин ҳам Шухрат ака тинчлик кўрган эмас. Абдулла Қаҳҳор шаънига отилган маломатларнинг чанг-тузонлари Шухратнинг опшоқ бошига ҳам ёғилиб турди.

Аттанг, бу меҳнаткаш адиб, бир тўғрисўз инсон бу дунёнинг яхшиликларидан бошқалар қатори баҳраманд бўла олмади. Умуман, тарихга назар ташлайдиган бўлсангиз, ҳамма томони бус-бутун сиймони учрата олмайсиз. Заррин косаларнинг ҳам бир чети кемтик бўлиб тураверар экан. Бас, маълум бўлдики, ўткинчи умрни ортда қоладиган ишу аъмол давом эттириши мумкин экан. Яъни, бировдан яхши, бировдан бундайроқ ном қолар экан. Шухрат акадан, шубҳасиз, яхши ном қолди. Адиб Шухратдан катта ижодий мерос қолди.

Шухрат ака табиатан ҳалол, пок инсон эди. У ёшларга хайрихоҳлигини яшириб ўтирмас, қўлидан келганча ёрдам қиларди. Дейлик, бирортанинг тўйи, маъракаси бўлса, ўзи бош-қош бўларди. Қозон-товоқдан тортиб ўчоқдаги ўтингача суриштириб чиқарди. Тўй қилиб эл олдидан ўтишни хуш кўрарди. Энди уйласам, хайру садақа ҳам ана шу тўйларга қўшилиб кетаверган экан.

Меҳнатдан қочмайдиган бу инсоннинг ташкилотчи сифатида ҳам Ёзувчилар уюшмасига кўп хизмати сингган. Катта ёшдаги адиблар Шухрат ака фаолиятини яхши эслашади. Шухрат ака уюшма раҳбариятида, Адабиёт жамғармасида, журналларда қизгин иш олиб борди.

Менинг ўзим Шухрат аканинг оғалик меҳрини сира унутмайман. У киши бир маҳал «Кел, иккаламиз бир суратга тушайлик», дедилар. Тушдик ҳам. Шухрат ака кейинчалик кўп жиллик асарларининг бир жилдига бирга тушган ўша суратимизни киритибдилар. Мен бу нарсдан бирмунча мутаассир бўлдим. Шухрат ака негадир ўзидан кейинги авлод вакиллари билан хўшлашаётганга ўхшарди. Адибимизни оғир хасталик кўп йиллар мобайнида қийнади. Унинг дил ҳасратларини, ҳолатларини Саид Аҳмад ака кўп таъсирли қилиб ёзганлар.

Албатта, адабиётимиз тоғлари силсиласида бошини оппоқ қор чуллаган чўққи сингари Шухрат сиймоси ҳам доимо кўзга ташланиб тураверади.

АДИБ ҲАЁТИГА БИР НАЗАР

УЧ МУНГЛИ ҚЎШИҚ
СЎНГСИЗ ИМТИҲОН

Ҳама обод бўлди,
Бўлмадим обод дастингдан...

МАШРАБ

Ҳаёт одамни умр бўйи синайди, дейишганида, унчалик эътибор қилмасдим. Бу ҳам бир гап-да, деб қўя қолардим. Янглишган эканман.

Яшаб ўтган йилларимизнинг энг бахтли дақиқаларини эслаймиз ва уни умр деб атаймиз. Аммо шу умр бўлса, айрилиқлар, маҳрумликлар, йўқотишлар билан ўтган изтиробли йилларимизни нима деб атаймиз?

Менимча, бахтли дамларда инсон фаолияти бир қадар суст намоён бўлади. Айрилиқ, чекланиш, изтироб дамларида инсон битта мақсад билан яшайди. Тўсиқларни бузиб ўтиш, чекланишларга, туҳматларга қарши кураш жараёнида тобланиб боради. Ҳаётда ўз ўрнини топишга интилади.

Менинг болалик дўстим, олтиш йиллик қадрдоним — шоир Шухрат етмиш ёшени нишонлаётди. Унинг ижод ва кураш, кураш ва ижод билан ўтган етмиш йиллик умри осонликча кечмаганини яхши биламиз.

Ҳаёт ҳаммамиздан кўра Шухратни кўпроқ ва кескинроқ синади.

Ўттизинчи йилларда у ҳаётга ташна, бутун вужудини шеърият қамраб олган, олам кўзларига алвон рангларга чулганиб кўринган, дунё тиниқ, шаффоф нурлардан иборат бўлиб туюлган, эртанги кунни энтикиб-энтикиб кутадиган хаёлпараст, ранглардан кўзи қамашадиган, оҳанглардан май ичгандек маст бўладиган, бир сўз билан айтганда, ер-кўкка сигмаган шоир бола эди.

Шухрат ўша йиллардаёқ Гафур Гулому Усмон Носирларнинг назарига тушиб қолди. Бу устозлар эртанги куннинг яхши бир шоири дунёга келаётганидан қувонган эдилар.

Республика матбуоти унинг шеърларини тез-тез

эълон қиладиган, адабий доираларда у тўғрида илиқ-иссиқ гаплар айтиладиган бўлди.

Ёш, умидли шоир қайнаб-тошиб ижод қилаётган бир пайтда уруш бошланди. Шухрат жангга кетди. Унга шон-шухрат ваъда қилган қалами стол устида мунгайганча қолди.

Кавказ тоғларида шиддатли жанглар кетарди. Немис фашистлари Боку нефтини эгаллаш учун жон-жаҳдлари билан интилишарди. Шухрат ана шу энг даҳшатли жангларда қатнашди. Тоғ сўқмоқларида, довонларда ёвуз душман билан олишди.

Жанглар тинган, чўққилар тепасида ғарибгина бўлиб яримта ой сузиб юрган саҳарлар да Шухрат кичкинагина дафтарчасини харсанг устига қўйиб, шеърлар битарди.

Мен у пайтда «Қизил Ўзбекистон» газетасида адабий ходим бўлиб ишлардим. Шухратнинг жангдан юборган шеърлари менга келарди.

Шухрат оғир жангларда кўп қатнашди, шундай жанглarning бирида яраланиб, беҳуш госпиталга тушди. Узоқ даволаниб, охири қадрдон она шаҳри — Тошкентга қайтиб келди. Қадрдон қаламини яна қўлига олди. Ўзини ижодга урди. Душманга нафрат қўзғайдиган газабли сатрлар қоғозга тўкила бошлади. Вафо, садоқат, муҳаббат ҳақидаги шеърлари газеталарда босила бошлади. Тошкент радиоси кунора унинг шеърларини эшитирарди. У Тошкентга кўчиб келган ҳарбий госпиталларга бориб ярадор жангчиларга шеърлар ўқиб берарди. Қишлоқларга бориб, фарзандларини соғинган чолларга, кампирларга, эрларидан хат кутиб интизор яшаётган келинчаларга уларни юпатадиган, кўнгилларини кўтарадиган шеърлар ўқиб берарди.

Худди ҳозиргидек эслайман. 1945 йили Ҳамид Гулом, Шухрат, Туроб Тула, Мирмуҳсинлар билан Тошкент радиосидан республика аҳлини Галаба байрами билан табриклаган эдик.

Ўша кунини Тошкент кўчалари одамга тўлиб кетганди. Одамлар бир-бирларини қутлашарди. Бирови кулган, бирови йиғлаган, бирови энг яқин кишидан жудо бўлган — улар мунгайиб бир чеккада мотамсаро туришарди.

Шундай қилиб, Шухрат уруш йилларининг оғир синовидан сабот билан ўтди.

Тинч, ижодий йиллар бошланди. Шоир Шухрат қаламкаш дўстлари билан адабиётимиз ривожига яхши-

яхши асарлари билан ҳисса қўша бошлади. Урушда кўрган-кечирганларидан баҳс очувчи «Шинелли йиллар» романи устида жиддий ишлади. У ижодга шунчалик берилиб кетган эдики, ҳафталаб кўчага чиқмас, кечасию кундузи ухламай ёзарди. Баъзан учрашиб қолган пайтларимизда унинг ҳоргин, лекин қандайдир қувонч акс этиб турган юзларидан қилаётган ишидан ўзи ҳам мамнунлигини билиб турардик. Аммо унинг бу қувончи узоққа бормади. Ҳаёт уни яна бир синовдан ўтказмоқчи бўлди. Шухрат шахсга сизиниш офатига учради. Ҳали сўнгги боблари битилмаган роман ёзув столи устида қолиб кетди. Бу унинг ҳаётидаги энг даҳшатли синов эди. Шухрат букилмади. Тиканли симлар орасида сабот билан, сабру қаноат билан яхши кунларни кутди. Битмай қолган «Шинелли йиллар»нинг сўнгги бобларини кўнглида ёзди. «Олтин зангламас» романининг воқеаларини бобма-боб дилида яратиб қўйди.

Ниҳоят, у кутган кун келди. Беш йил сарсон-саргардонлик, хўрликлар тугади. Шухрат дилида икки романини пиштиб, она юртига қайтди. Чинакам ижодкор ҳар қандай шароитда ҳам ижод қилади. Шухрат ниҳоятда қийин дамларда ҳам қалами билан дардлаша олди. Чунки у яхши кунлар келишига ишонарди. Ана шу яхши кун учун ўзини тайёрлаш кераклигини биларди. Ана шундай қилмоқ учун одамнинг дилини буюк эътиқод, ҳақиқат тантанасига чексиз ишонч ёритиб туриши керак. Шухрат ана шундай эътиқод билан яшаганди.

Шухрат мана шу энг даҳшатли синовдан ҳам эгилмай, букилмай ўта олди.

«Шинелли йиллар» китобхон қўлига теги. У кўп вақт ўтмай «Воениздат» нашриёти томонидан рус тилида 100.000 нусхада босиб чиқарилди. Оғир ва машаққатли меҳнат тантана қилди.

Шухрат қанчалаб шеърый тўпламлар нашр қилди. Қўшиқлар ёзди. Бу қўшиқларни атоқли ҳофизлар ҳамон тўй-ҳашамларда, байрамларда куйлаб, қўшиқ шивандаларининг олқишини олмоқдалар. У оғир йилларда дилига битган «Олтин зангламас» романини ёза бошлади. Бу унинг ижодий жасорати бўлмоғи керак эди. Шухрат бу масъулиятли ишга ниҳоятда жиддий қаради. Тунни тонгга улаб, роман қаҳрамонлари билан дардлашар, уларнинг кечмиши ва қилмишини сатрмасатр қоғозга туширарди.

Мамлакат бўйлаб ҳукм сурган турғунлик балоси уни ҳам қомига тортди. Редакциялар, нашриётлар эшиги унга беркилди. Ҳаёт уни яна синовга чақирди. Барибир у ижод қилишдан тўхтамади. «Кавказ туркуми» шеърларини тугатди. «Олтин зангламас»га нуқта қўйди.

Қисқагина фурсат мобайнида Шухратнинг йўлидаги говлар олиб ташлангандек бўлди. Янги роман ўқувчи қўлига тегди. «Кавказ туркуми» Тошкент ва Москвада икки тилда нашр қилинди. Аммо... турғунлик фақат қишлоқ хўжалигига эмас, sanoатга эмас, ҳатто маданий ҳаётимизга ҳам соя солган, тўсиқлар ташлаганди. Ана шу тўсиққа биринчи бўлиб Шухрат дуч келди. Абдулла Қаҳҳорнинг жанозасидаги нутқи, «Гулистон» журналида босилган мақоласи учун таъқиб остига олинди.

Яна синов, яна имтиҳон...

Романлари босмаҳоналарда, шеърлари редакция папкаларида қолиб кетди. У тенгилар олтмиш ёшларини нишонлаганларида ҳукумат мукофотларига, унвонларига сазовор бўлдилар. Аммо Шухратнинг юбилеи муздеккина бўлиб ўтди. Бундай муносабатларга ўрганиб қолганданми, ё иродаси кучли эканиданми, ҳарқалай ўзини тутди. Ичидаги аламларини сездирмади. Нолиб юрмади. Ўзини ижодга урди, қалами билан сирлашди.

Ёш эса кетяпти, умр ўтяпти. Бўлар-бўлмасга куйиб, умрни ўтказиб юбормаслик керак, — дея Шухрат янги — «Жаннат қидирганлар» романини бошлади.

У Ёзувчилар уюшмаси назаридан четда, жимжит яшади. Лекин бир нафас бўлсин, ижод қилишдан тўхтамади.

Турғунлик йиллари ҳам гармселдек ўтиб кетди. Шухрат учун завқ-шавқ билан ижод қиладиган пайт келди. Келди, аммо... Ҳаёт уни яна бир бор, аммо даҳшатли синовга тортди. У хасталаниб тўшакка йиқилди. Инсоннинг тани темирдан эмас-ку, ахир! Ўттиз йилдан ортиқ чеккан изтироблари ўз ишини қилди. Камситишлар, унутишлар, назардан четга суришлар Шухратнинг соғлигини сўриб олди. У шу аҳволда ҳам қўлидан қаламини қўймади. Титроқ бармоқлари бошқатдан хат ёзишни ўрганди. Шу меҳнаткаш нимжон қўллар шеър ёзишдан тўхтамади. Баъзи адабиётшунослар уни Николай Островскийга ўхшатишарди. Йўқ, биродарлар, Островский бутун мамлакат эътиборида эди. У ғамхўр-

лик ва эътибор билан ардоқланган эди. Унга барча имконият ва имтиёзлар яратиб берилган эди. Шухратни эса эллик йилдан бери аъзо бўлган Ёзувчилар уюшмаси эътиборига ҳам арзитишмади.

Ошкоралик, демократия тантана қилган бугунги яхши замонамизда Шухратнинг асарлари тез-тез эълон қилинмоқда. Лекин бу асарларни ёзиш шу нимжон қўлларга қанчалик қийин бўлганини бир тасаввур қилиб кўринг-а!

Шухрат катта шоир, моҳир романнавис. У ҳар қандай шароитда ҳам ижод масъулиятини унутмайдиган ҳалол ёзувчидир.

Шухрат тўғрисида ўйлаганимда, ҳаёт инсонни умр бўйи синовдан ўтказиши, деган гапга ишондим.

Қадрдоним, болалик ўртоғим, ҳамтақдир, ҳамқалам, ижодкор дўстим, бугун сени муборак етмиш ёшга тўлишинг билан қутларканман, кўнглимда, хаёлимда сен юриб келган паст-баланд йўлларни кезиб чиқдим. Бу нурли, нурсиз йўлларда йиқилмай манзилга етиб келиш учун бардош, матонат керак эди. Сен шу йўллардан мардона ўтиб келдинг.

Дўстим, сен адабиётимизга астойдил хизмат қилдинг, уни яхши асарларинг билан бойитдинг. Бугун сен қуда-қудагайлар, келин-куёвлар, неваралар қуршо-вида иззат-ҳурматда яшайсан. Инсон боласига бундан ортиқ бахт борми? Айниқса, китобхон муҳаббати чеккан азиятларингга берилган олтинга тенг мукофотдир.

Азизим, бахтли кўнларинг кўп бўлсин! Сен билан халқимизга жуда чиройли китоблар совға қиламиз, деган умиддаман.

Етмиш ёшинг муборак бўлсин, қадрдоним!

РЎШНОЛИК КЎРМАГАН ШОИР

Азизим, олтмиш йиллик қадрдоним, наҳотки, энди йўқсан? Наҳотки шу ёруғ жаҳонга ошиқ-сармаст кўзларинг бир умрга юмилди?

Ҳаёт ва ўлим оралигидаги жуда ҳам қисқа масофани қанчалик машаққат билан босиб ўтганингни қандоқ қилиб унутай?! Ҳаёт бизни ўтдан олиб сувга, сувдан олиб ўтга ташлади. Жазирама саҳроларда сарсон-саргардон кездик. Ер ости конларида тирноқ билан маъдан кўчиришга мажбур қилишди. Тугилган остонамиздан олисларга иргитиб ташлашди. Жондан севган қа-

ламимизни қарсиллатиб синдиришди. Лекин ирода-мизни синдиролмадилар. Кўксимиздан имонимизни, қон-қонимизга сингиб кетган Ўзбекистон меҳрини юлиб ололмадилар.

Сен ижод учун, адабиёт учун туғилган эдинг. Ҳеч нарса — айрилиқлар, азоб-уқубатлар шеърят деб аталмиш мўъжизакор кучнинг йўлига гов соллмади. Бир донишманд, қўшиқчининг оғзини бекитсанг, кўнгли билан айтади, деганди. Сенинг шеърларинг қоғозга эмас, кўнглингга битиларди.

Дўстгинам, сен чўмолидек меҳнаткаш ижодкор эдинг. Романларингни ҳар гал варақлаганимда, игна билан қудуқ қазиган қўлларингни гойибона силаб қўяман.

Инсоннинг икки умри бор: бири ҳаётлигида, бири оламдан ўтганида, дейдилар. Иккинчи умр асосий умр эмиш. Билмадим, бу гапни қайси бир донишманд ўйлаб топдйкин? Бу гап биронта қорни тўқ, омади чопган одамдан чиққан бўлса ажабмас. Ахир, инсон бу дунёга нима учун келади? Ёруғ жаҳоннинг жамолига тўйсам, роҳат-фароғатда яшасам, худо берган умримни одамдек яшаб ўтказсам, дейди.

Сен адабиётимиз учун тинмай меҳнат қилдинг. Қанчадан-қанча шогирдлар етиштирдинг. Аммо қадр топмадинг.

Узоқ йиллар интиқ кутган ҳуррият замони келган пайтда яна озроқ яшасанг нима қиларди? Мен ўзбекман, дейишга қўрқадиган, Ўзбекистон менинг Ватаним, дейишга журъат қилолмайдиган замонлар ўтиб кетганини оз бўлса ҳам ўз кўзинг билан кўрганинг менга таскин беради. Тўлиб-тошиб ёзадиган пайт келганда тилдан қолдинг, ҳеч бўлмаса шунча китоб битган бармоқларинг қалам тута қолса нима қиларди? Армону қувончларинг, ҳасрату надоматларинг ичингда қолиб кетди-ку!

Фашизмга қарши курашда кўксини ўққа тугган қаҳрамон жангчи эдинг. Тиканли симлар орасида лахтақ қоғозларга роман битган сабрли ёзувчи эдинг. Дўст гаמידан гамгузор, қувончидан қувонган инсон эдинг.

Қани эди, бу гапларнинг биронтасини тирик пайтингда ўзинга айтган бўлсак, бунчалик алам қилмасди.

Бир ўкинчга бир юпанч, дейдилар. Машаққатли бўлса ҳам кечирган умринг бекорга ўтмади. Бутун ҳаётингни, уйқусиз тунларингни бағишлаган адабиётимиз хазинасига жуда катта бойлик ташлаб кетдинг.

Бундан кейин ўтадиган ижод гурунглирида бўлмаслигингни, олтмиш йил ўз саҳифасида шеърларингга жой берган қадрдон газеталаримиз таҳририятлари остонасидан ўтмаслигингни, уруш ва урушдан кейинги оғир йилларда бизга нон берган Тошкент радиосидан овозингни эшитмаслигимни, «зангори экран»да бошингга эрта қиров тушган нуроний қиёфангни кўрмаслигимни ўйлаганимда, бутун вужудимни аллақандай мунг, ҳазинлик чулғаб олади.

Бир келмакнинг бир кетмаги бор, деган гапга қандоқ кўникай!

Юрак-бағримни ўртаб кетдинг-ку, азизим!

ТИЛДА ҚОЛГАН НУТҚ

Шуҳрат каттакон адабиётимизнинг заргар ижодкорларидан эди.

Энди бу гапни айтишга тилим айланмайди. Ахир, олтмиш йил ҳар куни ҳеч бўлмаганда бир мартадан кўришиб турган, қувончларингдан қувонган, ғам-андуҳларингдан ўртанган энг яқин кишинг бир умр қайтиб келмас бўлиб йўқлик қаърига сингиб кетса, ўртанган, ўксиган кўнглингга қайдан таскин толасан?

Ич-ичимдан, «Э, худо, яхши одамларнинг умрини узоқроқ қилиб яратсанг бўлмасмиди?» деган аламли бир нидо бўғзимга келиб урилади.

Инсон тирик экан, бу дунёга сира ўлмайдиган бўлиб келгандек, ҳаёт юкини орқалаб юраверади, юраверади.

Ҳаёт бировга узоқ йўлни яқин қилса, бировга яқин йўлни узоқ қилади.

Шоир Шуҳрат учун яқин йўллар жуда узоқларга чўзилиб кетди. Дўстлари уч кунда босадиган йўлни у йиллаб босиб ўтиши керак бўлиб қолди.

У ухлаб тушига кирмаган «гуноҳлари» учун 25 йил муддатга озодликдан маҳрум қилинди. Энди ижоди кучга тўлган, завқ-шавқ билан, илҳом билан ижод қилиб турган навқирон ёшида туғилган она юрти — Ўзбекистондан олисларга ҳайдаб кетилди. Урушда кўрган-кечирганларидан баҳс қилувчи «Шинелли йиллар» романи поёнига етмай, нуқта қўйилмай қолиб кетди.

Адабиётда эндигина ўз ўрнини топаётган, битта болага ота бўлган шоир хор-зорликда, азоб-уқубатлар ичида беш йил сарсон-саргардон бўлиб қайтиб келди.

Бу азоблар унинг иродасини буколмади. Тушкунлик исканжасига қўлини тутиб бермаган Шухрат гина-кудуратларни унутиб, яна ўзини ижодга урди. «Шинелли йиллар» қайлардадир йўқолиб кетган эди. У кўз нури-ни тўкиб романни қайтадан ёзиб чиқди. Ва, ниҳоят, роман ўқувчи қўлига теғди.

Аста-секин фарзандлари ҳам, китоблари ҳам кўпая борди. Романи босилиб чиққанда, ўгли Фикрат тўққиз ёшга кирганди. «Олтин занглас» дунё юзини кўрганда, ўгли Хондамир, «Жаннат қидирганлар» босмага топширилганда, ўгли Бобур дастёр бўлиб қолганди.

Унинг уч ўгли уч роман бўлиб дунёга келганди.

Унинг арзандагина қизи Зебо бир эмас, бир неча шеърый гудаста бўлиб тугилди.

У ўз ҳаётидан рози эди. Китоблари севиб ўқиладиганидан қувонарди. Бу қувонч уни тинимсиз ижод қилишга ундарди. Аммо... қандайдир бир кўринмас куч уни дўстлари сафидан нари итариб турарди. Нега бунақа бўладиганини у билмасди. Тенгқурлари тақдирланган пайтларда у дилдан қувонарди. Аммо унинг ўзи... Инсон таги темирданмас, ахир: у ҳам вақти келиб емирилади. Бу хил муносабатлар бир куни келиб ўз ишини қилиши мумкинлигини ким ўйлапти, дейсиз?

Ким билади, ёзадиганингни тезроқ ёзиб қол, армон ўлиб қолмасин, деб худо кўнглига солганми, Шухрат кечаю кундуз тинмай меҳнат қиларди. Охири у тилдан қолди. Бармоқларининг қалам тутишга мажоли қолмади. Энди у на бир сўз айта олади, на дилидаги гапларини қоғозга тушира олади.

Кўксида қайнаган илҳом тутён урганча қолди. Ақлида галаён қиладиган фикрлар галаён қилганча қолди.

Шухрат ўн йил шу алфозда яшади. Шу ўн йил ичида унинг йил ора янги шеърый тўплами босилиб турди. У то дардга чалингунча бу шеърларни ёзиб қўйган эди.

Шухрат умрининг охирги йилларида ёзни ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйида ўтказарди. Бошқа пайтларда келолмасди. Неваралари таътилга чиққан пайтдагина келарди. Улар боболарини қўлтигидан олиб, сайр қилишга олиб чиқардилар.

Богимда авжи луччак шафтолилар пишган пайтда Шухратни олиб киришарди. Бир вақтлар сўзга чечан, суҳбати ширин Шухрат энди мўлтираб, жимгина ўтирарди. Ичида тўпланиб қолган гапларини айтолмай, асабийлашарди.

Шу хил сўзсиз, бир-биримизга мўлтираб қараб ўтиришларимизнинг бирида Шухрат алам билан кўксига муштлай бошлади. Қўрқиб кетдим. Нега унақа қиладиганини билолмай, ҳайрон бўлиб қараб турардим. Ўрнимдан туриб елкаларидан қучоқлаб, юзларини силадим. Унинг кўзларидан юм-юм ёш оқарди. У ичим қўйиб кетди-ку, бағрим ёниб кетди-ку, демоқчи бўлган эди.

Бир куни у пешона терини бармоғи билан сидириб кўрсатди. Бу — пешонам бунча шўр бўлмаса-я, дегани эди.

Шундан кейин у чўнтагидан гижимланган бир қоғоз олиб узатди. Узатган қоғозни тиззамга қўйиб, гижимини ёздим. Унда энди ёзувни ўрганаётган болаларнинг машқига ўхшаш қинғир-қийшиқ ёзувлар бор эди. Ҳарфларнинг бири бутун қоғозни энлаб кетган, баъзилари чумолидек майда, бири нималигини билиб бўлмайдиган ҳарфлар эди. Минг уринсам ҳам ўқиёлмадим. Неварасидан ўқиёласанми, деб сўрадим. Ўқиёламан, деди. У бошқа қоғозга «хат»ни кўчирган бўлди. Бола ҳам ҳали унчалик ёза билмас экан. У иккинчи синфда ўқир эди. Ёзувни бир амаллаб ўқидим:

«Меҳнатни ўнг қўл қилади,
Тила соатни чап қўл тақади...»

Бу икки сатр Шухратнинг таржимаи ҳоли эди. Бу икки сатр унинг орзу-армонлари эди. Бу икки сатр ўксик қалбнинг аламли нидоси эди... Шухрат кетди. Қайтиб келмас бўлиб кетди. У хайр деёлмади. Ҳатто қўл силтаб хайрлашолмади ҳам. У сўзсиз, жимгина оламдан ўтди.

Кўз ўнгимда у билан соатлаб бир-биримизга жовдираб қараб ўтирганларимиз қолди.

У дунёдан ном-нишонсиз кетмади. Халқига уч роман, ўнлаб шеърый тўпламлар ташлаб кетди. Қалб ҳарорати, юрак қони билан битилган бу китоблар адабиёт хазинасидан муносиб жой олди.

Шухрат баҳона қачонлардир айтишим керак бўлган гапларни айтиб, ичимни бўшатиб олдим.

Дўстим, сенсиз бағрим ҳувилаб қолди-ку!

АЙ, ШУХРАТ АКАМ-А...

Шухрат аканинг номларини тилга олишим билан кўз олдиди бақувват, барваста, оппоқ сочлари силлиқ таралган, кўкраги қалқондек мағрур ва ҳаракатчан инсон келади. «Инсон» дедим, ўзимдан узоқлатгандай бўлдим, йўқ, инсоним келади.

Мен у киши билан жуда унақа қалин, сирдош бўлмаганман, бундай бўлишга интилганим ҳам йўқ. Бизнинг муомала — устоз-шогирд, ёши улуг адиб билан ёш қаламкашнинг ўртасидаги холис муносабатлар даражасида эди. Илло у киши ўзларини шундоқ тутар, мен ҳам ишқаланиб боравермас ва ўзимни жила тортмас ҳам эдим. Қолаверса, ичимда...

Ичимдаги ҳадемай сиртимга чиқади: ана шу жараёни кўрсатувчи бир неча мулоқотлар ҳақида ҳикоя қилмоқчиман.

I

Усмон Германияда хизмат қиларди. Бир куни Эркин кўнгироқ қилиб: «Шукур ака, Усмон отпускага келди. Соат олтиларда уйингизнинг пастидидаги «Лаззат» кафесига борамиз...» деди. Мен айтилган вақтда иссиқ кийиниб, пастга тушдим. Улар икковлон келиб туришган экан. Усмоннинг эғнида малла, пахмоқ пўстин. Жунни ўнг қилиб тикилган бундай пўстинни сира кўрмаган эдим. Бориб қучоқлашиб кўришдим.

— Айиқ бўп кетинг-а!

— У ёқда шундоқ ҳам бизни «русский медвед» дейишади, — деб кулди Усмон.

Кафега кириб ўтирдик. Ёш офицернинг костюми ҳам антиқа эди. Бунинг устига, дастурхонни тўлдириб ташлатди. Мен кулиб, «солдат ҳам бой бўладими?» дедим. У хорижда хизмат қилаётган совет офицерларига яхши маош тўланишини, умуман, у ерда бизнинг зобитлар ўзларини эркин тутишларини айтди. «Бошини силаб қўйсақ ҳам писибгина туради. Лекин иложи бўл-

са, билагимизга оғиз солгиси келади. Айниқса, ёши улуглари бизни ёмон кўради...

— Лекин ёшларида ҳам бор экан, — деб ўйчан давом этди ёш шоир. — Бир оқшом мана шундай ресторанда ўтириб эдик. Ундай столда бир немис йигит билан бир қиз ўтирган экан. Нимаям бўлиб денг, «Шу қизни тансага тортолмайсан», деди бир шеригим. Ўрнимдан шартга турдим. Уларнинг столига бориб, йигитдан сўрадим: «Хоним билан бир тансага тушайлик». Биз ўрисча гапирардик. Улар ҳам биз каби ўрисчани билиши шарт, деб ўйлардик. Ҳақиқатан ҳам йигитнинг қизи русчани биларкан: «Почему не спрашиваешь у меня?» деб қолди. «Хўп, сендан сўрайман», дедим. «Это другое дело», деди-да ўрнимдан турди. Бир-икки минут танса қилгандан кейин жойига обориб қўйдим. Эркакка раҳмат айтдим. Эркак шод бўлди... У ерда ҳатто хотинига бегона эркак яхши гапирса, ҳурмат қилса, эри хурсанд бўларкан... Хуллас, биз анча ўтирдик. Ресторандан чиқаётганда, ҳалиги иккови келиб, мени тўхтатди. «Эртага фалон соатда зоопаркнинг эшиги олдида учрашайлик», деди. Мен ваъда бердим. Биз офицерларга имконият берилган эди... Эртаси борсам, икковигинаси турибди. Суҳбатлашиб, фонтанни айландик. Морозний олдик. Булар ҳали турмуш қуришмаган — севишганлар экан-да... Кейин қиз менга айтди: «Юр, сенга Берлиннинг энг ажойиб жойини кўрсатаман. Сен бизга ёқиб қолдинг. Хурсанд қилмоқчимиз», деди. Кетдик. Кетяшмиз, кетяшмиз. Бир пайт бир тепаликка чиқиб қолдик. Пастда тиканли сим билан ўралган бир ваҳимали вайрона ётибди... Кўнглимга сал ваҳима тушди: биз мағлублар мамлакатида эдик, Шукур ака. Улар биздан кўрқарди, холос. Баъзида айрим солдатларнинг йўқолиб қолганини эшитардик: немислар ўлдириб, гумдон қилворишарди. Изи топилмас эди...

— Шундай экан, кўпчилик бўлиб юрмасдингларми?

— Уч-тўртга бўлиб юрарди-у, ким билади ўша кун олифталчилик қилдимми, ресторандаги жасоратли офицернинг обрўсини сақлагим келдим, ёлғиз чиқувдим. Қолаверса, буларнинг таклифи ўзи мени қизиқтириб қўйган эди: галати-да... Хўп, шундай қилиб, ўша ҳайҳотдек вайрона устидан чиқиб қолдик. Бироз қараб турдим. Кейин: «Энг чиройли жойларинг шуми?» деб сўрадим. Қиз тап тортмасдан: «Ҳа, — деди. — Бу вайрона бизнинг энг улкан опера театримиз бўлган. Уни Советлар вайрон қилишган. Томоша қил». Карахт тортиб кетдим. «Агтанг, — дедим кейин. — Сен бизнинг ватанимизга борсанг, мени топ. Мен сенга минглаб

театрлар тугул шаҳарларнинг қабристонини кўрсатаман. Сизларнинг ишларингни...»

— Яхши жавоб айтибсиз, — дедим.

— Ҳа, Шуҳрат акам хурсанд бўлдилар, — деди Усмон. Кейин Эркинга қўлини чўзди. Эркин чўнтагидан узунасига букланган «Меҳнат ва турмуш» журналини олиб берди. Усмон журналнинг тегишли саҳифасини очиб, олдимга суриб қўйди. — «Шарқ юлдузи» пустинда қолди... — Кейин қўлининг орқаси билан журналга урди. — Эй, бу Шуҳрат ака қанақа одам-а! Йўқ, мен бунақа меҳрибон инсонни кўрганим йўқ. Ишонинглар. Бугун танишдим, холос! Бир соат бўлди. Журнал редакциясига излаб бордим. Учрашдик. Ярим соат гаплашдик. Мендан Германия ҳақида сўрадилар. «Шинелли йиллар»ни ёзаётган эканлар... Ҳалиги воқеани айтиб берганимда, мени ўпдилар. «Сени шундай тасаввур қилардим», дедилар...

Журналнинг очиқ турган бетига тикилсам, Усмон Азимовнинг шеърлари: «Мен сени ҳеч кимга бермайман...», «Мени севинг ва мендан нафратланинг...»

«Оқ йўл!» Шуҳрат...

— О-о, табриклайман, Усмонжон... Бу — биринчи чиқишингиз-а матбуотда!

— Биринчи. Унгача шеър ёзишимни Эркин, сиз, Муҳаммаджон, Ҳалима яна бир-икки киши билишарди...

— Шуҳрат ака-чи?

— Юборувдим-да шу шеърларни. Таваккал «Шарқ юлдузи»га. Шуҳрат ака у ерда ишлар эканлар, қўлларига тушипти. Мана, «Оқ йўл» билан чиқариптилар. Нимага? — Усмон — қайсар, баъзан шафқатсиз бўлиб кетади. Аммо унинг таъсирланиши ҳам осон. Шунда қарасам, кўзи гилт ёшга тўлган. — Нимага? — деб панжаларини очиб кўрсатди. — Мен нима каромат кўрсатдим у кишига? Нега мунча одамгарчилик, меҳрибонлик? А, Шукур ака? Буни қандай тушунса бўлади?.. Эки катта шоирларнинг ҳаммаси ҳам шундайми?

— Йўқ, — дедим. — Мен насрда фақат Абдулла Қаҳҳорнинг шунақалигини билардим.

— А, у киши сизга хат ёзган-а?

— Қизиқ. Абдулла ака Шуҳрат акани яхши кўради, назаримда. Олтмиш йилликларида Шуҳрат ака баковуллик қилган... — Кейин, Шуҳрат ака билан ўша даврада иккинчи марта мундай бемалол танишганимни айтиб бердим.

Абдулла аканинг Дўрмондаги боғи. Музика, ўйин-

кулги. Биров кириб, биров чиқяпти. Уй олдидаги атрофи очиқ айвонда казо-казолар утиришипти. Раҳматли Шароф акаям бор. У киши кетгач, Шукур Бурҳонлар келиб қолишди. Тепада жой бўлмаганидан пастдаги санобарлар тагига тортишди. Абдулла ака мамнун, пастга эниб, Шуҳрат аканинг ёнига бориб ўтирди. Бирпасдан кейин биз тарафга йўл олдилар. Биз — бир гуруҳ улфатлар бир саф бўлиб ўтиргандик: Тургун Азизов, Ўлмас Умарбеков, Учқун Назаров, Ўткир Ҳошимов, мен... Устоз келиб дастурхонга дастлаб тикилдилар-да:

— Шишаларнинг ранги ўчиб кетипти-ку? — дедилар. Кейин елкалари оша қараб, чақирдилар: — Шуҳрат! Шуҳрат, қайдасан? — Шуҳрат ака айвон биқинидаги гаражда — товонхонада эканлар. Лорсиллаб-гурсиллаб етиб келдилар. — Фақат вино қопти, — деди Абдулла ака. — Буларни олдиригин-у — коньяк қўйдиргин... Буларни биласанми? Шулардан фойда бор... — Биладан. Мана бу шляпасини ечмай ўтирган — Шукур, — деб санай кетдилар Шуҳрат ака ҳар биттамызга кўз қисиб. Кейин буюрдилар: — Қани бўлмасам, юр орқамдан, Шукур!

Орқаларидан бордим. Учта коньяк, бир лаган газак бердилар.

Кейин:

— Андижонга кетмоқчисизларми? — деб сўрадилар.

— Ҳа, — дедим. — Тулан Қўзибоев уйланаётган экан. Умарбеков билан бирга ишлайди...

— Яхши ўтказиб келинглар... Шоншма, йўл узоқ. Кетаётганларингда, менга учрагин. Кўп нарса ортиб қолади ҳали. Йўлда еб-ичиб кетасизлар...

— Раҳмат, Шуҳрат ака.

— Мен сенинг асарларингни ўқиб тураман. Ҳеч кимга ўхшамайсан. Шу томонинг менга ёқади. Лекин сюжетни қизиқроқ қилиш учун французларни кўпроқ ўқиш керак...

— Хўп, Шуҳрат ака.

2

Мен ушбу воқеани айтиб берганимдан кейин Усмон пешонасини икки бармоғида қисиб:

— Қаранг, йўлга деб... йўл гаминиям еб... Йўқ, у одамга мен қойил бўлдим, — деди. — Қайтиб кетгунингча уйга бор, дедилар. Албатта бораман... Эй, ке-

линглар, ўша одам учун ичайлик! Мен юртни соғиниб келган эдим. Умуман, Берлинда муваққат эканмиз, керилишлар ҳам жонга теккан эди... Бир гал бир кампирни ўрнидан тургизганимда йиғлаб юборди. Кўприқда ўтириб қолган экан. «Қўлингни бер» дейман, бермайди. Худди қўлини берса, мен уни сувга отиб юборадигадекман. Охири тортиб тургазимда, кетдим. Ҳей ундай жойга бориб қарасам, яна ўтириб олпти...

— Қани, Шуҳрат акам омон бўлсин... Эй, у одам чиндан ҳам қизиқ. Ўзининг яхшилигини оддий бир ҳаракатдай билади. Худди шундай қилиши керакдай... Ҳолбуки мени, мени... шоир сифатида маълум қилди! Бунинг маъсулиятини бўйнига олди. Тагин «сени шундай деб тасаввур қилардим», дейди. Демак, мени тасаввур ҳам қилипти, ўйлапти.

3

Бир куни Булунгурга борадиган бўлиб қолдим.

— Усмонжон, — дедим телефонда, — Булунгурда тўй бор. Ўрол деган жиянимнинг тўйи. Бугун тонгда биттаси айтиб кетди... Ҳозир соат тўрт. Ярим соатдан кейин Марказий телеграфдаги касса олдида учрашсак. Мен пул оламан. Бир таксига ўтириб кетамиз... Икки соатлик йўл...

Мен Усмоннинг феълени билардим: бу тариқа «илтимоссиз, вақтингиз борми-йўқми?» деб айтиладиган илтимосларга кўра, шунақа дангал гапни хуш кўради.

— Шундайми? — деди.

— Шундай, — дедим.

— Бўпти, ўша ерда учрашамиз.

Телеграфга етиб, троллейбусдан тушсам, кассага чиқаверишдаги зинапоя устида Усмон нақ Шуҳрат ака билан қучоқлашиб кўришаётган экан. Бориб мен ҳам Шуҳрат ака билан кўришдим-у, узр сўраб, кассага интилдим. Қарасам, дарчаси ёпиқ, ичкаридан бир аёл кетиш тарадудини кўряпти. Ойнани тақиллатиб, омонат дафтарчамни кўрсатдим. У «йўқ, кассир кетди» деган ишора қилди. Мен ойнани тақиллата бошладим: «Пул олишим керак! Мошина кутяпти! Илтимос сиздан...» Аёл бош чайқаб-чайқаб, нари томонга очиладиган эшиқдан чиқди. Эшик ёпилгандан кейин мен ҳам ташқарига чиқдим.

Шуҳрат ака:

— Ҳа, қовоқ-тумшугинг осилиб кетди? Тинчликми? — дедилар.

— Пул ололмадим, кассир кетиб бўлган экан, — дедим.

Усмон орага тушди.

— Фозил Йўлдош совхозига бормоқчи эдик. Шукур аканинг жияни тўй қилаётган экан.

— Шуми? — деб кулди Шуҳрат ака. — Шунгаям қовоқ-тумшук... Қанча керак? — Кун иссиқ бўлишига қарамай кийиб олган оқчил костюмлари чўнтагидан бир қопчиқ чиқардилар. — Айт, айт. Қанча керак? Фозил Йўлдош Ҳа-а, бу ёқдаям қариндошинг бор экан-де? Менинг ҳам битта бувим ўша томонлардан Тошкентга тушган. «Мангит момо» дейишарди...

— Шу, бирон беш юз сўм бўлса, бўлар, — дедим.

— Ма. Сени қара-ю... Боринглар, ўйнаб келинлар. Юртни кўринглар. Ҳар жойнинг тўйи ўзгача бўлади. Ўрганиш керак. Кейин уни ўрни билан ишлатиш керак. Қизиқ қилиб... Французларга ўхшаб. Улар жуда уста...

Биз шу ердаёқ бир шахсий машинани ушлаб, Булунгурга жўнадик. Ҳожатимиз чиққан, кайфимиз чоғ эди... Билмадим, Шуҳрат ака учраб худди ўша вақтда ўша маблағни бермаганларида, қариндошларни хафа қилишим тайин эди. Чунки бизга кўз тикиб ўтиришган экан. Ҳатто базмни бошламаган экан. (Усмоннинг ҳам боражагини уларга телефон қилиб айтгудим. Улар Усмонни яхши билишар, бир гал Рауф Парфини ҳам олиб, Сурхондарёга ўтар чоғда акамнинг уйига қўнган эдик, ўша кечаси жиянларим шоирнинг бутун бошли бир китобини қўлёзма қилиб кўчириб олишган эди).

Хуллас, тўй ўтди. Индини Тошкентга қайтдик. Мен дарҳол кассага бориб, пул олдим. Шуҳрат акани «Шарқ юдузи» редакциясидан топдим. Пулни узатгандим, қўлимни қайтавориб, нима дедилар денг:

— Мен қарзга берувдимми сенга? Шу қаламкаш укамнинг ҳожатини чиқардим, деб хурсанд бўлиб юрсам, бунинг ишини қаранг! Нима, шу хурсандчиликдан маҳрум қилмоқчи бўлсанг, оламан-у...

— Бўлди, Шуҳрат ака.

— Бой бўлгин. Рўмонларинг чиқсин, ушанда ман ўтириб қолган бўламан. Мани йўқлаб борасан... Усмонга салом айт. Ўзини эҳтиёт қилсин. Сандан ёш. Акалик қил... А, тўйда кўп ичмадими? Яхши, яхши бўпти...

Мен Усмон билан учрашиб, ШУҳрат ака пулни олмаганларини айтдим. У сўлжайиб, елкасини қисди.

— Қизиқ одам... Эй, Шукур ака, иккимиз ҳам би-ир тупканинг тубидан келганмиз. ШУҳрат ака бу ерлик. Бизларни туташтирадиган нарса — фақат ўзбеклигимиз... Йўқ, адабиёт, а? Тавба, ундай десам, ШУҳрат ака тенгли қанча шоиру ёзувчилар бор. Нимага бу одам ҳаммасидан ажралиб туради... Айтмоқчи, у одам фақат сизу менга эмас, бошқа адибларгаям яхшилик қилиб юрар экан. Қайси бирининг тўйи бор, азаси бор, барида бошқош... Вақтим кетди, дейишни билмайди. Ломбиллаб бораверади. Тавба.

— Мен ҳам ҳайронман, ука.

4

Мени тагин бир нарса ҳайрон қолдирдигина эмас, кўнглимни вайрон қилди.

Эликка кириб қолдим. Ўшанда халқ ёзувчиси, давлат мукофоти лауреати деган унвонлар олдим. Сир эмас, анчайин қаламкашлар ҳам бундай тугал саналарда Ёзувчилар уюшмасига кириб, юқоридаги маҳкамаларга мактуб битиб, ўзларининг йилликларини нишонлашни» сўрашар, табиийки, шу асно бир кўриниб қолишни, балки бирон нишонга эга бўлишни исташар эди. Қолаверса, «юбиляр»ни тугилгану тугилмаган вилоятларига олиб бориш, китобхонлар билан учраштириш, сўнг сарполар кийдириш — булар расм эди.

Бироқ, камина бу борада батамом тескари фикрда эдим. Ҳамон бу фикрим ўзгаргани йўқ, гарчи...

Ўшанда Дўрмонда эдим. Ёмғир ёғиб турганди. 24 март. Мени йўқлаб Усмон, Эркин, хотиним, қизим боришди. У ерда ижод қилаётганлардан уч-тўрт киши қўшилишди. Низом Комилов, Машраб, Николай Гадунаев...

15-хонани (люкс хонани) икки соатга ижарага олиб ўтирдик. Кейин меҳмонлар кетишди. Бор гап шу. 50 ёшимни нишонлаб бўлган эдим.

Ўша кезларда Ёзувчилар боғига қўшни бир боғ Адабий жамғармамиз томонидан сотиб олинган ва ерсиз адибларга бўлиб берилганди. Менгаям 5,5 сотих ер текканди. Баҳорнинг ўтишини кутдим. Ерни тартибга келтирмасдан бурун бирон нарса қилиш — фойдасиз бўларди. Ёзгача денг, пули бор ҳамкасбларимиз имо-

рат қуришга киришиб кетишди. Бизнинг боғ — иккинчи дача машиналар юрадиган йўлга айланди. Айниқса кранлиси юрса, ерни чўктириб юбораркан. Хуллас, ёзга чиқавериб, ернинг атрофини четан девор билан ўрашга тутиндим.

Бир куни ҳаво дим, иссиқ эди. Мен кичкина ўғлим Жаҳонгир билан катта йўл ёқаларидан судраб келганимиз ҳар хил шохларни ерга қадаб, тагини шиббалаб, четан қураётган эдик. Каттакон дарвозадан яп-янги мовий «Волга» кириб келди. Тўхтаб сигнал берганди, мен бошимни кўтариб қарадим. Қандайдир таниш киши кўрингандек бўлди. Тахминан эшикча ўрнатаман деган жойдан нарёққа чиқсам, ШУҳрат ака мошинадан тушяпти

— Салом, Шукур ака! — деб бақирди рудда ўтирган Бобур. Кейин ниманидир қўлтиқлаб уям ерга тушди.

ШУҳрат акага яқинлашувимоқ бағрини очди. Кулиб, чаккамдан ўпиб:

— Кўпга кир. Элик ёшга бир неча марта кириб чиқ, — дедиларда, ўғилларининг қўлидаги тугунни олиб очдилар. Банорас тўн чиқди, белбоғ чиқди, дўппи чиқди. Мен титраб кетиб, қотиб қолдим. У киши ҳеч иккиланмасдан чопонни елкамга ёптилар. Шляпамни олиб, дўппини кийдирдилар. Белбоғни боғлаб:

— Ана энди ўзбек ёзувчиси бўлдинг, — дедилар. Кейин қўлларини фотиҳага очдилар. — Обрўли адиб бўл, Шукуржон. Ҳея кимга номардлик қилма. Ундайлардан қоч... Билгингки, сен ўзбек ёзувчисан. Шу ўзбек адабиётининг ўсиши учун хизмат қил. Шунга маҳкумлигингни тан ол, болам...

Мен йиглаб юбордим.

— Нега энди?

— Нима, нима — «нега?»

— Бу... мени сийлаш...

— Бир-биримизни сийлашимиз керак. Шундай кунларда йўқламасак, қачон йўқлаймиз, Шукур?.. Сен ёзувчисан, вассалом. Ўткир ёзувчи бўл. Саксонга кирганигда ҳам ўрган, ўқи, кузат... Гапларимга худо шўҳид. Оллоҳу акбар!

Учовлон фотиҳа ўқидик. Кейин ШУҳрат ака жеркиброқ сўради:

— Нега бировга билдирмадинг? Ман ҳам яқинда эшитдим, Усмондан...

— Энди, нима кераги бор... Ўзимни кўрсатиб, нима топаман, ШУҳрат ака? Ёзганим — амал...

— Бир француз ёзувчисининг гапини эслатди бу гапинг, — деб жилмайди Шуҳрат ака.

— Ҳа, — дедим. — Флобердаям шундай нарсани ўқувдим... Айтиб берайми? Хўп... Флобер элликка кирипти... Юринг, сояга ўтайлик, Шуҳрат ака...

— Ҳечқиси йўқ. Ўзинг кўчат ўтқаз, боғ қил... Кейин сояда ўтирамин. Эссиз, дарахтлар дабдала бўпти... Хўш, Флобер нима деган экан?

— Элликка кирганини ўша кун эслаган экан. Мопассанга хат ёзибди. «Дорогой Ги, приезжай пожалуста. Милый москвич оставил у меня русскую водку. Випьем. Сегодня мне исполняется пятьдесят лет...»

— О, Бобур, эшитдингми? Худди шундай деган... «Милый москвич» Тургенев бўлса керак?

— Ҳа, — дедим. — Ҳолбуки у ўшанда олам танийдиган ёзувчи бўлган. «Бовария хоним»ни ёзган... Шуҳрат ака, улар таъмени билишмас экан. Айниқса, ҳукуматдан. Уларда Ёзувчилар уюшмасиям бўлмаган экан... Қолаверса, Флобернинг ўзи шунақа — холис, мағрур бир инсон ўтган экан. Лекин, кечирасиз, Шуҳрат ака, мен уларга тақлид қилганим йўқ. Ўзим, ўзим уяламан: элликка кирдим, нишонласам, деб юргандан кўра, ўзимни бўғиб...

— Бас, бас! — Шуҳрат ака бир зум сукутга толиб турдилар-да, лаблари алланечук учиб, мени яна қучдилар. — Омон бўл. Лекин бундай яхлит саналарни яширма. Унда яна сени излаб келишимга тўғри келади...

Шуҳрат ака яна мошинга ўтирдилар. Бобуржон ҳайдаб кетди. Мен сарпони ечиб, қўлтиқлаб, пайҳон бўлган дарахтзорга кирдим. Ўғлим донг қотиб турарди. «Ким у, ада?» деб сўради. «Қўявер», дедим. Кейин шошиб, у инсоннинг кимлигини тушунтира кетдим.

— Жа, қизиқ-е, — деди уям. — Галати эканлар... Сиз у кишига бирон нарса кийдирувмидингиз?

— Бачкана бўлма!

Кейин букчайган шафтоли томирига ўтирдим. Ҳеч ўрнимдан тургим келмас эди. Кун иссиқ, чигирткалар чириллайди. Лекин мен буни сезмас, чунки бошқа бир фароғат огушида эдим: бу фароғат масканини таърифлаб бўлмайди. У соя-салқин боғ ҳам эмас. Ана шундай боғдан ҳам салқинроқ, ҳар гиёҳи, ҳар кўчати тилли-забонли, осмони ҳам, тупроги ҳам меҳрга йўғрилган бир ажиб-афсонавий маскан эдики, шундай ҳолатга ҳам тушиш мумкинлигини биринчи марта ҳис этишим эди.

Меҳр, қадр, сенга шараф-шон бўлсин! Сизлар чиқиб келган қалб эгаси то абад барҳаёт бўлсин!

5

Шундай деяпман-у, Шуҳрат ака ётиб қолганларида, кўргани боролмадим. «Эрта бораман, индин бораман», деб Сурхондарёга бориб қолдим. Хуллас, у киши шифонадан чиқиб, Ёзувчилар богида ҳордиқ оляптилар, деган гапни эшитдим-у, кўнглим тинчиди. Кейин ўзим ҳам уч-тўрт кун ишлагани дачага бордим.

Ҳали навбатчи билан гаплашиб, калит олишга улгурмаган ҳам эдим, узун йўлақдан бир жужуқ етагида чиқиб келаётган Шуҳрат домлани кўрдим. У киши майда-майда қадам босар, шунда ҳам шиппаклари гиламдан деярли узилмас, эгниларида енги калта оқ кўйлак.

Юрагим вайрон бўлди: қани у барваста қомат, қалқондек кўкрак, серҳаракат вужуд? Эй, тангрим, инсон... ҳатто Шуҳрат акадек киши ҳам шундай ночор аҳволга тушар эканми? Хўрлигим келиб, аммо дамимни ичимга ютиб, у кишига йўналдим. Шуҳрат ака дарҳол тўхтаб, ўнг қўлини қўзиб турди.

Кўришдик. Дудуқландик:

— Яхшимисан... Болаларинг... Мен яхшиман, яхшиман. Ҳечқиси йўқ, — дедилар.

Бу қисқа саволлару «ҳечқиси йўқ» калимасида ҳам-ма нарса бор эди.

Ташқарига чиқдим. Ёғоч ўриндиққа ўтирдик. Фотиҳа ўқиган бўлдик. Кейин Шуҳрат ака менга бир муддат тикилиб турди-да:

— Юртингга кетувдингми? — деб сўрадилар.

— Ҳа.

— Яхши қипсан. Бориб туриш керак... Туғилган жойдан ажралмаслик керак... Усмон қаерда?

— Билмайман.

— У катта шоир бўлади... Бўлиб бўлди... Мен адашмаганман... Мана шундоқ аҳволга тушишимиям билардим... Ўтмиш азоблари изсиз кетмайди.

Шуҳрат аканинг элигинчи йил бошларида «халқ душмани» деб қамаб юборилгани ва бир неча йил қамоқларда ўтириб келганларини билардим. Аммо ярасини янгламаслик учунми, бошқа бир андиша туфайлими, бунинг тафсилотларини сўрамасдим: бошдаям айт-

дим шекилли, Шуҳрат ака билан сирдош бўлмаганман, шунчаки холис устоз-шогирд мақомида эдик. Кейин...

— Мана, оёқ, — дедилар тиззаларини уқалаб, — яхши ишламай қолди. Қамоқда ўн соатлаб тикка турғазарди... Ўн соатлаб. Оёгим халта бўлиб қоларди.

Шунда шоир Мирза Кенжабек тушиб келиб, кўришди. Кейин менга айтди:

— Шукур ака, мен Шуҳрат ака ҳақида бир рисола ёзсам, — деди. — Айниқса қамоқдаги ҳаётлари... Мени билардилар-у, яхшилаб таништирсанглар. Усмон акага айтувдим...

Шуҳрат ака бармоқларини қимирлатиб қўйдилар.

— Гаплашамиз, гаплашамиз ҳали... Сен ҳам яхши шоирсан. Биламан, биламан...

— Менга ишонсангиз...

— Мен ҳаммангга ишонаман. Аммо бизнинг авлодда... Майли, кейин айтиб бераман...

Шу куни тушлик таомга бирга кирдик ошхонага. Шуҳрат аканинг тирсақларидан ушлаб олганман, бир қўллари невараларида. Эшиқдан кириб, тўрга — жойларига ўтаётувдик, у киши бирдан тўхтаб қолдилар-да, ён томондаги стол ёнида ёлғиз ўтирган кишига қўлларини узатдилар.

У киши — шоир Уйғун эди. Уйғун домла Ижод уйида қўшни боғда кеннойи билан яшарди. Аммо негадир бизнинг ошхонада овқатланар, деярли ҳеч ким билан гаплашмасди. Бошқалар — ёшлар ҳам у кишига қатишиб бормасди.

Энди, мен Шуҳрат аканинг у кишига қўлини бигиз қилиб айтган гапларини қуйида битаман. Битмасам, ёлгончи бўламан, ахир бу ёзганларим — бор, бўлиб ўтган суҳбатлар, гурунглар, учрашувлардир: марҳум одамнинг орқасидан ёлгон сўзласам, гуноҳга ботаман, ахир.

Қолаверса, Шуҳрат ака айтган ушбу калиманинг тагида нималар ётганини ҳам билмайман: кейинчалик ҳам қизиққанам йўқ. Бу калиманинг рост-ёлгонлиги Шуҳрат акаю Уйғун домланинг виждонига — руҳига ҳавола.

Мен ўз вазифамни бажараман, холос.

Шуҳрат ака у кишига, яъни Уйғун домлага қўлини чўзиб:

— Бу, бу... Бундан қўрқинглар... Бундайлар... — Мен олга жилдим. Шуҳрат акаям қилиб, давом этдилар, — шулар маниям шу кўйга туширди... Фақат кеч-

роқ чалиндим дардга. Жоним қаттиқ экан... Уҳ, унча мунча гапни, дардни ўзимга олмасдим. Вужудда қолаверар экан... Танинг ақлингга бўйсунавермас экан...

Бу гап-сўзлар атрофда ўтирганларни қандай ўнгайсиз ҳолга солган бўлмасин, барибир шу ўринда ҳам Шуҳрат ака — Шуҳрат ака бўлиб қолди: у киши жуда танти, мард инсон эдики, бу ҳолни оддий хатти-ҳаракатларидан ҳам сезиш мумкин эди.

Мен Усмонга қўнгироқ қилиб, ушбу воқеани айтиб бердим.

— Шу гаплари билан ҳам сабоқ берипти-да бизга, — деди Усмон. — Қизиқ... Ҳа-ҳа, ўша гапни сиз учун, атрофдагилар эшитсин учун айтганлар. Бўлмасам илгарироқ катта-катта йигинларда ҳам айтишлари мумкин эди.

6

Икки кундан кейин Усмон келди.

— Шукур ака, келинингиз Раъноям шу ерда. Шуҳрат акани кўргани келувдим. Еттинчи хонадамиз. Тушинг, — деди. — Мирза қайси хонадайкин? Унга иш бор...

Бирпасдан кейин айтган хонага кирсам, чапдаги ҳужрада келиним каттакон карсондаги паловни кафгирлаб олиб пахта гулли лаганга солаётир. Мирзабек йирик-йирик помидорлардан танлаболиб, аччиқ-чучук қилаяпти.

Ҳорманг-бор бўл қилиб, тўғридаги хонага кирдим. Устоз билан шогирд, яъни Шуҳрат ака билан Усмон кичкина столчанинг икки ёнида, бир-бирига қараб ўтириб, гурунг қияпти.

Вей, қандай чиройли бўлар экан бундай ўтириш! Усмон айтганидек «тупканинг тубидан келган» бир ёш шоир билан «Парижда» яшаб турган каттакон шоирнинг бундай қамти ўтириши! Бир-бирига самимияти, меҳрибончилиги, ҳатто бирининг — кичигининг каттасига ҳайрат билан қарашю каттасининг кичигига шунчаки бир огадек муомалада бўлиши!

Шудан-ов устоз-шогирд деганлари! Ўйлаб кўрсанг, устоз ўз фарзандларидан сир тутган айрим ҳақиқатларини ҳам шогирдига айтар экан. Ва шогирд ҳам устоздан ҳеч бир сирини пинҳон тутмас экан!

Бу — ғалати, ҳайратомуз алоқа!

— Ке, Шукур. Бу, бу — жойга ўт, — деди Шуҳрат ака диваннинг деразага қараган томонини кўрсатиб. Мен диваннинг эшик томонига ўтира қолдим. Дастурхонга фотиҳа ўқиган бўлдик. Дарвоқе, дастурхон ҳам яхшигина тузалган эди. — Ҳа, мана келди, — деди кейин Шуҳрат ака Усмонни кўрсатиб.

— Бунинг тенгқурлариям яхши. Хуршид, Шавкат, М-Муҳаммаджон...

— Ҳа, шундай, Шуҳрат ака, — дедим мен.

— Сен ичарсан?

— Бугун ишламайман...

— Ану... тортмани оч. Бор. Коньяк. Сизларга олиб қўйганман. Уйда ҳамма нарса бўлиши керак. Кўчада сарфламанглар, барака кетади...

Шунда Усмон ҳам кулимсираб туриб, портвелидан бир шиша оқ олди.

— Шукур ака бузғунчи, бизни ичишга ўргатдилар... Ҳе, бу кишига ўхшайман, деб кўп талантларнинг бели синиб кетди...

— Ёлгон айтяпти, Шуҳрат ака, — дедим мен. — Мана, ўзи соғ юришти-ку, белиям, бақувват...

— Ҳ-ҳазиллашади, — деб кулди Шуҳрат ака. — С-сени қилигингням қилиб беради. Артис бўп кетади... Яхши. Шундай бўлинглар. Кўнгилга олманглар... Мирзажон, кел. Ке, ўтир. Сениям нафасинг яхши. Биз сен билан кўп суҳбат қиламиз. А-айтиб бераман... Э, паловку...

Усмон ароқни очиб, менгаям қўйди: коньяк ичмаслигимни билади. Кейин Шуҳрат акага илиқ бир меҳр билан боқиб:

— Бир нарса дейсизми? Номига қуйиб қўяй, — деди.

— Ҳа, ҳа. Мени... атаган гапим бор. Қуй. Э-эркак ичати бунни. С-с... Қ-қизим, утиринг. М-мени гапимни эшитиб олинг сиз ҳам. Ман а-айтаман...

Ҳаммамиз у кишига тикилдик... О, Шуҳрат ака-е! Ичида гапи кўп экан бу инсоннинг. Дарди дейсизми, ҳасратими... Афсуски, дудуқланиб сўзлар, у кишини толиқтириб қўйишдан ҳарчанд чўчимайлик, миқ этмай қулоқ солдик.

— Мен сизларни яхши кўраман. Сизлар — менинг келажагим... Адабиётимиззи келажагисизлар... О-ойдин, Муҳаммад Али... А-абдуллажон бошқа олам. Ман унга қойилман. «Сенга қойилман» деб шеър ҳам ёздим. Эркинлар... Сизлар зўр. Биздан зўр... Биз, биз...

бир-биримизни ей-ейишгача бордик. Қўрқоқлик т-ту-файли. Юрак олдириб қўйдик. Жон ширин экан... Уф... Г-гапимми бўлманглар. Бизнинг ичимиздан с-сотқинлар кўп чиқди. Сотқинлик ёмон. Урушда билишадан дарров. У ўлиши керак. Улар — имонсиз, худосиз. Сизлар биздай бўлманглар, ўхшаманглар бизга. И-илтимос... — Ажаб, Шуҳрат аканинг нигоҳи йилтиради. Кап-катга одам, улкан шоир ва носир бизларнинг бир-биримизга садоқатли бўлишимизни илтимос қилиб, хўрозқанд сўраган бесўнақай боладек йиглар эди.

— М-менинг ҳамишаги обрўйим шу бўлган... Турмада онт ичганман. Омон чиқиб борсам, ёшларни биздай бўлмасликка ўргатишим керак... Мен, мана шунга ҳаракат қилиб келдим. Бугунгача...

Шуҳрат ака жимиб қолди. Ошга тикилган кўзлари таомни кўрмаётгандек эди. Биз «гапларини бўлмаслик» учун жим турардик. Лекин кўзларимиз бир-бирига бир неча бор қадалиб олди. Мен Усмоннинг нигоҳидан ва хиёл бош чайқашидан: «Ана гап қаёқда экан. Бизнинг тарбиямиз — бу инсоннинг дарди экан», деган маънони уқдим. Ва ўзим ҳам шу фикрга келганимни билдирдим.

— Биздан олдинги авлод ҳам шундай бўлган-да, — деб давом этди Шуҳрат ака. — Сотқинлар ўз-ўзларидан чиққан. — Кейин кўзлари иттифоқо ярақлаб бизга бир-бир тикилди. — Улар ҳам, биз ҳам аслида У-унга а-аппазицияда бўлганмиз... Ҳа, улар ҳам, биз ҳам озоликни, суверен бўлишни орзу қилганмиз. Ҳа. Ичимиздан чиққан сотқинлар кўпайгандан кейин... У-у атай излай бошлади: орамизга одам қўйди. Озодлик, мустақилликни — ў-ўша замон деб билганларниям олиб тикдилар. А-ана шуларни мажбурлаб қўл қўйдирди... Бизниям мажбурлади, ҳа. А-лекин биз... уф-ф... Т-ту-шундингларми? Шундай қилиб, ёнгин тушди, ҳул-куруқ барабар ёнди... Чин шоир ҳамма вақт халқ тарафиде бўлади, қалбига қулоқ солади. Шунинг учун, билиб бўлмайди, бир кун келиб... Уф-ф. Ҳозир тугайди гапим. Ишқилиб сизлар иноқ бўлинглар, аҳилик керак... Бир-бирингга меҳрли-оқ-қибатли бўларинг... Ман шунда г-гўримда тинч ётаман. А-арвоҳим шод бўлади. Бизнинг озми-кўпми сабоғимиз ў-ўтди, дейман... Гапни бўлмаларинг... Ман ҳаммангни яхши кўраман... ёмон кўриш лозим бўлганларни ҳам ёмон кўрмайман. Бу яхши бўлади, натижаси яхши... Сизлар ҳам ўзларингдан ёшларга насиҳат қилинглар... Қуруқ

насиҳатдан иш билан, қўлдан келган ёрдам билан қилинган насиҳат с-самарали бўлади.... Сизларга умр, соғлиқ тилаб дуо қиламан. С-сўрайман Ўзидан, менинг авлодимни паноҳингда асра...

Биз ҳаммамиз ўрнимиздан турдик. Шу ҳаракатимиздаям, кўз қарашларимиз, нафас олишимиздаям ажиб бир тантанаворлик, жиддийлик бор эдики, шу алфозда тили каловланиб қолган барваста устозга онт ичаётган эдик: илло шу лаҳзада бу порлоқ жилмайишли, кўкраги қалқондек қабарик, учраган ёш ижодкор борки, бошини силаб, аммо яхшилигини жилла билдирмайдиган бағри кенг инсонни — ижодкорни — устозни кўриб турардик.

Шуҳрат ака худди шу қиёфада қолдилар...

7

Кунларнинг бирида эшитдимки, Шуҳрат ака бу оламдан кўз юмиштилار.

Уйларига етиб бордик. Оломон! Фарзандлари, қавм-қариндошлар кўк чопонда, тақдирга тан бериб мутелик билан туришибди. Шивирлашиб гаплашишади.

Бир замон ҳовлидан хотин-халажнинг йигиси, уввос тортаётгани эшитилиб, одамлар ёрилди. Ўртада қолган бўш ерга ичкаридан олиб чиқилган тобут қўйилди.

Ҳамма жим. Кўзлар тобутда. Шуҳрат ака кетяптилар. Бошқа оламга...

Саид Аҳмад ака таъсирли бир овозда йигламсираб сўз айтди:

— Шуҳрат... шуҳрат чўққисига чиққан чоғда ҳам бировдан бир нима таъма қилмади. На орден, медал, на амал курсиси... Йўқ, у адабиёт учун, халқимиз учун беминнат, таъмасиз хизматлари учун кўп азоб чеқди... Шуҳрат мард инсон эди... Шуҳрат ёшларга чин мураббий, меҳрибон эди... Қаердаки бир адибнинг бошига иш тушса, Шуҳрат ёрдамга борар, унинг ўзи ҳам Шуҳратни излаб келарди. Шуҳрат адабиётни ҳам, ижодкорларни ҳам бағрига олгандай, бўлар... ўзининг хусусий мулкидай туяр, ардоқлар эди... Ёшлар уни отадек кўришар, у бир меҳрибон қиблагоҳдек уларни бошини силар, кўмаги ва насиҳатини аямас эди...

Саид Аҳмад аканинг сўзларини эътибор билан тинглаб амин бўлдимки, Шуҳрат акани — сафдош

дўстларини, қамоқдош ҳамкасбларини яхши билар эканлар.

Саид Аҳмад ака сўзлари охирида шундай дедилар:

— Шуҳрат, азизим, қабрингда тинч ёт. Биздан, адабиётингдан, шогирдларингдан хотиржам бўл...

Ўша куни уйга қайтиб келганимдан кейин диванда ётиб, Шуҳрат ака билан учрашган чоғларим, у кишининг хусусан Усмон билан мулоқотлари, ўзимга қилган яхшиликлари ва бир гал йиғлаганлари, хуллас, хотирамда борини бир-бир эслаб кўз олдимдан ўтказдим-у, қандоқ меҳрибон инсондан жудо бўлганимни, ҳа, шахсан ўзим ҳам жудо бўлганимни, шу онда ўзимни гоят гариб сезаётганимни ҳис қилдим.

Кейин Саид Аҳмад аканинг сўнгги — видолашув нутқини эслаб, агар мана шу ўйларга бормаган бўлсам, Аллоҳ одида гуноҳкорман:

«— Саид Аҳмад ака, борган жойингда тинч ёт, дедилар... Аттанг, бир кун келиб, орқангдан биз ҳам борамиз, демадилар. Балки ичларида айтгандир... Мен, мана сиртимда айтаман: Шуҳрат ака, вақти-соати келганда, мен ҳам орқангиздан етиб бораман. Ахир, руҳлар тирик! Менинг ҳам руҳим Сизнинг руҳингизни топади, албатта. Айтишларича, ёмон руҳлар ҳам бўларкан у оламда... Ўшандаям, Шуҳрат ака, Сизнинг руҳингиздан паноҳ топсам керак: паноҳ топса керак менинг руҳим ҳам...

Сиз — барҳаётсиз!»

Тошкент, 1997.

УСТОЗ ШУХРАТ ҲАҚИДА НАСРИЙ ДОСТОН

МУҚАДДИМА

Шоир Шухратнинг 1962 йилда чоп этилган ажойиб шеърлар тўплами бор. Номи ҳам дилбар: «Сенинг севгинг». Уни бутун синф бир зарб билан ўқиб чиққанимиз эсимда. Тўпламдаги лирик шеърлар, айниқса, «Кавказ дафтари» туркуми бизни лол қолдирган эди. Мен «Ваъдага шошгандек» шеъри ҳақида: «Шухрат хотини Турсунойни жуда севар экан, бўлмаса бир ойга Кавказга кетганида шу шеърини ёзмасди», деган эдимки, адабиёт ўқитувчимиз Эркин Носиров: «Билмайсизлар-да, Шухратнинг бошига кўп савдолар тушган», деб қўйди.

Бу гапнинг маъносига кейинроқ тушундим. Шухрат домла «халқ душмани» бўлиб, ноҳақ қатағонга учраган экан... Буларни билганимдан кейин «Сенинг севгинг» китоби фақат гўзал ёрга эмас, гўзал ҳаётга ҳам хитоб экан, деган фикрга келдим.

Шухрат домла том маънода ҳақиқатгўй, ёшларнинг чинакам устози бўлган адиб. Энг қизиги, бу ҳақда катта минбарларда туриб бирон оғиз сўзламаган.

Домла, таъбир жоиз бўлса, олтинга ўхшайди. У ўз бошидан турли гирди-балоларни кечирди, камситилди, таъқиб этилди, дардга чалинди, лекин ҳар ерда олтинлигини қилди.

Шухрат ҳақида кўплаб асарлар ёзилган. Мен ҳам шу Инсон ҳақида ёзишим керак!

Ахир, домланинг ҳар бир мухлиси ўзларича Шухрат кашф этишган. Жумладан, мен ҳам.

БИРИНЧИ ҚЎШИҚ

ЖАСОРАТ

Киши бутун умри давомида ўз бошидан яхши кунларни ҳам, ёмон кунларни ҳам кечиради. Бир кун шод бўлса, бир кун изтироб чекади. Бу ҲАЁТнинг ёзилмаган, лекин метин қонуни: ойнинг ўн беши ёруғ, ўн

беши қоронгу. Шу қонун инсон иродасини пўлатдек тоблайти, уни шакллантиради.

...Тақдир тақозоси билан мен «Гулхан» ойномасига ишга келганимда Шаҳрат домла билан илк дафъа учрашишимга тўғри келди. Раҳим Бекниёзнинг «Момикжон» қиссаси ойномада эълон қилинаётганди. Масъул котиб Наримон Орифжонов:

— Шухрат домлага ўқитиб кел, — деди. Шухрат ака ўшанда таҳрир ҳайъати аъзоси эдилар.

Мен қиссани домланинг уйига элтиб бердим.

— Яхши, — дедилар Шухрат ака, — уч кундан кейин келинг. Ўқиб чиқаман.

Уч кундан кейин бориб олиб келдим. Варақласам, мен қилган таҳрирнинг баъзи жойлари қайта кўрилган, ўчирганларим тикланган экан.

— Таҳрирингни кўп жойига қўл урдим. Хафа бўлма, — дедилар домла сенсираб. — Асарни таҳрир қилиш — уни ҳафсала билан бўяш эмас. Ёзувчининг услуги, фикри, мақсади бор. Булар билан ҳисоблашмасдан бўлмайди.

Мен Шухратнинг яна бир қиррасини кашф этдим: ҳар қандай адибнинг асарига ҳурмат билан қараш зарур!

Мен нима дейишимни билмасдим. Суҳбатлашгим келарди.

— «Сенинг севгинг» деган китобингизни ўқиганман, — дедим ахийри. — Яхши экан, ҳатто шеърларингизниям ёдлаб олдим.

Шухрат ака бир зум менга тикилдилар.

— Сенга ёққан бўлса жуда хурсандман.

— Нега сочларингиз оқ? Ҳали ёш бўлсангиз керак?! — деб юбордим бехосдан.

— Ҳа, энди, умр дегани муҳр босади. Умрнинг муҳри сочимга тушди. Айт-чи, «Шинелли йиллар» деган романимни ўқиганмисан?

— Ўқиганман.

— Бўлмаса яна бир бор ўқиб чиқ...

Шухрат аканинг таржимаи ҳоли билан шундан кейин яхшироқ танишдим. Доимо ҳақиқатни дегувчи, биронинг сирини бировга айтмовчи юраги уммон инсон экан.

«Шинелли йиллар»ни икки-уч қайта ўқиб чиқдим. Элмурад билан Зебо энди кўзимга тамом бошқача бўлиб кўринди.

Бир сафарги учрашувимизда Шухрат акага роман ҳақида сўзловдим, у киши:

— Элмурод менинг ўзим. Урушда кўрган-кечирганларимни сира бўямасдан ёзганман. Сочимгаям урушда оқ тушган, — дедилар.

Шуҳрат аканинг капитан унвони борлигини шу суҳбатда билиб олдим. Унинг умри жасоратга тўлиқлиги билан менга сурурли туюларди. Ўзимни у кишининг ўрнига қўярдим. Лекин ҳеч Зебони уйлаб тополмасдим. Кейинчалик шу романнинг яратилиш тарихини ёзиш насиб қилган экан, ёзди. Роман биринчи нусхасининг нашриётда йўқолиши... Шуҳрат аканинг 25 йилга ҳукм этилиши... Огир, гоятда огир маънавий эзилиш... Оқланиб чиққач, ҳеч кимдан гина қилмай, яна ижодга ўзини уриш... Ўз гуноҳи нималигини излаш. Буларни қай сўз билан таърифлаш керак? Матонатли, юраги оқ, саховатли кишигина шундай қила олади. Буни, биз қалам аҳли ЖАСОРАТ деб атаймиз.

...«Замин муҳаббати» номли тўпламим нашриётда тақриздан ўтгач, менга қайтариб берилди. Шеърларим, умуман, йўққа чиққанди. Ўз-ўзидан маълум, мен бундай хулоса билан келишолмадим. Хунобим ошиб ўтирган эдим, таҳририятга Шуҳрат домла кириб қолдилар. Ҳол-аҳвол сўрашгач, менга синовчан тикилдилар.

— Ҳа, жуда кайфиятингни туман босган? — деб сўрадилар.

— Домла, шу тўпламни ўқиб беролмайсизми? — саволга савол билан жавоб қайтардим.

— Ўзингникими? — дея домла қўлёзмани варақлаб чиқдилар.

— Шу... тақриз...

— Қани, мен бир ўқиб кўрай-чи?

— Жон домла, менинг кўнглимни кўтарманг, рост бўлса, ортиқча уринишнинг кераги йўқ.

Шуҳрат ака тўпламни, тақризни олиб кетдилар.

Орадан ўн кундан ортиқ вақт ўтди. Шуҳрат ака кутилмаганда ишхонамизга эрталаб келиб қолдилар.

— Қани, бери кел-чи, сени бир бағримга босай, — дедилар. — Чиройли шоир экансан-ку! Айниқса, митти шеърларинг соз.

— Домла... Тақриз-чи?

— Ҳали бунақа тақризлар, танқидлар кўп бўлади. Ҳали битта тақризга шунчами? Сен, ҳамиша, ҳар қандай танқиддан ижодий хулоса чиқар, ўзингга фойда бўлади.

«Замин муҳаббати» шеърлар тўпламим Шуҳрат аканинг сўзбошиси билан чоп қилинди. Қувончим бир

олам. Шуҳрат аканикига бордим. Китобимни варақлаб кўриб, менга ўтирилдилар.

— Муборак бўлсин, энди қаттиқ ишла, ўғлим. Майдонга кирдингми, отингнинг бошини тортма...

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан оғайним Сабридин кўнгироқ қилиб қолди:

— Шуҳрат акадан хабаринг борми?

— Тоблари йўқ деб эшитувдим, нима бўлибди?

— Инсульт бўлибдилар. 15-шаҳар касалхонасида эканлар.

Шуҳрат акани кўриб, танимай қолдик. Домла узоқ-узоқ гапириб, аҳволимизни сўрадилар.

— Шеър... — дедилар бир маҳал.

— Ёзяпман, — дедим овозим титраб.

— Ёз... Сен ҳам, — Сабридинга имо қилдилар домла.

Турсуной опа бизни кузатаётиб, «ёрилиб» қолдилар: «Тагин ҳам сал ўзларига келиб қолдилар. Бир ҳафта олдин жуда огир эдилар. Ҳар қандай сабрнинг ҳам чегараси бор. Бир одамни шунча эзишадими? Шуҳрат акаям қизиқлар. Абдулла Қаҳҳор нима деганини айтиб қўя қолмайдиларми?»

Ўша пайт Шуҳрат ака нимани, кимга айтади — тушунмадик. Шу-шу Шуҳрат аканинг шифохонама-шифохона «саёҳат»и бошланди.

Ҳар гал у кишининг ҳузурларига борганимда, юзларига узоқ-узоқ тикилиб қоламан. Қанчалар Жасорат бор бу инсонда! Юраги ҳам арслон юрак экан-да.

ИККИНЧИ ҚЎШИҚ

МАТОНАТ

Оламда яхшилик бор, ёмонлик бор,

Оламда талантликлар бор,

талантсизлар бор.

Оламда дўстлар бор, душманлар бор.

Оламда мардлар бор, номардлар бор...

Шуҳрат ака билан суҳбатимизда бу сўзлар кўп бор тилга олинди.

Мардликнинг йўдоши —

Матонат, Диёнат!

Номардликнинг йўлдоши —
Маломат, Хиёнат!
Бири — Ер, бири — Осмон!
Бири — сув, бири — олов!

— Мардлик нега барча одамларга баробар ёқмайди? — Домладан сўраган илк саволим шу бўлди.

— Агар шундай бўлганида эди, одам нақадар гўзаллашарди. Одамларни яхшиликка чорлаб эҳтиросли шеърлар ёзмасдик. Муҳаммад Юсуф айтгандек, «Юрагимиз шодликдан ёрилиб» кетармиди. Афсуски, ундай эмас! Чунки йўлга чиққанда ҳамроҳинг ким бўлишини билмайсан. У сени тўлқинлардан, долгалардан олиб ўтадими ёки сени сершовқин дарёга туртиб юборадими?

— Билгандан кейин қизиги йўқ-да, домлажон. Одамнинг яшагиси келмай қолади.

— Э-э, ундай дема, аксинча, яшашга иштиёқинг ортсин. Ҳаёт муаммолари билан қизиқ-да!

— Матонат, мардлик намуналарини кўрсатибми?

— Ҳа, кўрсатиб! — саволим сал истеҳзоли чиқди-ми — билмадим, домла кескинроқ жавоб бердилар.

Тарих, агар мушоҳада юритадиган бўлсак, икки палладан иборат эканлигини кўрамиз. Бир паллада Ҳақиқат, Қаноат, Сабр, Эзгулик, Мардлик, Виждон, Адолат, Диёнат, Инсоф турса, иккинчи паллада Ёлғизлик, Ожизлик, Маккорлик, Номардлик, Ҳасад, Адоват, Разолат, Юзсизлик, Хиёнат, Тубанлик, Ноинсофлик ҳар лаҳзада эзгуликларнинг пайини қирқишга шай туради.

— Мардлик, — ўз-ўзига гапиргандек давом этди Шухрат ака, — бошлаган ишини охирига етказмай қўймасликда. Унга монеликлар бўлади, тўсиқлар қўйилади. Енгилш керак. Енгсанг мақсадинга яқинлашасан. Енголмасанг, тарозининг иккинчи палласига ўтиб бораверасан...

Ҳаёлим ўттизинчи йилларнинг охирига қараб учеди. Қандай йиллар эди! Тонгда қуёш чиқарди, тунда ой нур сочиб, юдузлар милтирарди. Сувлар айқириб оқарди. Фақат, фақат юракларда даҳшат ҳукмрон. Даҳшатни енгган қўрқмас мардларни эса ҳибс, минг бир синоат кутар эди.

Ҳибс нима учун? Китоб ўқигани учун! Ғалати эшитилади-а, тўғрими? Тасаввур қилинг: севган шоирингиз, масалан, Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим», «Биздан

кейин ҳеч ким қайта кўрмасин» шеърларини ўқиганингиз учун жавоб берсангиз, жазо олсангиз?! Сиздан шоирнинг номи атамасликни талаб қилишса?! Қанчалар адолатсизлик!

— Чўлпоннинг, Усмон Носирнинг шеърлари бизнинг тилимиздан тушмасди, Зўр шоир эди-да, ўзи ҳам Усмон Носир! Қандай қилиб ўкинмаслик мумкин! Мумкин эмас-да, ахир! — Шухрат ака жим қолди. — Усмон Носир нега хўрланди, бугун ҳам рўй-рост аниқлаш мушкул. Абдулла Қодирий-чи? У бечоранинг гуноҳи нима эди! Ёлғиз биз армонда қолмадик, уларнинг ҳам армони ичида кетди, нима иш қилганини билмай. Номардлик бўлди! Тегирмонга сув келганда кўнглида гарази борлар шоли деб курмак солишди дўлга. Беҳад бетавсиф, бетаъриф номардлик бўлди.

Домла яна сукутга чўмди. Мен бўлсам хаёллар оғушидаман. Халқимизда бир нақл бор: «Яхшилик қилиш қўлингдан келмаса, ёмонлик қилма». Ёмонликдан ўзини тийиш жуда катта Матонат талаб қилади. Нима учун бир одамга ёқмаган одам билан иноқ бўлсанг, душманинг биттага ортади? Ахир «ҳар ким суйган ошини ичади-ку!»

— Суйган ошингни ичиш ўша пайтлар оғир эди, — Шухрат ака чуқур тин олди. — Бўлмаса шоирнинг шеърини ўқиганим, таниш бўлганим учун жазога тортиламанми? Шоир ким учун ёзади, ахир! Одамлар учунми?

— Усмон Носир шеърларини айтяпсизми?

— Ҳа. Барибир ҳозир ўқияпмиз-ку, ўша шеърларни. Тўсиб бўлмас экан-ку, ёруғликни!

— У киши усталик қилиб, омон қолса бўларди-ку!..

— Усталик қилиб? Йўқ, Усмон ҳам, Абдулла Қодирий ҳам усталик қилолмасди. Уларнинг қонида йўқ эди бу: ўз ижодидан тониб, хиёнат қилиб, номардлик билан ҳаёт тилаб олиш — ўлим-ку, ахир. Ана шунинг учун ҳам кўплар жимгина ўлимга бордилар. Лекин ўша йиллардаги «ғолиб»лар уларнинг кўзига қарамаганлар, қаролмаганлар. Агар қарашганда эди...

Агар қарашганда эди! Ўшанда мард билан номарднинг кўзлари қандай чақнар эди.

Мардлик — эзгу туйғу!

Агар эзгу бўлмаганда халқимиз юз йиллар мобайнида ёниб кўйламасди... «Гўрўғли» туркумидаги дostonларнинг ҳар бирида шундай сатрлар бор:

Йиглайман, йиглайман ҳаққа,

йиглайман...

Улуғ дейман, остонангни тунайман...

Бек Гурӯғли мард-номардинг синайман...

Шу сафарга Гиротингни тилайман...

Ҳаққа йиглаш — марднинг иши.

Йуққа йиглаш — номарднинг иши.

Номоз Пиримқул ўглининг марддигини нима билан ўлчаш керак эди? Тан бериш керакмиди? Керак эди! Лекин уни номардлик қўли мағлуб этди-ку!

Муқанна нима учун ўзини оловга ташлади?

Фирдавсий нега шоҳ берган кумушларни туякашга, ҳаммомчига, боғбонларга бўлиб берди? Жавоби оддий: шоҳнинг номардлиги учун. Чунки у олтин ваъда қилиб, кумуш берганди-да!

Ўттизинчи йилларнинг охиридаги номардлар унақа бунақа «беозор» номардлар эмасди. Мардларни, уларнинг ёнида юрганлар номардлик қилиб «сотди». Уларни ўлдириб бўлмаслигини била туриб, ҳақиқат барибир галаба қилишини била туриб, сотди.

— Уруш бошланиб қолди, — Шуҳрат аканинг овозида чексиз мунг акс этди. — Қирқ тўртинчи йилнинг охиригача жангларда қон кечдим. Тошкентга оғир ярадор бўлиб, қайтиб келдим. Во ажаб, Ватан учун жон олиб, жон берган бир аскарни талайгина номардликлар кутиб турган экан. — Шуҳрат ака совуб қолган чойдан ҳўплади. Аммо бир ҳўплам чой унинг юрагидаги ташналикни қондирармиди?! — «Ҳаёт чашмалари» номли тўпламим — биринчи фарзандим йўқ бўлиб кетди. Минг азоб билан 1947 йилда «Ҳаёт нафаси» деган китобим дунёга келди. Не изтироб, не машаққат билан дунёга келди. Мен нима қилган эканман, ҳали-ҳали уйлаб тагига етолмайман. Кулфатларнинг биридан кейин иккинчиси бошимга тушаверди. «Шинелли йиллар»нинг биринчи қисмини ёзиб, нашриётга топширдим. Ўзим қамоққа олиндим. Китобим нашриётда йўқолди. «Абдулла Қодирий ва Усмон Носирнинг думи», деб аюҳаннос солишган эди. «Дум»ни кесиб ташламоқчи бўлишгандир-да. Беш йил умрим тор, зах хоналарда ҳавога учди. Ноумидликка тушган кунларим ҳам бўлди. Лекин юрагимдаги бир нидони ҳамиша эшитиб турдим: бу кунлар абадий эмас-ку, ахир! Ўзингни қўлга ол! Умидларнинг этагини тут! Мен шундай қилдим.

Шуҳрат акани омон сақлаб, ёруғ кунларга етказган — аслида, Матонат!

МАТОНАТ ана шундай қудрат! Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» фожиасидаги Пири Зиндонини эслайсизми? Унинг бош эгмасдан зиндонда ўн йиллаб ўтириши — метин матонатдан дарак беради.

МАТОНАТ — инсон қалбидаги қуёш! Ирода қуёши! Қуёш эса ҳаммага баробар нур сочади. Матонат аталган Қуёш мардларнинг йўлини, умрини ёритади. Ҳаёт Шуҳрат домланинг матонатини, марддигини синашда давом этаверди.

Шуҳрат ака бир неча йиллардан бери хаста. Хаста бўлган билан анчайин саломат кишилардан кўра кўпроқ ишляпти. Чунки домланинг қўш қаноти бор: бири матонати, бири ишончи. Худди шунинг учун ҳам Шуҳрат аканинг бир китоби «Ҳали тун узоқ» деб номланган.

— Шуҳрат ака, романларингизни ўқиганимда худди ўзингизни кўргандек бўламан.

— Қаҳрамонларим ўзимга ўхшаб қолган бўлса не ажаб? — адиб беозор жилмайди. — «Олтин занглас»даги Содиқжон ҳам, «Шинелли йиллар»даги Элмурод ҳам, «Жаннат қидирганлар»даги қаҳрамонлар ҳам ўзимга ўхшаб қайсар...

— Қайсар эмас, матонатли...

— Матонат билан яшаган киши олдиндаги нури уфқлардан кўзини олмайди. Чунки уни манзиллар чорляпти, — Шуҳрат ака жонланиб кетди, — номардлар бўлса бошқача яшашади. Уларнинг хавфи келажақда эмас, орқада, шу сабабли ҳадик билан босиб ўтилган йўлларидан кўзларини олмайдилар. Жавоб беришдан ҳар лаҳзада кўрқадилар... Бировнинг тўйида, бировнинг маъракасида сўзлашга маънавий ҳуқуқи бўлиши керак кишининг. Ўзинг ўйла, бировнинг бошига туҳмат тошини ёғдириб, кейин унинг тўйига раислик қилсанг? Ёки китобига муҳаррирлик қилиб, сўзбоши ёзсанг! Оҳ, қандай мусибат бу! Номардликнинг қандай тубан кўриниши!

— Ўтган кунлар тўғрисида қанча гаплар бўляпти. Лекин сиз айтирли ҳеч нима демадингиз? Матбуотда чиқиш қилмадингиз?!

— Ҳамма бир-бирини чайнашга ҳаракат қияпти. Биров аламидан, биров адоватдан. Мен нима дейман? Шунча қийналдим, бер берадиганингни дейманми? Ҳеч бўлмаса, мен жим турай...

Қадимдан қолган бир афсона бор. Бир донишманд ўзининг турфа табиати, ўткир ақли билан ном чиқарган экан. Бир йигит ундан илм ўрганмоқчи бўлиб шогирд тушибди. Донишманд унга ҳеч нарса айтмабди, фақат: «Сабринг етармикин?» деб қўйибди. Кунлардан бир куни уларнинг иккови юрт кезишибди. Қайси эшикка киришган бўлса донишманд тескари дуо қилаверибди. Қирқ тўққиз эшикдаги муомалага чидаган шогирд эллигинчисига чидамабди. Эшик эгаси бир коса сут берган экан, донишманд унга ҳам қалтис гап айтибди: «Йлоҳим, сигиринг ўлсин!» Шогирд портлаб кетибди. «Ахир, у сут берди-ку, сиз бўлсангиз, сигиринг ўлсин, дейсиз? Бу қанақаси, ахир?!» «Ана, — дебди донишманд, — сабринг етмайди, деб эдим-ку! Шунисига ҳам чидаганингда сиримни очар эдим. Илмни, донишмандликни садоқатли, матонатли одамларга чиқарган. Сен билан бизнинг ошимиз пишмас экан».

Матонатли кишилар!

Яхшиямки, улар бор! Улар ёвузлар, ёмон ниятли кишиларнинг қилмишларини тузатиб, ҳақни жойига қарор топтириб келадилар. Лекин қанчадан-қанча ноёб орзулар, гўзал фикрлар қурбон бўлади. Матонатли кишиларни ёлғиз ана шу қийнайди.

— Дунёда икки ҳақиқат бор. Бири чин ҳақиқат, иккинчиси биз ўйлаб топган, таъбиатимизга мослаб олган ҳақиқат, — деди Шухрат ака хайрлашаётиб. — Афсуски, биз кўп йиллардан бери ўйлаб топган ҳақиқатимизнинг қули бўлдик. Бу ҳақиқат бизни йўқликка мубтало қиляпти. «Бу ҳақиқат эмас, ахир, бу уйдирма» дейишга мардлик-матонатимиз етмади.

Бугун шу матонат юзага қалқиб чиқди. Дадил гаплар айтяпмиз. Ўтмишимизнинг сўнгги етмиш йиллик қора доғларини йиглаб-йиглаб юваяпмиз. Келажагимиз нурли бўлсин, деб юваяпмиз. Яхшилик шабадалари гир-гир эсяпти. Кўксимиз илиқликка, кўзимиз ёруғга тўлаётган пайтда яшаяпмиз. Ҳамиша яхши ният қилайлик: Она халқим, мард ўғлонларинг кўпайсин. Уларнинг қалбини МАТОНАТ — асти-асти тарк этмасин!

УЧИНЧИ ҚЎШИҚ

МАШАҚҚАТ

Ўзбек адабиётида ҳарбий мавзуда ёзадиган адиблар орасида Шухрат домланинг алоҳида ўрни бор.

Устоз адиб билан бўлган суҳбатларимизда гап асарнинг яратилиши тарихи, унинг «бошидан кечган» воқеалар хусусида ҳам борди.

— Домла, — дедим, — ижодингизда уруш мавзусидаги асарлар ўзига хос ўрин тутди. «Шинелли йиллар дафтари» шеърый туркуми, «Оқибатли кишилар» қиссаси, «Шинелли йиллар» романи, қолаверса «Олтин зангламас», «Жаннат қидирганлар» романларингиз ҳам шу мавзунинг узвий давоми. Шулар орасида сиз учун энг қадрлиси қайси бири?

— Ҳаммаси. Ёзувчи мана бу асарим яхши, буниси ёмон деёлмайди. Агар шундай дегудек бўлса, ёмонини ёзмаслиги керак бўлади. Шундай бўлса ҳам айти, мен учун энг суюқлиси, мени энг «қийнагани» — «Шинелли йиллар». Чунки романдаги воқеаларнинг барчасини ўз кўзим билан кўрганман, қатнашганман. Қийнаган томони шуки, роман насрдаги биринчи катта қадамим эди.

— Агар малол келмаса, ҳарбий ҳаётингиз ҳақида сўзласангиз...

— Яна эсламанми? — Шухрат ака сўлиш олди. — Шимолий Кавказ фронтда жанг қилганман. Краснодар, Моздок, Анапа, Тамань, Майкоп сингари шаҳарларни озод этишдаги жангларда қатнашганман. Ундан ортиқ станцияни озод қилганмиз. Жангларни эсласам ҳануз вужудимга титроқ киради. Бир парча кўргошин не-не азаматларнинг умрига зомин бўлмади. Жанглардан бирида қаттиқ яраландим. Умуртқамга, белимга снаряд парчаси тегиб, контузия бўлиб қолдим. Бир ой госпиталда даволандим. Соғаявермагач, 1944 йилда Тошкентга қайтаришди. То менинг олти ойлик отпускам битгунча, уруш тугаб, омон-омон бўлиб кетди. У пайтларда ҳали жанговар насримиз йўқ даражада эди. Ойбек домланинг «Қуёш қораймас» романи, Абдулла Қаҳҳорнинг «Олтин юлдуз» қиссаси энди босилиб чиққан. Ҳаммага маълум, ўзбек ёувчилари фронтнинг олдинги жабҳаларида бўлиб, жангчиларимизнинг мардликлари ҳақида шеърлар, дostonлар, йирик насрий асарлар яратишди. Мени шунда бир фикр чулғаб олди: ёзувчилар қалб даъвати билан бир-бир ярим ой фронтда бўлиб, асар ёзишяпти. Мен-чи? Ахир, шу суронлар гирдобиди, қонли жангтоҳларда бўлганман-ку? Ёзсам бўлмайдимми? Шу ният билан қўлимга қалам олдим. Фронтда ўзим гувоҳ бўлган воқеаларни бир бошдан ёза бошладим. Назаримда, воқеалар бир романга сиг-

майдиғандек туюлди. Уни икки китобга бўлдим. Биринчи китобни 1947 йили тугатдим.

— Романнинг сўнггида «1947—1957 йиллар» деб ёзилган. Айतिшингизга қараганда, бунчалар эҳтирос билан ёзилганда унча узоқ муддатга чўзилмаслиги керак эди-ку?!

— Ўртада беш йилча танаффус бўлди. Албатта, олдин айтганимдек, ўз ихтиёрим билан эмас. Шахсга сизгиниш йилларининг азобини кўпгина қаламашлар қатори мен ҳам татиганман. Йўқ ердаги айблар, асосан, туҳматнинг кучи билан, яна ҳам очикчасига айтсам, «учлик судлов» томонидан йигирма беш йилга ҳукм қилиндим. Адолат қуёшига ҳамиша шукроналар айтман. Ҳақни — ҳаққа, ноҳақни — ноҳаққа ажратди. 1955 йилда бегуноҳ эканлигим исботлангач, Тошкентга қайтдим. Ҳақиқат эгилар экан-у, аммо синмас экан... Келган кунимданоқ романни тугатиш фикрига тушдим. Романнинг биринчи қисми Ўзбекистон Давлат нашриётига топширилган, ҳатто рус тилига сўзма-сўз таржима ҳам қилинган эди. Ўша пайтларда нашриёт директори Файзулла Юнусовга учрашдим. У «Нашриётда йўқ, бўлса шу пайтгача романни кўрмасмидим», қабилда жавоб қилди. Нима қилишимни билмайман. Қаёққа боришимни билмайман. Диққатбозлигим бисёр. Қўлёзма йўқ. Дарду дунёим қоронгу бўлиб чиқиб кетаётсам нашриётнинг бош бухгалтери Касабов учраб қолди. Қучоқ очиб, омонлашди. Ҳол-аҳвол сўрагач: «Менда бир китобинг турибди. Русчаси ҳам бор», деб қолди. Юрагимда зилзила бўлди чамамда. Унга миннатдорчилик билдириб, китобни олдим. Ўша «Шинелли йиллар»нинг биринчи қисми. Уйга келиб ўқиб чиқдим. Жуда бўш ва гариб кўринди кўзимга. Кейин уни икки китоб қилиш фикридан ҳам қайтдим. Янгидан ёза бошладим. 1957 йилда нуқта қўйдим. У Ёзувчилар уюшмасида муҳокама этилди. Кўпчилик «Таржимаи ҳол бўлиб қолибди, роман эмас», деб донишмандлик қилди. Бахтимга, бу орада романнинг русча таржимаси битиб қолди. «Воениздат» нашриётига топширдим. П. Вершигора, Э. Казакевич каби номдор ёзувчилар унга тақриз ёзишди. Айниқса, Вершигоранинг роман ҳақидаги «Армиямизда кўп миллатли роман йўқ. Шухратнинг романи бунга тўла жавоб беради», дейиши менга қанот бўлди. Роман Г. Соловьев таржимасида илк бор 1959 йили Москвада рус тилида катта нусхада босилиб чиқди. Декадада ҳам яхши баҳо-

ланди. 1960 йилда ўзбек тилида босилди. 1961 йилда рус тилида қайта нашр қилинди. Роман машҳур бўлиб кетди. Марказий нашрларда Э. Казакевичнинг асар тўғрисидаги мақоласи, полковник Водицкийнинг тақризи босилди. Кейин рус тилида яна бир карра — учинчи марта чоп этилди. Умумий тиражи 525 минг нусхани ташкил этди. Ўзбек тилида икки марта босилиб чиқди.

— Романда ўзим кўрган-билган воқеаларни қаламга олганман, дедингиз. Демак, роман қаҳрамонларининг прототиплари бор?

— Ҳа, бор. Иштирок этаётган персонажларнинг кўпчилиги мен билан ёнма-ён жанг қилган одамлар. Ҳатто уларнинг номларини ҳам ўзгартирмаганман. Асарнинг бош қаҳрамони Элмурод бошидан кечирган талай шўришлар, воқеаларни ўз бошимдан кечирганман. Зебо ҳам ҳаётда бор қизнинг образи. Ҳамшира эди. Юраги пок қиз эди. Романда, гарчи ўққа учиб ўлса ҳам, аслида Зебо Каспий денгизига чўкиб ўлган. Унинг онаси Марьям ҳали ҳам ҳаёт. Акаси ҳам тирик. Дивизиямиз командири Ягудинни жуда яхши билардим. Қримдаги горларда жони узилди. У ҳақда «Комсомолевская правда» газетасида ҳам ёзишди. Роман босилиб чиққач, қизи Лариса (ҳозир Алупкада яшайди) мени излаб топди. «Ҳаммасини тўғри ёзибсиз», деб мактуб ёзди. Роман қаҳрамонларидан бири Махаловнинг тақдири қизиқ бўлган. Ўзи мен билан бирга ўқиган, бирга жанг қилган. Ҳозир Ашхобода яшайди. Роман воқеаларидан келиб чиққанда у ҳалок бўлади. Бир йили менга мактуб келиб қолди. «Романдаги Махалов мен десам, ўғлим ишонмаяпти. Нуқул у ўлган экан-ку, дейди. Мени ҳалок қилиб, балога қўйдинг. Романдаги қаҳрамон мен эканлигимни тасдиқлаб бер», деган мазмунда. Жавоб ёздим. Махаловнинг ҳалокати нега керак бўлганини тушунтирдим.

Мурзин ҳам, лейтенант Данилченко ҳам худди шундай қаҳрамонлардан. Романни яна бир карра варақлаган чоғларимда шу ўй хаёлимдан кечади: ҳар бир хонадон тинч бўлсин, дунё омон бўлсин! Кўрган-кечирганларимиз ўтган уруш хотиралари бўлиб қолсин!

Мен эса шундай деган бўлардим: машаққатли жанг, машаққат билан ёзилган роман, машаққатли тан олиниш... Ўзга сўзлар бу ерда бекор.

ТЎРТИНЧИ ҚЎШИҚ

МУҲАББАТ

Осмондаги миллардаб сайёралар, юлдузларни тортиш кучи ушлаб туради. Тортиш кучини осмоннинг олмос камари, десак тўғри бўлади. Агар у сал бўшашса борми, юлдузлар ёмғирдек ёгилиб, она сайёрамиз бир лаҳзада кун-паякун бўлади.

Оламнинг олмос камари эса муҳаббат. Ёруғ дунёни муҳаббат ушлаб туради...

Устоз ўз шогирдига ҳарф ўргатар экан, унинг келажакда қалби тоза инсон бўлиб етишишини орзу қиладди. Унга бор муҳаббатини бағишлайди. Номи шогирдининг эзгу ишлари билан бирга мангу қолади.

Бир сафар Шухрат домланикига илтимос билан боришга тўғри келди. Шоир дўстим Сабриддин Садридиновнинг «Мен йўлдаман» деган тўплами «Ёш гвардия» нашриётида чоп этилиши режалаштириб қўйилган экан. Яна бир гап: ҳар бир ёш шоирнинг китобига таниқли шоирлар сўзбоши битардилар.

Сабриддин мен билан Абдумажид Шомирзаевга айтиб қолди: «Агар сўзбоши ёзмасалар ҳам Шухрат ака китобимга бирров назар ташласалар, қандай бўларкин?! Ўзим у кишининг шеърларини жон-дилим билан ўқисам...»

Алқисса, учовлон бошлашиб Шухрат аканинг уйига бордик. Илтимосимизни эшитиб майин жилмайиб қўйдилар.

— Хўп, ёш шоирнинг шеърларини ўқиш — биринчи галдаги вазифа, — домла шундай деб Сабриддинга юзландилар. — Беш-олти кун оралатиб бир йўқласангиз... Мен ҳаракат қиламан...

Хуллас, ўша китоб Шухрат аканинг сўзбошиси билан дунё юзини кўрди. Сабриддин у киши ҳақида сўз очилса: «Шухрат аканинг яхшилигини сира унутмайман», деб муҳаббат ила тилга олади.

Аслида, оқ йўл ёзиш унча оғир иш эмас: муаллифни билсанг, шеърларини ўқиб турсанг... Лекин унинг бир томони ҳам бор: оқ йўл — бу муҳрдек гап, «Шу боладан умидим катта, яхши шоир бўлади», дея масъулиятни елкага олиш демак.

Шухрат ака ишонч билдириб, катта адабиётимиз сари кузатган, ҳар лаҳза уларнинг ижодини ташвиш

ва қониқиш-ла назардан қочирмай танишиб борадиган Жамол Камол, Муҳаммад Али, Усмон Азим сингари қалам аҳллариининг асарларисиз шеърятимизни тасаввур этиш мушкул. Уларнинг яхши шеърлари рўзномалар, ойномаларда чоп этилганда кўзлари чақнаб кетганининг кўп бор гувоҳи бўлганман.

...Домла Шифохонадан уйга келган пайтлари эди. Дийдорлашиш умидида кирсам, Муҳаммад Али ҳам келган эканлар. Самимий сўрашдик. Домла негадир тундроқ. Турсуной ая менга шивирладилар:

— Жуда машқлари паст. Бундоқ теша тегмаган гап-ларингиздан гапириб ўтиринг, зора чиройлари очилса.

Гап орасида бир-икки латифалардан айтувдим, Муҳаммад Али ака қотиб-қотиб кулдилар-у, домла паршон жилмайиб қўяқолдилар...

Кейин шеърлар ўқишдик. Ҳангомага ҳангома уланди. Домланинг чиройи анча очилди.

— Тез-тез келиб туринглар, — деди Турсуной ая, — домла сизларга ўхшаш шогирдларини жуда яхши кўрадилар. Келишса, эркаланиб, яйраб кетадилар...

Ўша эркаланиш, яйраш — аслида, муҳаббатдир. Домлани ҳам «бардам ушлаб» турган шу муҳаббат бўлса ажаб эмас.

БЕШИНЧИ ҚЎШИҚ

ИЖОБАТ

Инсон умрига, унинг тақдирига назар солиб, ҳукм чиқариш ниҳоятда мушкул. Сабабки, ҳар бир одам — алоҳида қисмат эгаси. Одамзод бир-бирига ўхшаса ўхшару лекин қисмати, тақдири, умр йўли асло ўхшамайди.

Улкан тарихга эга бўлган чархи кажрафторнинг бағрида яшаган лаҳзалик умрим давомида ажиб қисматларга дуч келдим. Қировли кунларда чамандек очилиб турган пахтазорга уриб кетган сувни гавдаси билан тўсиб, ҳалок бўлган йигитни асло унутолмасам керак. Ёки бутифос сепилиб, ўтгач, азбаройи зўрлигини намойиш этибми, пахтага ишқи зўрлигиданми дала айланавериб, заҳарланганларни эсласам вужудимда оғриқ туради. Бу каби тақдирлар қанча! Улар ҳақида ўз вақтида ёзилган, мақталган...

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухрат ҳақида ўйлаш — ҳам оғир, ҳам хайрли. Чунки Шухрат ўзбекона сабрбардошнинг, тоқат-чидамнинг намунаси, деб ўйлайман. Кечаги ўзининг «Сенинг севгинг», «Кавказ дафтари» сингари ажойиб шеърӣ китобларини ёзган навқирон Шухрат йўқ. Кечаги «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас» каби улкан романлар муаллифи Шухратнинг бугун руҳи тирик...

...Борсам Шухрат ака ҳордиқ чиқараётган экан.

— Ҳозир чақираман, — деди Турсуной ая. — Сиз ўтиринг, баҳузур чой ҳўплаб туринг.

— Аяжон, келинг, домла бироз дам олақолсинлар, икковимиз суҳбат қурақолайлик.

— Нимани гапираман? — Турсуной ая, изига қайтиб ўриндиққа оҳиста чўқди. — Бир хил аёлларга ўхшаб сўзамолгина бўлмасам.

— Гаплашсак гап кўп, — дедим. — Масалан, домла билан илк учрашувингизни...

— Э, қўйинг, ёшим бир жойга борганда муҳаббатдан сўзлаш хижолатлик иш. Муҳаббат ўз жойида — юракда турадурсин.

— Ҳеч бўлмаса қачон турмуш қургансиз, шуни айтиш мумкиндир.

— Урушдан кейин. 1946 йилда турмуш қурганмиз. Ниятларимиз жуда ҳам катта, бахтиёр эдик. Шухрат акангиз урушда кўрганларини айтиб, кўзларидан ёш оқиб кетарди. Орзуларимизнинг чеки йўқ эди. Лекин бошимизга тушадиган мусибатларнинг ҳам чеки йўқ экан...

Дарров кўз олдимга келди: икки бахтиёр ёш. Бири жанглари кўриб дийдаси қотган, бири эса унга қанот бўлишга рози сумбулсоч қиз. Икки кишининг бардоши чамаси, тоғ ағдарилса кўтаришга етса керак.

— Мусибатлар дейсизми?

— Ҳа, мусибатлар. Қўлимда Фикратим олти ойлибола, қолган эди. Шухрат акангиз қамалдилар. Озод бўлгунларича, кўраримни кўрганман, укажон...

Эшик очилиб, Шухрат ака кирдилар. Чехралари ҳоргин туюлди менга. Омонлашиб, ўтирдилар.

— Кеннойинг билан суҳбатлашяпсанми?

— Ҳа, энди сиз айтмайдиган гапларни сўраб оляпман.

Домла хиёл жилмайдилар.

— Мен айтмаган гап ҳам бор эканми?

— Ҳа, бор экан. Қолганини ўзингиз айтинг, — деди Турсуной ая чой қуйиб узатар экан.

Шухрат ака менга узоқ тикидилар. Кўзларида қандайдир норизолик аломатлари борлигини пайқадим. Бу нимадан экан? Нега? Ахир, тўрт фарзанднинг, ўн бир неваранинг сарбони бўлиб, тош келса кемириб, сув келса симириб, шу дориломон кунларга етиб келганидан шодлик учқунлари сочилмайдими?

Худди фикримни уққандек, Шухрат ака бош ирғадилар.

— Юракда орзу, ният кўп эди. Чала ишларим бор. Уларни қачон тугатаман, ким тугатади... Истиқдолга ҳеч нима қилолмадим...

— Ахир, ижодингиз, ҳаётингиз истиқдолга бахшида-ку! Айниқса «Олтин зангламас» романингиз, таъбир жоиз бўлса, истиқдолнинг илк мардона қўшиги!

Шухрат ака асога суялди: шундоқ, шундоқ. Лекин умр ўтапти! Бефойда эмасми бу ўтган умр...

Мен Шухрат аканинг кўзларига қараб ўйга толаман. Изтироб кўрдим бу кўзларда! Ижоддан холи адибнинг изтиробини кўрдим.

— Ҳибзиддин аканинг ҳам йўқлиги билиняпти, — гапга қўшилади Турсуной ая. — Домим кириб турардилар раҳматли. Янгиликларни айтиб турардилар. Кўп меҳрибон инсон эдилар.

Мен Шухрат ака ва Турсуной аяга қараб туриб, юрагимда ҳавасми, оғриқми уйғонди. Бири қоя бўлса, бири тоғ, икковлон бир-бирини суяб, яшашяпти. Яна уч йил тангри умр берса улар олтин тўйларини нишонлашади. Турсуной аяда ҳам, Шухрат домлада ҳам қатъият уқдим. Бўйсунмас, ўжар қатъиятни кўрдим. Бу қатъиятни 75 ёшга кириб, ҳалол яшаган адибнинг умридан ризолиги деб англадим. Бу қатъиятни ўзи нозик, лекин ўрни келса харсангни ҳам янчадиган аёл иродасининг намунаси, деб англадим.

— Шухрат ака, ҳаётингизда энг эсда қоларли воқеа нима?!

— Шу, — Шухрат ака бош ирғади, — кеннойингга уйланган куним энг эсда қолгани.

— Гапингиз бор бўлсин! — Турсуной ая кулди. — Бошқа эсингизда қолгани йўқми?

Шухрат ака бош чайқади:

— Агар шу аёл бўлмаганда, унинг меҳрибон кўнгли бўлмаганда, билмадим, нима бўларди.

Турсуной ая чойни янгилаш баҳонасида ташқарига чиқди.

— Ўн бир йил бўлди, — деди Шухрат ака. — Ўн

бир йилдан бери ўзимни гўдак ҳис этаман. Тузукроқ иш қўлимдан келмайди.

Мен домланинг китобларига ишора қилдим.

— Булар, ахир, гўдакнинг қўлидан келадиган иш эмас.

«Чақмоқ юлдуз», «Кечки нурлар», «Ҳали тун узоқ», «Шайдо кўнги», икки томли танланган асарлар. «Умр поғоналари» қиссалар китоби... Уларнинг барчаси домла айтган ўн бир йил давомида чоп этилган.

Шуҳрат аканинг илк шеърий китоби «Ҳаёт нафаси» босилгандан бери қанчадан-қанча сувлар оқиб ўтди. Агар умр чиндан оқар сув бўлса, Шуҳрат ака ўкинмаса ҳам бўлади. Чунки шу оқиб ўтган сувнинг икки қирғоғида худди ҳалқоб майсалар каби олтишдан зиёд китоблар қолди. Ҳар бирида бир қатим юрак ҳарорати, бир қатим кўз нури, умрнинг бир парчаси муҳрланган.

— Инсон боши — сатнинг тоши, — деди Шуҳрат ака ўйчан. — Шу тошнинг бошидан не-не тўлқинлар ўтмайди. Тош эса собит қолади. Собитлигига сабаб — унинг бардоши!

Қадимда бир донишманд киши яшаган экан. У то умрининг сўнги кунига тазйиқларга, хўрликларга дуч келган экан. Нима бўлибдию унинг юртига ёв босиб келибди. Лашкарбоши донишманднинг ҳарбий заковатига ичидан тан берса ҳам, уни камситар экан. Ахийри, бош эгиб келибди:

— Юртни ёв босди. Бизнинг ожиз ақлимиз етмаяпти. Ёғий кучли кўринади. Кўмак беринг.

Аслида лашкарбоши кўп таъна-маломатлар кутган экан, донишманд эса дарров отланиб, йўлга тушибди. Ҳамжиҳатлик билан юртига келган ёвни баргараф этишибди. Лашкарбоши унга қуллуқ қилибди:

— Ахир, сенга озмунча тазйиқ ўтказмадим. Ростини, ўрнимни оласан, деб чўчирдим, лекин сен бир оғиз сўзим билан жангга чиқдинг!

— Мен Ватанимдан ҳеч қандай ёмонлик кўрмадим, — дебди донишманд. — Сен эса ўз табиатингга мос иш қилдинг. Билки, юртимга хизмат қилиш — мен учун, ҳамisha муқаддас!

Шуҳрат домланинг ҳам юртга садоқати ривоят бўлгулик! Тўрт йил қонли жабҳаларда жон олиб, жон бериш. Кейин илк китоб романнинг йўқолиши! Ҳибсхонада бекорга сарф бўлган бир йиллик умр... Йўқ. Шуҳрат домла ҳеч қачон бировга чеккан адолатсизликларини

ни айтиб, нола қилмади. Гина қилмади. Белни боғлаб, ишга киришди. У билардики, зое умр ўрнини фақат меҳнат билан, ижод билан қоплаш мумкин! Шу меҳнатнинг меваси ўлароқ «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас», «Жаннат қидирганлар», «Оқибатли кишилар» асарлари юзага келди. Шу меҳнатнинг меваси ўлароқ «Беш кунлик куёв», «Қўша қаринглар», «Дўстимнинг ўғли», «Она қизим» драмалари яратилди. Шу меҳнатнинг меваси ўлароқ домланинг кўксини «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» нишонини беади.

— Шуҳрат ака, ижод қалай бўляпти? — оҳиста сўрайман.

— Ижод йўқ, тамом, — деди Шуҳрат ака хўрсиниб. — Чамаси ўзим ҳам тамом энди.

— Эй, қўйинг, бунақа гапларни! — дедим капалагим учиб. — Ҳали қанча чала асарларингиз бор. Уларни тугатишингиз керак.

Домланинг юзига, кўзига ҳасрат чўкди. Мен шу ҳасрат аро кўп нарсаларни уқдим... Менинг устозларим Чўлпон, Қодирий, Фитратлар истиқлол орзусида яшадилар. Шу йўлда ўлимга ҳам тик боқдилар. Менинг не-не дўстларим эозд Ўзбекистон учун жангларда жон бердилар. Мен эса шу қутлуг кунларга етиб келдим. Бахтим бор экан! Чиндан ҳам омадли эканман. Лекин шундай кунларда, айна ижод қиладиган паллада дардим ичимда ўтирибман!

Шоирнинг кўзлари алдамайди. Мен бу минг бир машаққатни кўрган кўзларда умрдан, ҳаётдан ризолик достонини ўқидим. Мен бу кўзларда юртни севиш, энг оғир паллаларда ҳам унга содиқ қолиш дарсини ўқидим. Мен бу кўзларда ўзи эмас, фарзандларини ҳам камолга етказиб, эл-юрт хизматига йўллаган отанинг бахтиёрлик туйғуларини ўқидим. Мен бу кўзларда набиралар бахти, иқболига бўлган иштиёқни ўқидим!

Турсуной ая чой дамлаб келди.

— Икковинглар жуда бир-бирингларга тикилиб қолибсизлар? — кулди ая. — Тинчликми?

Шуҳрат ака кулиб юборди. Унинг кулгуси ўн бир йил аввал бўлганлиги каби шод ва бахтиёр эди.

Инсон боши — сойнинг тоши,
Не тўлқинлар ўтмас бошидан.
Инсон дўсти — сабр-бардоши
Айрилмасин шу йўлошидан.
Машаққатлар ўткинчи асли,
Айрилмагин эл-қуёшингдан!

Шухрат ака икки қатор шеърларини давом эттирган-
ним учун мендан ранжимади.

ХОТИМА

Гоҳида одамзодга нисбатан табиат хатоликка йўл қўймадимикин, деб ўйлаб қоламан. Бу шаккокликка ўхшайди. Лекин, начора, ўзи берган феъл-атвор, ўйлашга мажбурман.

Одамга Ватан керак, Ватанга эса садоқатли ўғлон керак. Энди тақдир ўйинини қаранг: бир хил инсонлар юртидан олисларда азиз бўлади, у эса юртимда фаррош бўлсам, гадо бўлсам ҳам майлийди, фақат бир қултум сувини ичсам, бир кафт тупроғини ўпсам, дейди. Афсус, насиб этмайди.

Одам ўз Ватанида яшаяпти, дейлик. Атрофида қадрдон дўст-ёрлари, топиш-тутиши яхши. Уй-жой тайин. Энди у ҳаддидан ошади, денг. Ҳукмини ўтказади. Вожаб, истеъдодлиларнинг устидан истеъдодсиз кишилар ҳукм юргизгиси келади. Аслида ҳамма ўз ишини қилгани дуруст. Ҳаётда кўпинча бунинг акси бўлади. Не-не улуг зотлар ҳақсизликдан қийналади. Халқимиз ҳалиги тоифа одамлар ҳақида топиб айтган: «Қазисан, қартасан, ахир аслинга тортасан!» Камситилган, ҳақоратланган фикри тиниқ, қалби ёруғ кишиларга ҳам тасалли бор: «Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ!»

Шундоқку-я, лекин қачонгача?

Шухрат аканинг тургунлик йилларидаги бўйсунмаслиги «аслига тортганлар»га қарши «оққан сувнинг» исёни эди, жангга киргани, кураш бошлагани эди! Афсуски, Абдулла Қаҳҳордан кейин у яккаланиб қолди. Абдулла ака атоқли адиб Саид Аҳмадга: «Мендан кейин сизга жуда қийин бўлади, ҳеч ҳам хато қилманг» деган эканлар. Бу гап юз фоиз Шухрат акага ҳам тааллуқли.

Ҳа, Шухрат ака хато қилмадилар: улар устоз васиятига, номига содиқ қолдилар. Мислсиз садоқат кўрсатдилар. Садоқат кўрсатиб, саодатга эришдилар.

Мабода Шухратни бетакрор адиб сифатида эмас, садоқатли шогирд сифатида баҳоласак ҳам, Абдулла Қаҳҳорга бўлган садоқатлари туфайли у киши ўзбек адабиётида ўзининг муносиб ўрнини тошарди.

Бу гап Шухрат акани неча йиллар кафтида ардоқлаб келган — рафиқаси Турсуной аяга ҳам тааллуқли.

Бу муҳтарам аёл вафо ва садоқат тимсоли сифатида энг олий иззатларга муносиб!

Шухрат ака китобларидан ҳам ёлчиган, фарзандларидан ҳам. Китоблари қанчалаб ташна диллар учун оби ҳаёт бўлса, фарзандлари шундай оталари қилган ниятга муносиб инсонлар бўлиб етишдилар.

Шухрат аканинг Жасорати, пулатдек МАТОНАТИ, халқига, устозига САДОҚАТИ унга абадий САОДАТ бахш этди. Чин инсон, содиқ шогирд, катта адиб сифатида ҳаёт уни халқ муҳаббатига абадий мушарраф этди...

БИР ТЎКИН БОҒ ЭДИ...

Муҳтарам устоз шоир Шухрат хотирасига

Қирқ йил бурун Шошда бир боғ бор эди диловор,
Қучоги осмон эди, ҳиммати чексиз, кенглик.
Армонли Инсон эди, шоир эди бегубор,
Дунёда бўлсин, дерди — адолат, дўстлик, тенглик.

Бу боғда турли мева саралари бор эди,
Булбуллар сайроқ эди, қушлари шўх-шўх эди.
Дастурхонда кимлар ҳам нозу неъматдан еди,
Халққа берган улушдан боғбон кўнгли тўқ эди.

Аммо унга маломат кесақлари отилди,
Пайхон бўлди ям-яшил ўсиб турган майсалар.
Бунда туз ичганларнинг қай бирлари сотилди,
Инонмайман уларга бугун нима десалар.

Боғбоним ўтиб кетди, боғи қолди ҳувуллаб,
Азиз руҳи сарбалаң — юксақлардан термулар.
Дарахтларни тебратар шаббодалар гувуллаб,
Тилда қотган сирларни само билар, ер билар.

Кўп меҳмон қилган эдим Бобурий Андижонда,
Шаҳрихонда ё Бўзда ё Сулаймон тоғида.
Бугун иззат-икромни гуширар тоза қонда,
Меҳрига тўёлмадик аммо тирик чоғида.

Жаннатда топган бўлсин энг азиз одамларин —
Мунис онаи зорин, падари бузрукворин.
Кўрсин буюк пирларин — энг улуг ҳамдамларин —
Ойбеғу Гафур Гулом ҳам Абдулла Қаҳҳорин.

Шоир дафтари очиқ, сатрлар жимиллайди,
Китоблар қатлам-қатлам, хонада абадийлик.
Лаҳзалар тўхтаб қолган, йиллар ҳам имиллайди,
Меҳрибон устоз қани, тақдирга нима дейлик?..

Турсуной она сокин, сочларида опшоқ нур,
Азамат ўғилларга, қизларга қўяр кифтин.

«Олтин зангламас» дейди, яшанглар тетик, масрур —
Юраклари кўтарар «Кавказ шеърларин»¹ тафтин.

Бир дам ўйланиб қолдим, ёдимга тушди мана,
Устоздан битта мактуб — келтирганди Муҳаммад:²
«Тўлан, сени мен бугун соғиниб кетдим яна,
Элликка кирдингми-а, худойим берсин омад».

Дўстим кўзга ёш олиб, сўйлаб берди қолганин,
Ҳамон кўзим олдида Шухрат домла барҳаёт.
Ундан-да юққан ижод — қалбимда ўт олганин,
Аланга яллигини кўриб кўйсин одамзод.

Душман эса рашк қилсин, қувонсин дўст бўлса гар,
Қўлларимда ҳилпирар шеърятнинг байроғи —
Чунки менга муаллим — доно эди мухтасар,
Шул боис йиғи бўлур эртагимнинг адоғи.

Қирқ йил бурун Шошда бир боғ бор эди диловор,
Қучоги осмон эди, ҳиммати чексиз, кенглик.
Армонли Инсон эди, Шоир эди бегубор,
Дунёда бўлсин, дерди — адолат, дўстлик, тенглик.

Октябрь, 1997 йил.

¹ — Шоирнинг машҳур «Кавказ дафтари» шеърлар туркуми.

² — Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Али.

ШОИР ҚАЛБИНИНГ ФАРИШТАСИ

Турсуной аяга

Шухрат кўчасида бир фаришта бор,
 Ширин нафасидан гуллайди олма.
 Шухрат ҳовлисида сўнмас шамъ ёнар,
 Азиз шамъ, гўзал шамъ, сен ўчиб қолма!
 Асли сен бўлмасанг, шоир бўлмасди.
 Асли сен бўлмасанг, бўлмасди шеър ҳам.
 Асли сен бўлмасанг, шону шавкат йўқ,
 Сенсиз осмон йироқ, қаттиқдир ер ҳам.
 Сен ўзинг минг битта саволга жавоб,
 Сен совуқ музларни эритган баҳор.
 Шоирнинг чироғи ўчмагай асло,
 Ўзинг бор, ўзинг бор, ўзинг бор!
 Шухрат кўчасида сайрайди қушлар,
 Шухрат кўчасида гуллар гунчалик.
 Шухрат ҳовлисида бир покиза нур,
 Аёл пари бўлса, бўлар шунчалик.
 Ҳадеб йиғламади, зорланмади ҳам,
 Юраги тубида тоғларни кўрдим.
 Кўкламга юзландим сўзлашиб туриб,
 Хаёлида биллур боғларни кўрдим.
 Меҳрдан сўзлади, сўзлади бахтдан,
 Сўзлади: садоқат — қанча буюк сен!
 Вафодан ўзгасин гапирмади у,
 Вафодан бошқасин сўрамадим мен...

ОЛТИН ЗАНГЛАМАС

Шоир ва адиб Шухратнинг ёрқин хотирасига

Умр ўтди синовда, кундуз ила тун
 Гоҳ аччиқ айрилиқ олди қомига.
 Ҳасаду худбинлик кўрсатиб кучин,
 Шафқатсиз иргитди туҳмат домига.

«Ўнг қўл меҳнат қилди, тополмади бахт,
 Сўлга тилла соат қўйдилар тақиб».
 Қимдир амал олди, ким сохта шухрат,
 Покиза инсонни айлагач таъқиб.

Не учун? не сабаб? қай гуноҳ учун?
 Жавоб беролмасди ул жоҳил замон.
 Бажо этганими инсонлик бурчин
 Ёхуд халқ дардимиди? дардди беомон.

Ёки одамзодга ибрат бўлгуси
 Шогирд садоқати беқиёс мисол.
 Балки ўқ сўзлиги, нозик туйгуси
 Ёки чўнг меҳнати сут каби ҳалол.

Ё тоза имони, миллат гурури —
 Букилмас ирода, сўнмас эътиқод,
 Меҳр-ла порловчи кўзлари нури
 Ёвузлар қалбига кўриндимиди ёт?

Нечун шунча ташвиш, ғам, андуҳ, алам
 Дерсиз шўрлик бошга, парча юракка?
 — Кураш, деб ушланур одатда қалам,
 Токим етмагунча эзгу ниятга.

Устоз, бу фазилат эди сизга мос,
Ўзини ўйловчи буни англамас.
Сиздаги қалб қўри улуғларга хос,
Олтин номи ўчмас, Олтин Зангламас...

ХОТИРАЛАР

ЎЧМАС ХОТИРА

Ўттизинчи йилларнинг ўрталари. Мен Тошкент педагогика институтига кирадиган бўлдим. Ўқувга кириш учун ариза берганлар орасида қатор ҳамкасбларим бор эди. Булар — мен билан «Ленин учқуни» газета таҳририясида ишлайдиган Зафар Диёр, матбуотга ўз шеърлари, хабарлари билан қатнашиб турувчи ёш қаламкашлар эди. Шулардан биттаси кейинчалик Шуҳрат тахаллуси билан адабиётимизда ном қозонган Гуломжон Алимов эди. Мен бу бениҳоя очиқ, қувноқ, дали-гули йигитчани газетамизнинг фаол ёш муаллифи сифатида олдинроқдан танирдим. Институтга имтиҳон топширишимиз чоғида унинг яна бир яхши хислатини билиб олдим. У, ўзининг ҳожатбарорлигини кўрсатди. Бўлғуси талабаларнинг айримларини қийинчиликдан қутқарди. Бир шеригимиз тўрт фандан имтиҳон топшириб бўлгач, бешинчи имтиҳон — кимёга келганда юраги бетламай турарди. Шуҳрат мактабни аъло битириб, кимёни ҳам яхши биларкан. «Сен қўрқмай имтиҳонга киравер, оғайни. Мен қўлаб юбораман» деб дадда берди. Шеригимиз эса қўрқа-писа дарсхонага кирди. Имтиҳон билетини олиб дераза ёнига ўтирган-да, Шуҳрат дераза орқасидан имо-ишора билан билетдаги саволга жавоб айтиб юборди. Яна шу йўл орқали математикадан қийналиб турган бошқа ҳамроҳимизнинг ҳам мушкулени осон қилганди.

Тил-адабиёт факультетининг биз кириб ўқий бошлаган гуруҳи, юқорида айтганимдай, ижодчи ёшлар серблиги билан ажралиб турарди. Омадимиз юришиб, домлалардан ҳам ёлчигандик. Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Сулаймон, Ҳомил Ёқуб, Ҳоди Зарифлар дарс беришарди. Машгулотлар ниҳоятда жонли, руҳли, мазмунли ўтарди. Гуруҳимизда ижодий муҳит ҳукм сурарди. Бунда Шуҳрат алоҳида ўрин тутар, унинг овози баралла янграб турарди. Машгулотларга фаол қатнашиши, дарсларга пишиқ-пухта тайёрланиб келиши, китоблар мутолаасига берилганлиги, устма-уст дадил саволлари билан баъзан ўқитувчиларни шошириб қўйиши, зарур бўлганда шерикларидан ёрдамни аямасли-

ги уни аудитория ҳурматига сазовор қилганди. Яна кўпчилик диққатини тортган нарса — Шухратнинг ижодий фаоллиги эди. Гуруҳимиздаги ҳамкасблари Зафар Дийёр, Восит Саъдулла, Неъмат Тошпўлат, Ёнгин Мирзалар билан ижодий мусобақада бўларди. Дарсдан ташқари соатларда мушоираларда янги шеърларини ўқиб, дўстлар маслаҳатини оларди. Баъзан эса ёшлар ўртасига кириб, мушоиранинг файзига файз қўшарди.

Уша йллари республикамиздаги ўқувчи ёшлар ва талабалар ўртасида Усмон Носир номи машҳур бўлганди. Чўлпон, Гафур Гулом, Гайратий каби устозлар сафидан ёш Усмоннинг оташин шеърлари кенг ёйилган, оғиздан-оғизга ўтиб, йигинларда, тўй-ҳашамларда ва бошқа катта-кичик давраларда ўқиларди. Бизнинг гуруҳ талабалари ҳам шоирнинг «Лирика», «Юрак» каби шеърларини ёддан ўқишда қизгин ўзишувга киришишганди. Шухрат билан Неъмат Тошпўлатнинг шеърларни маромига етказиб ўқиш билан ҳаммани қойил қолдириб, ўзишувда ютиб чиқишгани эсимда.

Шухрат адабий суҳбатларда нафаси ўткир шоир бўлган Усмон Носирнинг жўшқин, эҳтиросли ижодини тўлиб-тошиб тилга олар, ўшандай шоир билан танишиб олганидан фахрланарди. Шоирнинг суҳбатларидан олган таассуротларини мириқиб сўзларди. Усмоннинг Чўлпон билан яқинлигини, улуғ устози сифатида Чўлпондан маҳорат сирларини ўрганганлигини эшитиш талабалар қизиқишини ортдирадди! Уларда Усмонни кўриш, унинг суҳбатини олишга иштиёқ тугилди. Шухратдан: «Усмон Носирни институтимизга таклиф қилсанг, яхши бўларди-да» деб илтимос қилишарди. Усмонга бу таклифни етказган экан. Усмон иши кўплигиданми ёки бошқа нарсанинг истиҳоласи биланми, тортиниб туради. Шухрат эса бўш келмасдан: «Сизни талабаларгина эмас, домлаларимиз ҳам кўргилари келяпти» деб Шайхзода, Ҳамид Сулаймонлар номини келтиради. Шундан сўнг Усмон рози бўлиб, институтга ташриф буюради. Шу кун институт учун байрам бўлган, залга одам сигмай кетганди. Қорачадан келган, кўзлари ўткур, жуссаси ихчам, кўриниши сода бу йигитнинг саҳнада пайдо бўлиши гулдирас қарсақларга сабаб бўлганди. Шунда Усмоннинг қўл кўтариб, жилмайган ҳолда айтган биринчи гапи: «Чапаксиз ўтсин, барака топкурлар!» деган илтимоси бўлди. У ўқиган ҳар бир шеърни залдагилар жон қулоғи билан, чуқур ҳаяжон ичида тинглашарди. Усмон ўз шеърлари

қаторида ардоқли устози Чўлпоннинг ҳам шеърларидан ўқиди. Чўлпон ҳақида меҳр тўла юрак сўзларини изҳор этди.

1937 йил бошларида ўтган бу учрашув талабалар қалбида унутилмас хотира қолдирганди. Буни севинч ва гурурга тўлган ҳолда тез-тез ёдга тушириб туришарди. Аммо бу севинч узоққа бормади. Уша вақтлар адабиётимиз даргалари Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитратлар бошига ёгилган фитна, бўҳтон тошлари Усмон Носирни ҳам четлаб ўтмади. Унинг ёшлик чоғиданоқ ижодда катта шухрат тошганини кўролмаган ҳасадгўй ганимлар унга ҳам «халқ душмани» тамғасини ёпиштиришган, уни ҳам устозлари кетидан қатағонга дучор этишганди. Табиийки, бундай ноҳақликлар, фожиаларга Шухрат бефарқ қараёлмасди. Унинг аҳвол руҳияси, кайфиятига ёмон таъсир этганди. Озмунча пинҳоний изтироблар чекмаганди у. Усмон Носир қамоққа олинган, уни яқиндан билган ва у билан бирга бўлганлар таъқиб остига тушганлари маълум. Бу ҳақда кейинроқ Шухратнинг ўзи: «Усмон билан кўп вақт бирга бўлганим, шеърларини ёд олганим, бир неча бор уйимизга боргани, қолаверса, китобларига мени «Ўзбек адабиётининг умиди» деб ёзиб бергани бошимга битган буюр бўлиши мумкин эди. Шу боис, юракни ҳовучлаб юрар эдим...» деганди. Дарҳақиқат, уша кезде Усмон Носирга қарши ёзилган мақолада Шухратни унинг думи деб айблашган, ижодига шубҳа билан қарай бошлашганди. Шу орада уруш бошланиб қолди-ю, Шухрат фронтга келиб қутулди. Урушдан қайтган, адабий ижодга жиддий берилди. Матбуотга ранг-баранг мавзуларда ёзилган шеърлари билан қатнаша бошлади. Радио тўлқинларида унинг янгроқ овози тез-тез янграб турди. Лекин ёмон кўз билан тикилган кучлар қутқуси билан, қирқинчи йиллар охири кутилмаганда у ҳибсга тушиб қолди. Номини «миллатчи», «пантуркист», «халқ душмани» деган бўҳтонларга чалпишди. Бир неча йил қамоқ азобларини тортиб чиқди.

Мана шундай ноҳақликлар, қийноқлардан сўнг ҳам Шухрат тушкунликка тушмасдан, ўзи танлаган ижодий меҳнат йўлида катта самараларни қўлга киритиш учун метиндай сабр-бардошли, қатъиятли, маҳкам ирода кучига эга бўлиши керак эди. Шухрат ўзида мана шундай сифатлар мужассам эканлигини яққол кўрсатди. Бу сифатларни у астойдил ихлос қўйган устозларидан, албатта Усмон Носирдан ҳам юқтирганлиги аён

дир. Биз, дўстлари, чинданам Шухратнинг чидамли, бардошлилиги, меҳнатдаги жонсараклиги, кўзлаган мақсад сари боришдаги собит қадамлиги, фидойилигига тан берардик. Бўлмаса у навқирон умрининг қанча сара йилларини ноҳақ қатагонларга бой бергани ҳолда, яна адабиётга қанчалар салмоқли ҳисса қўшган бўлармиди!

Ҳа, тушқунлик, нолиш нималигини билмаган, табиатан оптимист бўлган дўстимиз ижодга ва жамоат ишларига бор кучи, гайрати билан шўнғиб кетганди. Етук адиблар сафига чиқиб олган Шухрат ўз ижодий тажрибасини ёшлар билан ўртоқлашишда обдан сажийлик, тантилик намунасини кўрсатарди. Ёзувчилар уюшмасида, нашриёт ва журналларда ишлаган кезларида ёш ёзувчиларнинг қўлёзмаларини ўқиб, самимий маслаҳатлар кўрсатишда эринмасди, етук асарларни чоп этишда қўлидан келган кўмагини аямасди. Унинг феълда тўғрисиўзлик билан кўнучаклик қўшилиб кетганди. Ёшлар билан апоқ-чапоқ бўлиб, тез тил топишиб кетгувчи эди. Бир ёш ёзувчининг тушпа-тузук қўлёзмаси салбий тақризга учраб нашриётдан қайтганда Шухрат бунга дадил аралашган, қўлёзма босиб чиқаришга лойиқлигини очиқ исботлагани эсимда. Бошиқа бошловчи муаллифнинг ҳикоялар тўплами муҳокама қилинганда эса Шухрат бир ҳикоя устида тўхталиб қолди. Бунда бир йигит билан қизнинг кўчада кўчоқлашиб ўпишиб кетаётгани тасвирланган экан. «Булар кимлар, укажон?» деб савол берди Шухрат. «Булар севишганлар» деган жавобни олди муаллифдан. «Уларнинг миллати нима?» деди Шухрат. «Миллати ўзбеклар» деди муаллиф. Шунда Шухрат сал қизишганини сездирмасдан деди: «Агар ўзбек бўлсаям, аммо ўз миллати шаънига доғ туширадиган ўзбеклар экан. Иннайкикин, ҳақиқий севишганлар ўзларини бунақанги шарманда қилмасалар керак-а, укажон?» Ўзи-ўзидан ёш муаллиф изза тортиб, нафаси ичига тушиб кетганди. Шухрат буни сизди ва: ёшлиқда одамдан бунга ўхшаш хатолар ўтиши, буни тузатиш мумкинлиги, тўпламдаги ҳикоялар орасида дурустлари борлигини айтиб, ёш муаллифнинг кўнглини кўтариб қўйганди. Шухратнинг бегараз кўрсатган ижодий кўмагидан баҳраманда бўлиб, миннатдорчилик билан эслаб юрадиганлар анчагина бор ижодкорлар орасида.

Мен бир болалар ёзувчиси сифатида Шухратнинг кичикинтойлар адабиётимиз ривожига қўшган ҳиссаси-

ни айтмай ўтолмайман. У катталар адабиётида кўплаб шеър, дostonлар, «Шинелли йиллар», «Олтин занглас», «Жаннат қидирганлар» каби йирик романлар яратиш билан қаттиқ банд бўлганига қарамай, болаларга ҳам асарлар ёзишга вақт топарди. «Болаларга ёзиш нечоғлик қийинлигини биламан-у, лекин ёзиб турмасам хумори тутади» деб кўярди фахр билан. Бу эса унинг болажонлиги, чин педагоглиги, одамохулигини кўрсатиб турарди. Болаларга ёзганда у худди қувноқ кичкинтойлар даврасига кириб қолгандай, улар билан чуғур-чуғур тиллашгандай, уларнинг шўх-шодон ўйинкулгиларию қилиқларига қўшилиб кетгандай сезарди ўзини. Ҳикояларида ўзи қатнашиб келган даҳшатли урушнинг фожиано офатларини ошкор этиб, болаларда урушга қаттиқ нафрат уйғотувчи воқеаларни келтирар, халқлар ўртасидаги дўстликнинг кучини очиб берувчи, атроф табиатга меҳр уйғотувчи мавзуларга кўпроқ диққатни тортарди. Шеърлари ҳам гўзал, шўхчан, хилма-хил бўлиб, ўғил-қизлар онги — қалбига маънавият уруғларини мўл-кўл сочар, ота-оналарни, ватанни жондан севишга ундарди, мусулмончилик одоб-ахлоқидан сабоқ берарди. Кичикларбоп сара асар ёзишнинг нақадар масъулиятли эканини теран англаган шоирнинг бир яхши одати шу эдики, қачон болаларга асар битса, уни дарров ҳамкасбларига келтириб кўрсатар, фикрларини олиб қиёмага етказарди. Шухрат болалар ёзувчиларига қўшилиб мактабларга бориш, ёш китобхонларга шеърлар ўқиб беришни яхши кўрарди.

Шухратнинг абадий хотирамизга сингиб қолган ибратли хислатларидан яна бири дўстларга чин садоқатю устозларга чексиз таъзим бажо келтириши эди. Ўзи табаррук ёшга етиб, кўпгина шогирдлар қуршовида юрган бўлса-да, ўзига ҳаётда, ижодда ҳақ йўлни кўрсатган устозларидан салгина бўлса-да, ажралмади. Унинг Абдулла Қаҳҳорга бўлган ихлосу иззати бунга яққол далилдир. Устозга соғ-саломат вақтида қандай меҳрибонлик кўрсатган бўлса, хасталик тўшагига ёпишиб қолганида ҳам ёнидан бир қадам жилмади. Устозга охирги руҳий мададни кўрсатишга астойдил ҳаракат қилди.

Шухрат ҳалол кечирган умри ва яратган асарлари билан ўчмас хотира қолдирган адибдир.

ИЖОДКОР МАТОНАТИ

Баъзан айрим ижодкорлар ҳақида бирор истак билдириш зарур бўлса, ўйлаб-ўйлаб бир нима дейишга қийналиб қоласан. Зўрма-зўраки айтилган гап ижодкорга ҳам, китобхонга ҳам фойда келтирмайди. Айрим ёзувчилар ҳақида эса худди сенинг энг яқин дардкашингдек, у ҳақда дилингдаги гапларингни айта қолсам, деб шошиласан. Шундай адиблардан бири — севикли дўстим, улкан романнавис, ажойиб драматург, жўшқин шоир, ўзининг ахлоқий тақлиги билан ҳамиша намуна бўла олган, ҳар қанча таҳсинга лойиқ Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шуҳратдир.

Шуҳратнинг прозамиздаги салмоқли ўрни, драматургиямизга қўшган ҳиссаси, шеърятимизнинг кекса авлоди вакили сифатида қилган хизматлари, бу ҳақда айтилиши лозим бўлган гаплар кишилар кўнглида неча йиллар давомида турли сабаблар билан йиғилиб келган эди. Шу вақтгача унинг ижоди ўзининг тўла баҳосини ололмаган эди. Кишилар руҳиятини поклаш учун кураш бораётган бир даврда Шуҳратдек ижодкорлар ҳаётини кенгроқ таҳлил қилиш, унинг асарларини халққа етказиш амалий аҳамиятга эга. Ахир, Шуҳрат ҳаётда ҳам, ижодда ҳам чеккан машаққатларни бошқа бирор-та ўзбек ёзувчиси кўрмаган. Унинг энг юксак инсоний фазилати шундаки, ижодкор ҳар қандай маломат, хўрлик, бўҳтонлар чангалида, ҳа, худди шундай, қаддини ҳам қилмади. Дардкаш излаб, ҳар кўринганга тақдиридан нолимади. Метин ирода, ўз инсонийлигини йўқотмай ижод қилди.

Ҳақиқат ва ҳалолликнинг бир кунмас бир кун голиб қиқиши ва қаҳрамонликнинг машаққатлари тўғрисида кўпроқ китобларда ўқиймиз, кино ва театр сахналарида кўрамыз. Ёзувчи Шуҳрат эса ҳалоллик, ўзининг ҳақлигига ишонч, инсоний гурур каби ажойиб фазилатли кишиларнинг орамиздаги тирик намунасидир.

Шуҳрат 1950-йилларда ноҳақдан 25 йил муддатга озодликдан маҳрум этилди. Бир неча йил умрини лагерларда ўтказди. Ҳақ жойига қарор топиб қайтиб келгач, шахсга сизиниш даврининг фожиаларини акс эт-

тирувчи «Олтин зангламас» романини ёзишга киришди. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор романлари даражасидаги асар деб баҳоланган бу романнинг ҳам, минг афсуски, китобхон қўлига тегиши осон бўлмади. Нашр этилгунча минг чигириқдан ўтди. Чунки у ҳаётий, ҳаққоний, катта журъат билан ёзилган асар эди. Ўша йиллар адабиётда ҳаётнинг ижобий томонларигина мадҳ этилаётган бир муҳитда бундай роман яратишга ҳамма ҳам журъат этавермасди. Шуҳрат эса журъат топди.

Шуҳрат асар ёзиб, ижод қилиб роҳат топмади, аксинча, кўпроқ машаққат тортди. Унинг «Олтин зангламас» романигина эмас, Ватанга садоқат мавзуида битилган «Жаннат қидирганлар» асари ҳам китобхонларга етгунга қадар, ҳозир ҳам тирик юрган шахсларнинг бўҳтонларига учради.

Адиб ижодда ҳам, ҳаётда ҳам ўзига содиқ қолди. Унинг ибратли фазилати шундаки, таъма билан ижод қилмади. Мукофот, унвонлар кетидан қувмади. У амал-мартабаси, раҳбарларнинг муносабатига қараб дўст танламади. Виждони буюрган ишни қилиб ўзини эркин тутди. Шундан ором олди.

Абдулла Қаҳҳор кекса ёзувчилар орасида ҳаётдаги нуқсонларни кўриб индамасдан туролмайдиган, ҳамма ҳам айтишга журъат қилолмайдиган ноҳақликларни очиқ айта оладиган ёзувчи бўлгани учун «тили аччиқ» деган ном олган эди. Унга раҳбарларнинг муносабати яхши бўлмаган.

Айниқса, республика раҳбарлари иштирокида Навоий театри биносида унинг 60 йиллигига бағишлаб ўтказилаётган тантанали юбилей кечасида минбардан: «Ёзувчи партиянинг соддати эмас», деган гапни айтганида, ҳайрат ва газаб билан бир-бирларига назар ташлаб, кеча охирида, юбилярни қучоқлаб, яхши тилаклар тилаш ўрнига совуқ хайрлашадилар. Тайёрланган зиёфат дастурхонига ҳам иштирок этишни ўзларига эп кўрмайдилар. Ўша оқшомдан кейин Абдулла Қаҳҳор душманга чиқарилиб, ошкора жазоланмаган бўлса ҳам, умрининг охиригача уни руҳан азоблаш давом этди.

Буни билганлар, ҳукуматнинг мукофоту унвонларидан умидвор бўлганлар, ҳатто Абдулла Қаҳҳорни устоз деб билган айрим шогирдлар орасида ундан узоқлашганлар ва мукофотдан маҳрум бўлмайин, деб таъзиясига бормаи қўйганлар ҳам бор. Аммо Шуҳрат шуларни била туриб, Абдулла Қаҳҳорга ўзини яқин тутди. Та-

бийки, бу нарса Шухратнинг фойдасига бўлмайди, ўзига жабр қилади.

Абдулла Қаҳҳор Москва касалхоналаридан бирида оғир хасталиқдан вафот этган дамларда ҳам адибга муносабатни била туриб, Шухрат унинг ёнида бўлади. Машаққатлар билан адиб жасадини Тошкентга олиб келишда ҳам жон куйдиради. Дафн маросимидаги расм-русумларни, хуфия жанозасини ўтказишда ҳам ўзи бошқош бўлади. Ўлди, энди менга нима фойдаси тегарди, демади. Шухрат ана шундай одам эди.

У эътиқоди мустаҳкам, риёдан ор қиладиган, эътиқоди йўлида ҳар қандай машаққатни тортишга тайёр ижодкор эди. Бирор ишга бировнинг зўрлаши билан эмас, ўз хоҳишим, ўз ақлим билан қўл урдимми, демак, энди унинг роҳатини ҳам ўзим кўришим, азобини ҳам ўзим тортишим керак, деб биладиган ва бундан афсус қилмайдиган, муҳаббатини ҳам, нафратини ҳам ўзгартирмайдиган собит иродали инсон эди. Баъзи бировлар сингари эътиқодини сотмасди.

Абдулла Қаҳҳорга яқин бўлиш азобини фақат Шухрат эмас, ҳатто унинг вафотидан кейинги маросимларида адабиётдаги хизматлари, ёшларга ғамхўрлиги ҳақида сўзлаганлар ҳам торта бошладилар.

Бир куни, кутилмаганда мени Ўзбекистон Компартияси Марказқўмининг биринчи котиби Шароф Рашидов чақиргани тўғрисида хабарни етказишди. Нима сабабдан эканлигини айтишмади. Неғалигини ўйлай-ўйлай топа олмадим. Бу бевақт таклифдан нечукдир кўнглим гаш тортиб, тайинланган вақтда етиб бордим. Мен билан кўришган дамларида ҳамиша бирор асаримни ўқиганидан гап бошлаб, очиқ чеҳра билан гаплашадиган Шароф Рашидовнинг ўша кезлардаги ёрдамчиси бўлган Михаил Иванович Косих, «Нима масалада чақирибдилар?» деган саволимга рўйхуш бермай, иши кўп одамдай мендан ўзини олиб қочди ва: «Мен билмайман. Ҳозир кирасиз», деган совуққина жавоб қилди. Сездимки, яхшиликка эмас.

Кўнгил гашлиги тарқамасдан хоналарига кирдим. Кирсам, Рашидовнинг ёнларида ўша вақтлардаги Ёзувчилар союзининг секретарларидан Рамз Бобожон ва Раҳмат Файзий ўтирибди. Учрашиб қолганимизда ҳамиша мен билан самимий кўришадиган Шароф Рашидов ҳол-аҳвол сўрамасдан, дабдурустдан: «Нималар қилиб юрибсиз? Нималар деб юрибсиз?» деб сўради. Гап нима устида кетаётганидан беҳабар бўлганим туфайли

қандай жавоб қилишимни ҳам билмай қолдим. Менинг жавобимни кутмасданоқ, у: «Абдулла Қаҳҳордан кейин бошимизни силайдиган қолмади, депсиз! Партия сизга раҳнамо эмасми?» деган гапни айтиб қолди. Бу жудаям даҳшатли айбнома эди.

Гап нима устида кетаётгани шунда менга аён бўлди...

Абдулла Қаҳҳор вафот этганидан кейин ўтказилган маъракалардан бирида, уни дафн этиш комиссиясининг раиси менга сўз берди. Мен: «Адабиёт олий қасрининг тўрт устун — Гафур Гулом, Ойбек, Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор қулади. Энди ким улардек бизга ғамхўрлик қилади?» деган гапларни айтдим. Ахир, марҳумнинг тепасида ҳеч ким уни ёмон демайди-ку? Шундан кейин Шароф Рашидовнинг ҳам, Ёзувчилар союзи раҳбарларининг ҳам менга муносабати бутунлай салбий томонга ўзгарди, четга суриб қўйилдим.

Мен Абдулла Қаҳҳор ҳақида айтган икки оғиз гапнинг партияга нима алоқаси бор эди? Авваламбор, Шароф Рашидов сўзлаган вақтимда бўлмаганлар. Бўлган тақдирда ҳам, иймоним комилки, айнан шундай деганимни эшитиб, ундан тескари хулоса чиқариб, мендан ранжишга ҳам бормасдилар. Бу кўнгилсизликнинг сабабчилари бошқалар эди. Улар ўзларининг гаразли мақсадлари йўлида менинг гапимни қора бўёққа бўяб, ёнига қўшиб-чатиб:

— Шарофжон, Шукрулло ўз гапида Абдулла Қаҳҳор ўлганидан кейин ўзбек адабиётида энди унингдек меҳрибон, ундай талантили кекса ёзувчилар қолмади, адабиётимиз гариб бўлиб қолди, демоқчи бўлди. Сиз билан бизларни чиппакка чиқариб юборди. Абдулла Қаҳҳор бўлмаса, бошимизни силайдиган Сиз, партия бор-ку! — деб дод солиб Рашидовга борганлар, аслида Абдулла Қаҳҳорнинг ўртамиёна, шухратпараст «дўстлари» эди.

Кичик бир йигинда гапирилган бир оғиз самимий гапим учун бир неча йил таъқиб қилинганимда Абдулла Қаҳҳор билан тириклигида ҳам, вафот этганидан кейин ҳам қадрдон бўлган ва хотирасини эъзозлаган Шухратнинг аҳволини тасаввур қилиш қийин эмасди. Лекин Шухрат бунга афсусланмади. Бошқалар қандай муносабатда бўлишидан қатъи назар, Қаҳҳорга бўлган меҳридан воз кечмади. Абдулла Қаҳҳорнинг айрим шогирдлари:

— Мен ҳозир Ҳамза мукофотига қўйилганман, эн-

ди унга бағишланган маросимга бормаيمان. Сўз беришсалар, албатта, йўқ дея олмайман, гапириб қўйиб, тагин мукофотдан маҳрум бўлиб қолмай, — деб, унинг номини ҳатто, тилга олишдан ҳазар қилиб юрганларида ҳам, Шухрат Қаҳҳорнинг адабиётдаги хизматларини унутмади, унга садоқатини, устозининг меҳрибонликларини ва оиласига бўлган меҳр-оқибатини ўзгартирмади.

Шухрат мақтовга берилмайдиган, ҳаммадан мақтов кутмайдиган, ўзи ҳам бошқаларни ўринсиз мақташни хушламайдиган, ўзига ишонадиган ажойиб киши эди.

Ижодкорлар орасида мукофот олиш, унвонга эришиш учун кимларнидир мақтаб, кимларгадир хушомад қилувчилар ҳам оз бўлса-да топилади. Аммо Шухрат умр бўйи ҳалол меҳнати билан фахрланди-ю, ялиниб-ялтоқланишни билмай ўтди.

Тенгдошлари 50 ёшида «Ҳамза мукофоти», «Халқ шоири» унвонини олганларида, у етмиш ёшига қадар булардан ҳам бенасиб ўтди. Ҳатто дўстлари каби мукофотга сазовор бўлиш имкони тасодифан туғилганида ҳам у фойдаланиб қолишни билмади.

У дўстларга садоқати, вафодорлик олдида ҳамма нарсадан воз кечса кечардики, аммо риёга бормасди. Бу унинг қайсарлиги эмас, унинг ўжарлиги эмас, риёни, хиёнатни шармандалик, деб билишидан эди. Бир воқеа сира-сира хотирамдан ўчмайди.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг раҳбарларидан бири марҳамат қилиб, Шароф Рашидов билан Шухрат ўртасидаги муносабатни илиқлаштириш мақсадида бўлса керак, Рашидовнинг фронт ҳаётидан ёзилган асарини Шухратга: «Сиз ҳам уруш кўрган жангчи-ёзувчисиз, ўқиб чиқиб, фикрингизни билдирсангиз, яхши бўларди», деб таклиф қилган. Аммо Шухрат қандайдир баҳоналар билан бунга истак билдирмаган. Мен буни кейинчалик эшитиб, Шухрат мендан бир неча ёш катта бўлса ҳам, ёшлиқдан дўст бўлиб сенлашиб гаплашадиган, ҳар қандай гапни айтишга бир-биримизга ҳаддимиз сизгадиган бўлгани учун: — Имконни бой берибсан, яраш пайти келган экан, ҳар қандай ишингни ташлаб бўлса ҳам ўқиб қўя қолмасмидинг? — дегандим, бу гапларим унга ёқмади!

Мен шаҳд билан унинг нафсониятига тегадиган бир-икки қаттиқ-қаттиқ гаплар айтдим. Аммо, у одати бўйича жаҳл қилмай, бепарволик билан:

— Майли!.. Майли!.. — деди-ю қўйди.

Унда шундай одат бор эди. У биров билан ўзига ёқмаган масала устида ортиқча тортишиб ўтирмасди. Гапига қўшилмаганлардан гина ҳам қилмасди. Мен шаҳд билан ачиниб:

— Одамлар талашиб, менга ўқишга берсалар, бир кунда ухламасдан ўқиб чиқардим, деб орзу қилганларида... Сен! Қийноқдан, ахир, қутулар эдинг-ку, — десам, у юрагини очиб:

— Дўстим, ўқишга эринмасдим. Аммо оқибатни ўйладим. Шароф Рашидов кичкина одаммас, катта раҳбар, аммо асарларини, ўзинг биласан, жуда талантли деб бўлмайди. Бордию ўқиб чиқсам, унда менга ёқмади деб тўғриси айтиш мумкинми? Шундай қилсам яхши кўринаманми? Муносабатимиз яхшиланиши ўрнига аввалгидан бешбаттар ёмонлашмайдами? Мабодо мендан нима кетди деб, яхши десам, у кишига ҳам, ўзимга ҳам жабр қилган бўламан. Ўқимаганимнинг сабаби шу!

— Игвогарлар, ўқимади дея, шундан ҳам фойдалансалар-чи?

— Пешонамдан кўраман.

— Пешонангдан ўргилай!..

Унинг бу жавобидан катта эканлигига қарамай, ўз тенгдошларидан камситириб, тортган азобларидан энди қутулиш фурсати келганда, бой берганини ўйлаб хурсанд бўлмаган бўлсам ҳам, аммо, ўзига ишончи, ҳалоллиги, собит фикрли одамлигига тан бериб, бағримга босгудек бўлдим. Ёмонни ёмон деса, ёмонлик қўшилиб, «жинни»ни жинни деса, арпа бўйи қўшилади деганларидек, унинг қайсарлигини яна авж олдириб юбормайин, деб ўйлаб, ўзимни тийдим. У пок, ўзига жуда ишонган одам эди. Адабиётдаги ўрнини билар эди.

Ҳақиқатни айтганда, унинг «Олтин зангламас» романи Ўзбекистондаги қайси ёзувчининг асаридан кам эди? Шеърлари, дostonлари-чи! Унинг айримлардек қатор-қатор унвонлари, орденлари бўлмаса ҳам, у ўз қилган меҳнати билан ором олар эди. Халқнинг берган баҳоси билан фахрланарди. У халққа хизмат нималигини қалбига сингдириб олган эди.

Ҳукумат олдида бошқалардек қадр топмагани сабабларидан яна бири, у йигинларда, тўю маъракаларда сўзлагудек бўлса, совет халқи, халқимиз дейишдан кўра, миллатимиз, миллат деган сўзларни кўп ишлатар эди. Бу ҳам ҳукуматдаги айрим кишиларни чўчитиби,

унга нисбатан шубҳа уйготар эди. Чунки шахсга сигиниш даврининг иллатлари ҳар қадамда ўзини намоеън қилиб турар эди. Буюк Ойбекнинг бошига тушган кун ҳам, дард ҳам эркинлик даврида Шухратнинг бошида такрорланди. У соғлигини йўқотди, лекин қум билан булоқни кўмиб бўлмаганидек, ёзувчи қалбидаги жўшқинлик, ихлос янги-янги асарлар бўлиб қогозга туша берди.

Шухрат ўз ишининг, сўзининг ҳақлигига ишонган сиймо. Ўзига ишонган одамга эса бошқалар ҳам ишонади. Мен ҳам Шухратга ҳеч тебранмасдан ишониб келганман, энг сирли дардларимни унга айтганман. Бизлар шу қадар яқин дўст бўлганмизки, яқинда газеталардан бири бирга тушган расмимизни сўраганида, тополмадим. Одатда унда-мунда кўришадиган кишилар кел, бир эсдалик учун расмга тушиб кетайлик, дейдилар. Биз эса ҳамиша бирга бўлганмиз, ҳар доим шундай қолади, деб ўйлаганмиз.

МАЪНАВИЙ ЖАСОРАТ

Бир пайтлар Тошкентда ҳозирги Матбуот Уйининг ўрнида Бирлашган Нашриёт бўларди. Шу жойда 1950 йилда «Студентлар» деган ҳикоям босилиб чиққан эди. Бир кун Бирлашган Нашриётда Шухрат акага дуч келиб қолдим. У киши — ватан уруши жангтоҳларидан сочлари бевақт оқариб қайтган салобатли шоир. Мен — ёш талаба — одоб билан қўл қовуштириб кўришдим. Авваллари «Шарқ юлдузи»га ҳикоя кўтариб борганимда, Шухрат ака мени таниб қолган эканлар.

— «Студентлар»ингизни ўқидим, — дедилар. — Биринчи қадамни дуруст қўйибсиз. Журналда тақриз ҳам чиқибди. Танқидчи «маҳорат етишмайди» дебди. Буни кўнгилга қаттиқ олманг. Сиёсий айб қўймаганидан хурсанд бўлаверинг. Сиздан ёзувчи чиқади. Дадил бўлинг!

Шухрат ака бу сўзларни оёқда тикка турган кўйича қандайдир ички бир оловнинг таптидан кўзлари ялтираб айтдилар. Сўнг хайрлашиб, нашриётдан чиқиб кетдилар. Мен жуда таъсирландим, раҳмат айтганимча қолдим. У кишининг гап оҳанглари хатарли сафарга кетаётган одамнинг ўз иниси билан хайрлашаётганда тайинлаб айтган дил сўзларига ўхшаганидан хиёл таажжубланиб қўйдим.

Кейин билсам, уша кезларда Шухрат аканинг яхши кўрган домласи Мақсуд Шайхзода қамалган экан. Унга оғир сиёсий айблар қўйилаётгани матбуотда эълон қилинди. Шухрат ака мана шу адолатсизликдан оташин бўлиб юрган пайтларида мен учраб қолган эканман.

Элигинчи йилларда яна хуруж қилган бу машғум қатагон ижодкор зиёлиларга қарши қаратилган, айниқса қалам аҳли орасида қама-қамалардан кўрқиб-пусиб юрганлар кўпайган эди. Шу шароитда Шухрат ака кўрагини баланд кўтариб юргани, бир ёш ёзувчининг илк китобчасини ўқиб фикр айтгани, яна «дадил бўлинг!» деб далда бергани урушда минглаб хавф-хатарни кўриб чиниққан шоирнинг маънавий жасоратидан ва адабиётимизнинг келажаги учун жон куйдирганидан далолат берарди.

Аммо мустабид тузум жасоратли ижодкорларга кун бермас эди. Уша йили кеч кузда Шухрат ака ҳам қамалганини эшитиб, дилим хуфтон бўлди. Нега бундай бўляпти? Сабаби аниқ айтилмайди. Ҳадиксираш кучаяди. Номаълум хавф-хатардан одамни ваҳим босади.

Мен бу огир туйгуларни «Уч илдиз»да ўз тенгдошларимнинг ўша давр қатагонларидан руҳан эзилганлари орқали тасвирлашга интилганман. Роман ёзилаётган пайтларда Шайхзода домла ва Шухрат акалар қамоқдан қутулиб келишди. Мен улар билан кўришганимда бир нарса ёдимда қолди: икковининг ҳам кафтлари жисмоний меҳнатни кўп қилган одамларнинг кафтидек қаттиқ ва залварли туюлди. Кейин бу туйғу ҳам романда Раҳим Умарович деган домланинг қамоқдан чиқиб келгандан кейин ўз талабалари билан кўришганда кафтлари Маҳкамга тошдек қаттиқ сезилгани орқали берилди.

Булар-ку, қамоқ лагерларида ҳам энг огир меҳнатларни қилиб, нонларини ҳалоллаб еган мард одамлар. Аммо уларни туҳмат билан қаматган Ҳакимов, Эшонбоев тоифасидаги номардлар-чи? Мен уларнинг ҳам ҳаётда прототиплари борлигини билардим. Улар шамол қаёқдан эсса ўша томонга паррагини тўғрилаб кун кўрадиган, гаразли мақсадлар йўлида ҳеч қандай разиликдан қайтмайдиган виждонсиз шахслар эди. «Уч илдиз»да биз мансуб бўлган ёш авлоднинг бутун меҳри Ойбек ака, Шайхзода домла, Шухрат ака каби ноҳақ жабр кўрганларга бағишланган, нафратимиз эса уларга туҳмат тошини отган ўша манфаатпараст игвогарларга қарши қаратилган эди.

1957 йилнинг кузида Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасида бу роман қўлёзмаси муҳокамага қўйилганда Шухрат ака ҳам уни ўқиган, «игвогарларни бошлапсиз, танидим!» дегандилар.

Лекин биз мустабид тузум қатагонларининг фақат бир четини ташқарисидан кўрган бўлсак, Шухрат ака унинг барча даҳшатларини ўз бошидан кечирган эди. Бу ҳақда таржимаи ҳолда ўзлари шундай дейдилар: «Мен «Олтин занглас»да тасвирланган ҳаётнинг атрофидамас, нақ ичида бўлганман. Бу мавзуда бир нарса яратмасам кўнглим жойига тушмас эди. Буни виждоним тақозо этарди».

Маълумки, собиқ шўро тузуми ўзининг энг даҳшатли жиноятларини фош этадиган қатагонлар ҳақида ҳаққоний асар ёзган ҳар бир адибга адоват кўзи билан қарар,

уни турли-туман йўллар билан обрўсизлантириб, четга суриб ташлашга интилари. Шухрат ака буни А. Твардовскийдек машҳур шоирнинг «Хотира ҳаққи» номли зўр достони босилмай ётганида, «Архипелаг ГУЛАГ»ни ёзган А. Солженициннинг зўравонлик билан ажнабий юртларга чиқариб юборилганида кўриб турарди.

Алоҳида жасорат ва фидойилик талаб қиладиган бу қалтис мавзуга киришишдан олдин Шухрат ака ўзининг улкан маънавий бисотини — Улуғ Ватан уруши даврида тўрт йил мардона жанг қилиб кўрган-кечирганларини катта асар саҳифаларида тасвирлаб ижодий тажриба орттирди, куч йигди. Унинг уруш даврида ёзган шеърларида шундай сатрлар бор:

Озмунча жанглар қилмадим мен,
Озмунча қонлар кечмадим.
Неча бора ўқ есам ҳам,
«Бас, етар жанг», демадим!
Энг огир дамларда ҳам
Бахт-саодат юдузидан
Ҳеч умидим узмадим!

Бу сатрлар орқали иродаси мустаҳкам, сабр-бардоши чексиз, келажақдан умидини узмай доим олға талпинган жасур ўзбек йигити кўз унгимизда гавдаланади. «Шинелли йиллар» романида Шухрат ака бу йигитга Элмурод деб исм қўяди. Тўрт йиллик қиргин-барот урушнинг бошидан охиригача фидойиларча жанг қилган бу йигитни ўзбекона меҳр ва миллий ифтихор туйғуси билан тасвирлайди. Ахир, одамзод тарихида содир бўлган урушларнинг энг улкани ва даҳшатлисидан минг ўлимларга бўй бермай, бутун-бутун мамлакатларни босқинчилардан озод қилиш ва жаҳон миқёсида байрам қилинадиган оламшумул галабага ўзбекнинг обрўсини оширадиган даражада ҳисса қўшиш — умр бўйи фахрланса арзийдиган ҳодиса эмасми?

Элмурод қиёфасида биз Шухрат аканинг ўзини кўргандай бўламиз. Чунки роман муаллифи ҳам урушни 1941 йилнинг ёзида огир чекинишлардан бошлаб, 1945 йилнинг баҳорида галаба билан тугатган, олдинги сафда батальон командири бўлиб, фашист аждаҳолари билан юзма-юз олишган. Тўрт йил давомида неча бор огир ярадор бўлган, даволаниб, яна сафга қайтган ва яна жанг қилиб, ниҳоят Польшадан галаба билан қайтган. Бу — чинакам қаҳрамонлик эди. «Шинелли йил

лар» романи ана шу қаҳрамонона руҳ билан сугорилганлиги учун китобхонлар уни қўлдан қўймай ўқиди. Роман русча ва бошқа тилларга таржима бўлиб, сал кам миллион нусхада чоп этилди.

1958 йилда Москва ёнидаги Переделкино ижод уйида Шухрат ака билан бир ойча қўшни хоналарда яшаб, қалам тебратганимиз ёдимда бор. Дам олиш соатларида қарагайзор йўлчаларда бирга айланардик. Қатагон йиллар тўғрисида гап очилса, Шухрат аканинг юзи оташин ва шиддатли тус оларди:

— Мен учун тўрт йиллик урушдан ҳам тўрт ярим йиллик қамоқ оғир бўлди. Урушда, ҳар қалай, қўлда қуролим бор эди. Лагерда бизни талончи, киссабурлар билан бирга қамаб қўйди. Ўғрининг қўлида пичоғи бор. Биз — қуролсиз. Уйдан майизми, патирми, соғинган бирон тансиқ нарсангиз келса, дарров талончи ўғрилар пайдо бўлади. Бир кун учтаси пичоқ кўрсатиб, уйдан келган посилкамни тортиб олмоқчи бўлишди. Қани энди фронтдаги қуроллардан бўлса! Йўқ! Нарироқда узун бир ҳода турган экан. Югуриб бориб, ўшани икки қўллаб кўтардим. «Очкўз ўғрилар, мен фронтда қанча фашистни ер тишлатганман, энди сен газандаларга кунингни кўрсатаман!» деб ходани жон-жаҳдим билан сермадим. Пичоқ ўқталганлардан бирининг елкасига ҳода тегиб, ағанатиб юборди. Қолган иккитаси жуфтакни ростлаб қолди... Шунақа жондан кечиб таваккал қилмасангиз кун кўролмайсиз. Бўш келсангиз синдиришади... Терговчилари ҳам, назоратчилари ҳам одамни синдириб, эгиб-букиб олишнинг пайдидан бўлишади. Синдириб букиб олганларидан кейин ёвуз ишларни қилдиришади. Қилмаган жиноятингизни «қилдим» деб, ёздириб, қўл қўйдиришади.

Шу шароитда иродаси синмасдан имони бутун инсон бўлиб қолиш қанчалик қийин ва машаққатли бўлганини Шухрат аканинг қуйидаги тўртлиги орқали ҳис қилиш мумкин:

Шунча кўп қоқилдим умримда, дўстим,
Оҳ, гурра бўлмаган ерим қолмади.
Шунда ҳам юрагим заҳа бўлмади,
Куймади имоним, дастим синмади.

«Олтин зангламас» романига ана шундай иродаси мустаҳкам, юраги заҳа емаган ва имони пок ўзбек зиёлиси бош қаҳрамон қилиб олинади.

«Шинелли йиллар»даги каби бу романда ҳам муаллиф ўзи бошдан кечирган ўта мураккаб ва мушкул ҳаётий воқеаларни ичдан тасвирлайди.

«Олтин зангламас» ёзилган олтмишинчи йилларда «цензура» деб аталадиган таъқиқ ва тазйиқлар ҳали жуда кучли эди. Шухрат ака шу таъқиқ ва тазйиқлар орасидан йўл солиб ўтди, ҳалол бир зиёлини ноҳақ ҳибс қилган ва унга куракда турмайдиган ёлгон айбларни таққан риекор золимларни фош этадиган катта романни ўзбек адабиётида биринчи бўлиб яратди.

Албатта, кейинги ўн йилларнинг ошкоралик даврида бу мавзунинг бутун кўлами ва барча қирралари адабиётда атрофлича акс этди. Аммо олтмишинчи-етмишинчи йилларда «Олтин зангламас»дай роман билан майдонга чиқиш учун катта ижодий жасорат керак эди. Ёзувчининг дилида борини ошкора ифодалашга ўша замона йўл бермаганини Шухрат ака яна бир тўртликда келиштириб ёзганлар:

Мен олам китобин бир-бир варақлаб
Кўп нарса тушундим, кўп нарса билдим.
Замин-у, замону оқимга қараб
Ўнтадан биттасин ошкора қилдим!

Бироқ мустабид тузум мухлислари адиб аяб айтган шу ҳақиқатнинг «ўнтадан биттасини» ҳам кўтаролмас, Шухрат акага яна тўхмат қилувчилар топила, уларни энг балад даргоҳлардан туриб қўллаб-қувватлашга интиларди.

Адолатсизликни қарангки, Россия, Украина, Польша ва бошқа юртларни фашистлардан озод қилиш учун узоқ йиллар жанг қилган, неча ўлимлардан қолган, урушдан кейин эса «Кавказ дафтари», «Дунай соҳиллари» шеърий туркумлари, ажойиб балладалари билан турли эл-юртларга биродарона меҳр уйғотган ёзувчини дабдурустдан миллатчиликда айблайдиган қороз Москвадан, «Правда» газетасидан келганига ва Ўзбекистон Марказкомида махсус кўриб чиқилганига мен ўзим гувоҳ бўлганман.

31 декабрда — ҳамма янги йилни кутиш тараддуудида юрган бир пайтда, тўсатдан бизни Марказкомнинг фан ва маданият бўлимига чақириб қолишди. Борсам, Яшин домла, Хамид Гулом, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Матёқуб Қўшжонов, — жаъми ундан ортиқ таниқли ёзувчи ва адабиётшунослар йигилишибди. Адашма-

сам, 1981 йилнинг охири эди. У пайтда Ш. Р. Рашидов ҳаёт эдилар. Фан ва маданият бўлимида «Правда» газетасининг мухбири ҳам ўтирибди. Бўлим бошлиғи беш-ўн бетлик машинкада кўчирилган мақолани қўлига олиб гап бошлади:

— Ёзувчи Шухратнинг «Жаннат қидирганлар» романи ҳақида... Ўзимизнинг ўзбек қаламкашларидан бири «Правда»га ёзибди. «Шухратнинг мазкур романи миллатчилик руҳида ёзилган» деб айб қўйибди.

Йигилганлар бир-биримизга хиёл таажжуб билан қараб қўйдик. Паст товушда кимдир:

— Тавба! — деб қўйди.

— Шароф Рашидович сизларнинг бу роман тўғрисидаги фикрларингизни билмоқчилар, — деди бўлим бошлиғи. — Адабий жамоатчиликнинг фикрини билиб, кейин «Правда»га жавоб юборишимиз керак.

Сўнги гапдан мен ўзимча бир қадар енгил тортидим. «Шароф Рашидович адабий жамоатчиликнинг фикрига қараб жавоб қилмоқчи бўлсалар, демак, адолатли йўл тутмоқчи эканлар» деган ўй дилимга илиқ туюлди.

«Жаннат қидирганлар»ни ҳаммамиз ўқиган эдик. Бу романда ҳеч қандай миллатчилик йўқ, унда молдунёнинг кетидан қувиб, ватанга хиёнат қилиш энг оғир фожеъларга сабаб бўлиши тасвирланган, демак, ватанпарварлик туйғуси улуғланган эди.

Ҳаммамиз шу мазмунда гапирдик. Шухрат аканинг ватан урушида жасорат кўрсатганини, ижодида халқлар дўстлиги мавзуси муҳим ўрин эгаллашини, унинг романларида бошқа халқларга қарши қаратилган бирор гап йўқлигини ҳар биримиз билганимизча айтдик. Сўзларимиз баённи «Правда»нинг мухбири ёзиб олди. Назаримда, у ҳам байрам арафасида бегуноҳ ёзувчига отилган шу тўхмат тошидан тезроқ қутулишни истарди.

Хуллас, йигилганлар бир оғиздан Шухрат акани ёқладик. Шароф Рашидович бу нозик масалада адабий жамоатчиликнинг фикрига таянганидан, илгари ноҳақ жабр кўрган адибни навбатдаги тўхматдан ҳимоя қилишнинг оқилона йўлини топганидан мамнун бўлдик. Лекин бошқа бир нарсадан кўнги хира тортарди. Ўз халқини севган, адолат учун курашган ёзувчига қандайдир гаразгўйлар «миллатчи» деб ёлгон айб тақса, нега уларнинг тўхматига Москва бу қадар катта аҳамият беради? «Правда» чинакам адолат тарафдори

бўлса, ҳалол адибни ёқлаб, тўхматчини фош қилиши керак эмасмиди?

Шухрат акани мана шу саволлар қанчалик эзганини, руҳига азоб берганини тасаввур этиш мумкин.

Мен ўша кун «Олтин зангламас» романидаги тўхматкаш Мирсалимни ва унинг хўжайини бўлган терговчи Чухановни яна бир эсладим. Ёзувчи романда уларнинг бутун кирдикорларини фош қилган эди. Энди улар гўё роман саҳифаларидан чиқиб келиб, Шухрат акага яна тўхмат тошини отаётгандай туюларди. Чунки саксонинчи йилларда ҳам шўро тузуми Мирсалим ва Чухановга ўхшаган нопок кимсаларнинг хизматларидан ҳазар қилмай, ҳамон уларга таяниб иш олиб борар эди.

Орадан кўп ўтмай Гдлян ва Ивановлар Ўзбекистонда амалга оширган ёвузликлар аҳвол шундайлигини бутун дунёга намойиш қилди.

Элигинчи йилларда бошланган ва саксонинчи йилларда ҳам кети узилмаган тўхмат зарбалари Шухрат ака жанг майдонларида орттирган яра асоратларига қўшилиб, адибнинг соғлигини зимдан емирган экан...

Шухрат ака орамиздан бевақт кетдилар. Лекин бу нодир сиймонинг ватан ҳимоясида ва ижод соҳасида кўрсатган жасоратлари умрбод дилимиз тўрида яшашга муносибдир.

СИЙМОСИ ҲАМОН КЎЗИМ ОЛДИДА

Фашизмга қарши Уруш йилларида юртимизда ҳеч ким галабага ҳисса қўшмай четда туролгани йўқ. Кўпчилик қатори ўзбек ёзувчилари ҳам бир қўлида қурол, бир қўлида қалам, қўйнида ёзув дафтари билан жанг қилдилар. Уларнинг кўплари, Султон Жўра, Оқилхон Шарофиддинов кабилар жанг майдонларида қурбон бўлдилар. Кўплари ярадор бўлиб қайтдилар-да, фронтларда кўрган-кечирганларига шеърда, достонларда, драма ёхуд насрий асарларда ўз халқини ошно қилдилар. Шуларнинг бири ажойиб ижодчи инсон Шуҳрат-дир.

Мен Шуҳрат билан урушгача таниш эдим. Урушдан кейин эса қадрдон бўлиб қолган эдик. Таниқли шоир, кўзга кўринган романчи, яхши драматург Шуҳратнинг Қизил Армия сафида хизмат қилиб, жангларда иштирок этиб, Ватан ҳимоячиси сифатида ном чиқарганини ҳам яхши билардим.

Эндигина шеър машқ қилаётган навқирон Шуҳрат 1940 йилда Қизил Армия сафига чақирилди ва қўшинларда аскарий хизмат қилиб юрган пайтида, фашизмга қарши урушда иштирок этишига тўғри келди. Гитлерчи босқинчиларга қарши курашда чиниққан Шуҳрат оддий аскарликдан капитан унвони олиш даржасигача ўсди, жангчиликдан ўқчи батальон командири даражасига етди. Жангларда уч марта яраланди, яраси битгач, яна фронтга, жангларга кирди. Ижодкор қалби жанг майдонларида ҳам тинмай шеър битиш, жанговар дўстларининг қаҳрамонлиги ҳақида дивизия, армия газеталарига хабар ёзишдан толмасди. Унинг хандақларда битган шеърлари аскарлар орасида қўлма-қўл бўлиб ўқиларди. Шунинг учун ҳам солдатлар ўз командирини беҳад севар эдилар.

Мен бу оташин қалб эгаси, жангчи шоир билан урушдан кейин ёзувчиларнинг Тошкент шаҳар Биринчи май кўчасидаги маҳкамасида учрашгандим. Германиядан эндигина қайтиб келгандим, Шуҳрат эса, мендан аввалроқ қайтиб келиб Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасининг «Шарқ юдузи» журналида ишлаётган

экан. Иккаламиз ҳам бир-бировимизни аввалдан китоблар орқали билардик, асарларимизни ўқиб гойибдан таниш эдик. Мен аскарликда юрган чоқларимда унинг оҳанграбо, дилрабо шеърларини кўпинча «Ёш ленинчи» газетаси саҳифаларида ўқиб турардим.

Биринчи учрашувимиз икки қуролдош қадрдон қаламкашларнинг учрашувидай илиқ бўлди. Нимагадир гапимиз фронт ҳаёти ҳақида бошланиб кетди. Фронт ҳаёти тўғрисидаги гапимиз уруш қаҳрамонлари тўғрисида ёзилган ва ёзилажак асарлар мавзусига уланиб кетди. Шуҳрат ҳам, мен ҳам бир жабҳада уруш ва тинчлик мавзусида ижод қилаётган эканмиз. Дўстлигимиз ана шу онлардан бошланиб, қадрдон бўлиб кетдик.

Шуҳратнинг ёшлиги қатагонлик йилларда, нотинч ўтганини билардим. Мен ҳарбий хизматда юрган вақтларда бир неча илғор фикрли зиёлиларимиз қатори зукко шоиримиз Шуҳрат ҳам тутқун бўлганди. Унинг ҳақида газеталарда тўхматлар ёзилиб турди, ёзувчилар қаторидан ўчиришди, ҳатто «Сибир қилиб юборилди» деган гапларни эшитиб ачиндим. Чунки унинг айби йўқ экан, келиб чиқиши савдогар, уйдаги турмуши ўзбекона, ёзган шеърлари миллий руҳда, ўқийдиган китоблари орасида Қодирий, Чўлпон асарлари бор эмиш. Ана шулар уни айбисиз айбдор қилган эди!

Иродали Шуҳрат бўҳтонларга ҳам, беш йиллик қамоқ азобига ҳам мардона чидаб, қаддини букмай, ижодини тўхтатмай ҳаёт билан ҳамнафас эканини кўриб, ўшанда унга бўлган муҳаббатим ошганди. Ушандан кейин Шуҳрат билан ҳамкорлик қила бошладик.

Ёзувчилар уюшмасининг Биринчи Май кўчасидаги биноси айвонида менинг «Чин муҳаббат» романининг қўлёзмаси муҳокама қилинди. Унда Шароф Рашидов раислик қилди, Ойбек, Шуҳрат, Парда Турсун, Маъруф Ҳаким, Гуйгунлар сўзга чиқдилар. Ойбек ака билан Шуҳрат жуда яхши фикрлар айтдилар. Ойбек ака устоз сифатида маъқул гап айтган бўлса, Шуҳрат ҳарбий ҳаётнинг яхши билағони сифатида яхши гаплар айтди. Кейинча мен ҳам Шуҳратнинг «Шинели йиллар» романининг муҳокамасида ва уни тарғиб қилишда қўлимдан келганини аямадим.

Замонанинг зайли билан «Гулистон» журналининг қайтадан тикланишида мен муҳаррир бўлиб қолдим-да, унда иштирок этишга Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ҳамда Шуҳратни таклиф қилдим. Улар жон деб

ижодий ҳамкорлик қилдилар. Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим», Абдулла Ориповнинг «Коммунизм билан юз-ма-юз» асарлари қанчалик машҳур бўлиб журналхон эътиборини қозонган бўлса, Шухратнинг Абдулла Қаҳҳор ўлими тўғрисида ёзган одаси шунча шов-шувга сазовор бўлди. Аммо бу шов-шув шоир Шухратни оқибатда хаста қилиб қўйди. Шухрат тенгдошларига нисбатан ноҳақ камситилди.

Шоирнинг 50 йиллик юбилеи ана шундай шароитга тўғри келди. «Юбилей комиссиясини мана, мен бошқараман», дедим-да, шоирни водий шаҳар, қишлоқларига бошлаб бордим. Учрашувлар юқори савияда ўтди. Тошкент матбуоти орқа-олдига қараб бўлса-да, шоир ҳақида мақолалар чиқарди, аммо водий газеталари зукко шоирни бўй-басти билан кўрсатиб, мақолалар босди.

Комиссия номидан жангчи шоир, носир, драматург Шухратга халқ шоири фахрий унвони берилишини сўраб тавсияномалар бердик, буни Комил Яшин бошлиқ уюшмамиз қўлаб-қувватлади. Аммо материал қаерлардадир йўқ бўлиб кетди.

Кейин Галаба кунларининг бирида уюшма раиси марҳум Сарвар Азимов раислигида ўтган мажлисда мен бу масалани яна кўтардим. «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас», «Жаннат қилдирганлар» каби машҳур романлар муаллифи, қатор шеърий китоблар, «Беш кунлик куёв», «Қўша қаринглар» каби комедияларни яратган, бетоб-ногирон ҳолида ҳам тинмай Ватан ишқида ёниб ижод қилаётган инсонни муносиб тақдирлашни қаттиқ талаб этдим, ҳатто эътиборсизлик учун уларни танқид қилдим.

Камсухан, камтарин шоир Шухрат Луначарскдаги шифохонада даволаниб ётган жойида менинг ачиниби куйинганим учун раҳмат айтди-да, «Иброҳим ака, қўйинг, куйинаверманг, халқ билади. Худо билса бас...» деди.

Бугун умрини заҳматда, ижодий меҳнатда ўтказган ва меҳнатсиз туrolмайдиган ижодкор Шухрат, касалхоналарда бетоб ётган пайтларида ҳам қўлидан қаламини туширмади. Хасталик туфайли тили зўрга айланаётган пайтларда ҳам лирик шеърларини куйлаб, янги-янги асарлар ёзди. Шоирнинг бевақт ўлимидан сал аввал Ҳамид Гулом билан уни кўргани борганимизда бемор адиб кўрпада ҳам ёзиб ётганини кўрдим. Шухрат умрининг охирида янги роман ёзаётганини бил-

дирди. Унинг кўзлари нурсизланиб қолган бўлса ҳам узоқ-узоқларга боқиб тургандай эди.

Унинг гўзал сиймоси ҳамон кўзим олдида!

Зукко шоир Шухрат дўстларига садоқатли, оиласига содиқ, фарзандларига ниҳоятда меҳрибонлиги билан бошқалардан ажралиб турарди. Ҳатто сочининг оқини олиб қолиб, қорасини фарзандларига берарди. Биз буни ҳар ишда, ҳар қадамда сезиб турардик. Оиласи ҳам уни ўн ҳисса меҳр-муҳаббат билан эъзозлаганининг гувоҳиман. Узоқ йиллар бетоб бўлиб ётган Шухратни ҳалоласи Турсуной янги куёвлардай оппоқ қилиб эъзозлаганидан ҳамма мамнун. Фарзандлари эса падари бузрукворини ҳеч нарсадан камситмай бошларига кўтариб ардоқлаганларидан ота рози кетганининг ҳам гувоҳимиз. Барака топишсин!

Шухрат орамиздан бевақт кетди, ёш, авжи ижодий кучга тўлган чоғида кетди. Унинг кўпгина ижодий режалари, умид-армонлари рўёбга чиқмай ичида кетди. Афсус. Аммо ўзидан яхши ном қолдирди. Унинг номи ўчмайди, фарзандлари идрокида, асарлари саҳифаларида, китобхонлари дилида ҳамиша яшайди. У жўшқин, лирик ижоди билан орамизда юрибди!

УЛКАН ИСТЕЪДОД

Таниқли шоир ва адиб Шуҳрат ўзининг дилнавоз шеърлари, дostonлари, қиссаю ҳикоялари, драматик асарлари ва айниқса, кенг кўламли романлари билан халқимиз ичида донг таратган, минг-минглаб ўқувчилар дилига тушган қалам соҳиби эди. У «Маликул калом», яъни Ўзбекистон халқ шоири, деган юксак унвонга сазовор бўлди. Адиб ҳақида сўз айтарканман, озгина бўлса-да, яқин тарихга мурожаат этишни лозим топардим.

Иккинчи жаҳон урушидан аввал, ўттизинчи йил ўрталарида пойтахт Тошкентимиз маданий ҳаётида Педагогика институтидаги адабий ва илмий жараён доврғ таратган. Кўплар қатори камина ҳам толиб илм ва адабиёт ошиғи сифатида тўппа-тўғри Беш-Ёғоч қайда-сан, деб шу институтга келиб кирган эдим. Бу олийгоҳда Ҳамид Сулаймон, Айюб Гулом, Айн Шарофиддинов, Сиддиқ Ражабовлар дарс бериши, Зафар Диёр, Шуҳрат, Ҳамид Гулом, Шукрулло, Аҳмад Алиев, Ҳибзиддинхон, Бурҳон Зиёев...лар талаба экани қулгимизга еткан. Ўша «адабий аланга» — машҳур домлар меҳриғиёси тортиб, бўйнидан бойлагандек эмас, иштиёқу муҳаббат билан олийгоҳ остонасига қадам қўйдик.

Профессор Ҳамид Сулаймон бош муҳаррир бўлган деворий газета ҳайъатига кириб, шу ерда таниқли шоир Шуҳрат билан танишган эдим. У ўша йиллардаёқ вақтли матбуотда фаол иштирок этар, номдор шоирлар билан танишлиғини айтарди. Ватан муҳаббати, қардошлик, ўзбек халқининг заҳматкашлиғи, инсоний муҳаббат шоир шеърларининг мазмуни мағзи эди. Ҳозир баъзи одамлар билмайди, биз ўша даврда, профессорларимиз раҳнамолиғида Шуҳрат ака билан замбилнинг бир томонида у киши, бир томонида камина, чуқур жарлиқдан тупроқ ташиб, ҳозирги Беш-Ёғоч кўли («Комсомол кўли»)ни қазиганмиз.

Шоир Шуҳрат зийрак, ниҳоятда одамохун, чин зиёли, сарвқомат гўзал йигит эди. Бизнинг танишишимиз ҳамда узоқ йиллар адабиёт майдонидаги ҳамкорлик,

ҳамдўстлиғимиз чин дилдан эди, тинимсиз ижодий меҳнат қилишимиз баъзи ҳасадгўй «ошналаримиз»га ёқмаслиғини сезардик.

Ватан уруши бошланиши билан шоир жанг майдонларига жўнади, ўзи айтгандек чиройли галстук ва костюмларни ечиб, шинел ва керзовой этик кийди. Урушда жанговар ҳаётни кўрди, офицер бўлди, соғ-саломат юртига қайтиб келди.

Шуҳрат кўп ўқийдиган, китоб ошиғи, жаҳон адабиёти дурдоналаридан хабардор, мулло шоир эди. Умар Хайёмона рубойлари, Алишер Навоий асарларини кўп ўқигани кейинги шеър ва газалларидан сезилиб туради. Шоирнинг урушдан кейинги даврда ёзган бир кўп шеърлари, «Истак ва уч» достони, «Ҳаёт нафаси», «Қардошлар», «Сенинг севгинг», «Ишқингда ёниб», «Кавказ дафтари», «Буюк муҳаббат», «Қиз табассуми» каби шеърый китобларининг нашр этилиши шоирга катта обрў келтирган.

Ватан урушида қатнашган, офицер шоир Шуҳрат Алимов кейинчалик «Шинелли йиллар» романини ёзди. Бу асар ўзбек адабиётида дастлабки катта, кўламли роман эди. Шуҳратнинг «Олтин зангламас» романида маърифат соҳиби — ўқитувчи шарафланса, «Жаннат қидирганлар» романида ватангадолик фожеаси бадий ифодасини топган.

Кўплаб шеърлару дostonлар, публицистик мақолалар, рубойлардан ташқари, уч катта роман муаллифи Шуҳратдай мўътабар адиб таъқибга учради. Изгироблар чекди, мустабид совет тузумининг зулми уни хасталикка олиб келди. Халқ учун шунча ажойиб асарлар яратиб берган, заҳматкаш адиб Мустақил мамлакатимиз, озода юртда асло унутилмайди.

Адибнинг порлоқ номи абадийлаштирилмоғи лозим. Иншоолло, мустақиллиғимиз, буюк мамлакатимиз шарофати ила, муҳтарам адиб Шуҳрат номи албатта абадийлаштиралажак, у халқ дилига тушган улкан адибдир.

ОРЗУЛАРИ КЎП ЭДИ

Аллоҳ раҳматига олсин, Шухрат-Ғуломжон Алимов билан бизнинг ёшимиз баровар десам бўлади. Апрельда у 80 ёшга кирган бўлса, шу йили майда мен 80 ёшлигимни нишонлайман.

Шухрат билан кўп соҳада бир-биримизга ўхшаш жойларимиз бор. Лоақал урушни олиб кўрайлик: унинг биринчи кунидан бошлаб охиригача икковимиз ҳам фронтда бўлганмиз. Ҳаттоки раҳматли вафот этиши олдидан ҳам шифохонада бирга даволангандик. Мен Москвада ишлаган пайтларимда, 1957 йилда Шухрат ва Абдулла Қаҳҳор бизнинг уйда бўлишар ва биз учовлон Ватан, Ўзбекистон, адабиёт ҳақида суҳбатлашардик. Сурияга элчи бўлиб кетиб араб дунёсида 9 йил юртимдан узоқда яшаганимда ҳар йили Тошкентга дам олиш ёки бошқа сабаблар билан келардим. Биз Шухрат билан албатта кўришардик, ўзининг, бошқа адибларнинг китобларини олиб қайтардим.

Бизлар фахрланишимиз мумкинки, ўзбек адиблари қобилиятли ижоди билан она Ватанимиз Ўзбекистоннинг адабиёти, маданияти, ҳамма соҳалари тараққий топишида чин юракдан қалам тебратган, меҳнат қилишган, шундай ватанпарварларнинг биринчилари қаторида Ғуломжон Шухрат туради. Унинг «Шинели йиллар» романини ҳамма ўқиган. Мен ўзим урушнинг нималигини, фронт ҳаётини, ўлим билан юзма-юз туриш қандай таъсир этишини яхши биламан. Ана шу кунлардан роман ёзиб, етти ёшдан етмиш ёшгача ўқувчига манзур қила билди. Ҳатто бошқа миллатлар ҳам бу романни ўқиб, адибга ҳурмати ошди.

Шухрат иродалик, кучлик, эътиқоди мустаҳкам инсонлардан эди. Қирқинчи йилларнинг охирида йигирматача Ўзбекистоннинг кўзга кўринган адиблари қамоққа олинди, махфий суд қилиниб, узоқ муддатларга сургунга жунатилган эди. Даҳшатли томони, ҳукм ҳам, сургун жойи ҳам махфий бўлган эди, ҳеч кимга айтилмаган эди. Ишларни ўрганиш вақтида шу нарсага амин бўлдимки, адиблар қандай турмада, камерада, сургунда азоб-уқубат чекмасин, биронта одам устидан

бирон оғиз гап гапирмаган, иғво қилмаган. Шухрат билан бир пиёла чой устида соатлаб суҳбатлашганмиз бу ҳақда. Одамзоднинг иродаси кучли бўлса, инсоний бурчини бажаришга ҳамма вақт шай турар экан-да! Усмон Носирнинг ҳам бошига шундай кунлар тушган, афсуски, у Сибирда вафот этганди.

1956 йилнинг ўрталарида Ўзбекистон зиёлиларининг биринчи съездини ўтказдик. Унга турмадан озод бўлиб келганларнинг ҳаммасини делегат қилиб сайладик. Мен маъруза қилганимдан кейин Мақсуд Шайхзода илҳом билан гапирди. Уқубат кўрган адибларимизнинг яна бир умумий хусусиятлари шу эдики, уларнинг ҳаммаси ҳам бир неча кун уйда бўлиб яна меҳнатга отланишди, ижодга шўнғишди. Уларнинг ўша йиллардаги ижоди Ватанимиз адабиёти тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Шухрат дўстликка бутунлай содиқ инсон эди, дўстларга муҳаббатли эди. Унинг дўстлари кўп эди. Ҳаммасининг ҳурматига сазовор эди.

Абдулла Қаҳҳор билан Шухрат ўртасида мустаҳкам алоқа бор эди. Энг истеъдодли, маҳсулдор адиб саналган Абдулла Қаҳҳор тил устаси сифатида машҳур эди. Қаҳҳор билан Шухратнинг дўстлиги чин дўстлик эди. Бир-бирига ҳавас қилгудек яқин эди. Икковининг ижод ҳақидаги, адабиёт ҳақидаги суҳбатларидан кўп марта баҳраманд бўлганман. Уларнинг аскияси, шўхлигига ҳавасим келарди.

Бундан беш йил илгари, 1992 йилда шифохонага даволаниш учун ётдим. Мажруҳ бўлган оёғимни жарроҳлар қайта кўришди. Раҳматли Шухрат ҳам реанимацияда экан. Бироз соғайгач, мен ҳам, у ҳам араваларда юра бошладик. Икковимиз имкон қадар бирга бўлдик.

Шухратнинг юраги илҳомга, янги-янги мавзуларга тўла эди. Қанча-қанча ёзилажак асарлари режаси бор эди. Соғайсам, ёзаман, деб ният қиларди. Минг афсус, шундайин улуг зот, эътиқоди чексиз, иродали инсон дунёдан кўз юмди. Ҳамма-ҳамма ниятлари ўзи билан бирга кетди... Хурсандлигим шундаки, унинг ишларини фарзандлари давом эттирмоқда. Ҳар гал эслаганимда: «Дўстим Шухрат, жойинг жаннатда бўлсин» — дейман.

ҲАЛОЛЛИК

Шухрат домла шеър ва дostonлари, драма ва романлари билан адабиётимизда ўзига хос овозга, ўзига хос тасвирга эга бўлган, маданиятимиз равнақига улкан улуш қўшган ижодкордир.

Талабалик чоғларимизда адибнинг романларини иштиёқ билан ўқирдик, ўзимизча мулоҳаза қилардик...

Адашмасам, «Шинелли йиллар» романи университетда муҳокама қилинаётганида мунаққид домлалардан бири асардаги бир лавҳага эътироз билдирди. Душман ҳужум қилган пайтда асар қаҳрамони, яъни жасур совет жангчиси хандаққа беркиниб олади. Қийматқойим. Бомбалар ёрилган, миналар портлаган, қулоқ том битган... Даҳшат! Шунда асар қаҳрамони окоп бурчагида ётган бақага кўзи тушади. Бақанинг парвойи палак. Кўзини мўлтиратиб, бемалол ўтирибди. Роман персонажининг ўша бақага ҳаваси келади. Мунаққид, наҳотки одамнинг алақандай қурбақага ҳаваси келса, деди. Шухрат ака, ўша вазиятга ўзингиз тушсангиз, уруш қанақа бўлишини билардингиз, деб жавоб қилди...

Бир қарашда оддий бу савол-жавоб эсимда қолгани бежиз эмас. Ўша пайтда ёзилган уруш ҳақидаги асарлар нуқул «қаҳрамонлик»дан иборат бўларди. Шонли совет жангчиси ҳеч нимадан қўрқмайди, ўқи тутамайди, нуқул душманни қираверади... Шухрат ака эса ўз асарида ўша замон қолипига сигмайдиган ҳолатни акс эттирган. Уруш деган палакат ифлос нарса эканини, урушда инсоннинг қадри бир махлуқчалик ҳам эмаслигини тасвирлаган. Балки муаллиф бу манзарани романга атайлаб эмас, интуитив равишда киритгандир. Чунки, Шухрат аканинг ўзи уруш даҳшатларини кўрган. Кавказ фронтида қон кечган. Балки, худди шу ҳолат унинг ўз бошидан ўтгандир. Буни ўлим билан юзма-юз келган одамгина ҳис этади... Эҳтимол адиб уруш ҳақидаги ҳавойи тасвирлар ёлгонлигини билгани учун ҳам айна шу тасвирни китобига киритгандир...

Шухрат аканинг романлари халқ орасида кенг тарқалганини ўз кўзим билан кўрганман.

Бир йили олис қишлоққа бордик. Қўлимни ювиб чиқсам, хонадон соҳиби сочиқ тутди. Социқ қиррасига ипак билан «Олтин зангламас» деб ёзиб қўйилибди... Уйга кирсам, токчада Шухрат аканинг «Олтин зангламас» китоби турибди. Демак, китоб шу хонадон аъзоларида чуқур таассурот қолдирган...

Шухрат ака кўп йиллар «Шарқ Юлдузи» журналида масъул котиб бўлиб ишлади. (Афсуски, мен у киши билан бирга ишлай олган эмасман. Бироқ ўз машқларимни энг мўътабар журналга олиб борганимда Шухрат ака билан кўп кўришганман. Суҳбатида бўлганман). Домла қаддини гоз тутиб юрадиман, салобатли, сочлари оппоқ, юзи нурли одам эди. Ҳар гапини кесиб-кесиб, қатъият билан айтар, баъзан ноҳақликни кўрса, тутақиб кетар, ҳеч кимни аямасдан, ўзбекча айтганда «тўнни ечиб ташлаб», жангга кириб кетар эди. Бунинг ҳам ўз сабаби бор. Шухрат ака урушда қон кечди, инсон боласи чидаши қийин бўлган азобларни кўрди, Совет юрти учун жонини фидо қилди ва эвазига... эллигинчи йилларда «сиёсий душман» сифатида Сталин ГУЛАГига тиқилди! Инсон учун, айниқса, қалби нозик ижодкор учун бундан ортиқ адолатсизлик бўлиши мумкинми?

Адиб шунда ҳам дод демади. Ёлгон-яшиқ шиорлар эмас, инсон қисматини ҳалол тасвирловчи асарлар ёзиш кераклигини ҳис этди ва шундай китоблар ёзди... Катта-кичик йигинларда майда гаплар ўртага солинса, бор овоз билан ҳақиқатни ҳимоя қилишга уринди...

Домланинг яна бир фазилати бор эди. Ўзгаларнинг ютуғидан чин дилдан қувона олар эди...

Эсимда, «Дунёнинг ишлари» китоби чиққан кезлар эди. Шухрат акадан хат келди. Аввалига ҳайрон бўлдим. Домла азда-базда хат ёзиб ўтириши шартми, мени ҳузурига чақириб, ёки телефон қилиб гапини айтса ҳам бўларди-ку, деб ўйладим. Қарасам, хат Қора денгиз бўйидан келган экан. Домла дам олиб ётган жойида китобни ўқибди. Асар маъқул бўпти... Хатдаги айрим гаплар менга қанот бергандек бўлди. «Укам, деб ёзибди домла, оналар ҳақида ёзиш осон ва... жуда қийин! Бу эски ва абадий мавзу! Сен шу мавзунинг янги қиррасини топибсан. Оддий ўзбек аёлини дунё миқёсига олиб чиқибсан! Кўз тегмасин! Оналар руҳи сенга мадақдор бўлсин!» Бундан чиқди, Шухрат ака Тошкентга келишга сабри чидамай, ўша ёқдан хат ёзган, қувончимга шерик бўлган... Ростини айт-

сам, бундай багрикенглик ҳаммагаям насиб этилган эмас...

Домланинг яна бир «соф Тошкентча» одати бор эди. Яхши кўрган шогирдларини «сан» деб гапирарди. Башарти менга «сиз» деб мурожаат қилса, бирон сабаб билан у кишини ранжитиб қўймадиммикан, деб, ташвишга тушиб қолардим. (Оқсоқоллар орасида ўзини яқин олганидан ёки, шунчаки ёши улуглигини шисанда қилиш учун «сен»лайдиганлар, ҳатто дуч келиб қолганида «яхши юрибтсанми, болабтсан, зўр атсар ёзибтсан», деб елкамга қоқадиган, икки қадам нарига бориб, гийбат қиладиганлари ҳам учраб туради. Устозларимдан икки кишининг «сан» деб мурожаат қилиши менга гоят табиий туюлади. Бири Шухрат домла эди, бири — Саид Аҳмад!)

Бир сўз билан айтганда, Шухрат домла ҳалол одам эди. Ижодда ҳам, ҳаётда ҳам! Адабиётимизнинг чинорларидан бири Абдулла Қаҳҳор умрининг сўнгги нафасида айнан Шухрат акага васият қилгани бежиз эмас. У пайтлар мураккаб замон эди. Шухрат домла ўз устози Абдулла Қаҳҳорнинг сўнгги сўзларини қандай эшитган бўлса, айнан шу тарзда матбуотда эълон қилди ва эвазига анча маломатларга қолди... Начора, истеъдодли одам Шахс бўлади. Шахс эса қаторга туриб, «бир шеренга»да юролмайди!

Шоир, адиб, драматург Шухрат замон азобларидан йиқилиб, тўшакка ёпишиб қолган чоғида ҳам титроқ қўллари билан ҳақиқат олдида титрамайдиган асарлар ёзди. Ҳаётда ҳам, ижодда ҳам ўз номини қолдирди... Бу ном узоқ йиллар яшайди, деб умид қиламан...

ШУҲРАТНИНГ ШУҲРАТИ

Кўпинча шоирлар ўзларига тахаллус танлашади. Яхши ният билан, албатта. Кўпларига ярашгандан ярашади, узукка кўз солгандай. Гоҳо ижодига мос ва хос бўлиб қоладики, мухлислар ҳам ихлос қўйишади.

Бўлажак шоир Гуломжон ака ҳам яхши ният билан Шухрат деб тахаллус танлагани бежиз эмасди. Қаранг, ўша ўттизинчи йиллардаёқ яхши тахаллуснинг шарофати билан шухрат қозона бошлагани эсимда. Аслида, ҳазрат Навоий ҳам яхши исмининг фазилатларига кўп эътибор берганлар, шу боисдан бўлса керак, наво фарзанди бўлиб қолганлар нафосат оламида.

Шухрат ака наинки ўзига яхши тахаллус танлаган, ўз фарзандларини ҳам Фикрат, Хондамир, Бобур, Зебо каби муборак номлар билан шарафлаганларида ҳикмат борга ўхшайди.

Шухрат номини шеърда ўқий бошлаганлар, ўша пайтдан бери ўз фарзандларига олий ният билан Шухрат исмини қўя бошлаганларини сезиб келаман.

Мен Шухрат ака билан қирқинчи йилларнинг ўрталарида, болалар газетасида ишлаган кезларимда танишганман. Ундан олдин эса, уруш тугаши олдидан, институтда ҳарбий формадаги келишган йигитни шу Шухрат деб кўрсатишган эди, дўстларим.

Болалар газетасига тез-тез келиб турардилар, ҳар сафар келганларида янги-янги балладалар келтирардилар. Баъзи пайтларда ўз машқларимни кўрсатардим ийманиброқ. Яхши маслаҳатлар бериш билан чеклаиб қолмай, айрим жойларини зумда тузатиб қўярдилар.

Кейинчалик Ёзувчилар уюшмасида, Абдулла Қаҳҳор уюшма раиси бўлганида Шухрат ака ҳам адабий маслаҳатчи эди, мен ҳам болалар адабиёти бўйича маслаҳатчи эдим, кейинчалик билсам бу вазифага мени Шухрат ака тавсия қилган эканлар.

Ўшанда Шухрат ака олдида жуда кўп умидли ёшлар келарди, уларнинг ҳар бирига ўз маслаҳатини аямасди. Айниқса, шоир Хайриддин Салоҳга ихтилат қўйганди-

лар, натижада яхши шоир бўлиб етишганда увол кетди раҳматли, халқ ибораси билан айтганда етай деганда «йиқилди»...

Шухрат акадаги мадад истаганларни қўллаб-қувватлаш фазилатларидан камина ҳам баҳраманд бўлгандир. Кўп йиллар «Шарқ юлдузи» журналада котиб бўлдилар. Мен олтмишинчи йиллар бошида болалар учун «Қовоқвой билан Чаноқвой» шеърини пьесага ёзгандим. Уни болалар театри саҳнасида кўриб, журналга олиб келишимни тайинладилар, олиб бердим, одатда адабий ходим таҳрир қилиб, сўнг котибга топширилади. Қарасам, ҳалиги ходим пьесамни роса «бўяпти». Мен рози бўлмай, қайтиб олиб кетмоқчилигимни эшитиб, ҳалиги ходимга ётиги билан тушунтирдилар ва охир-оқибатда асар Шухрат ака кўмагида нашр этилди.

Кўпинча ижодий сафарларда бирга бўлардик. Одамнинг поклиги, меҳрибонлиги сафарда билинади, дейишади. Шухрат ака учрашувларда бошқаларни ўзидан юксак қўйишга одатлангандики, бу олийжаноблик кам учрайди.

Бир йили Наманганда, Чортоқ шифохонасида шеърини кечаси бўлганди. Учрашув бошқарувчиси ҳар биримизни навбат билан таништира бошлади. Шухрат акани таништириш асносида ажойиб тўлқин гуруллаш, одамлар орасида «Шухрат шуми?!» деган овозлар пайдо бўлдики, улар мўъжиза кўришгандай бўлишди ўшанда. Бу ҳолат шоир Шухратни чинакам эъзозлаш эди. У шеър ўқиди, одамлар жон қулоғи-ла тинглашди, одамлар тинглаб, англаб, маза қилишди, шоир шеър ўқиб... Шеърлари тингловчиларнинг дардини оларди гўё, завқ улашарди уларга.

Шоир Шухрат, устоз Миртемир таъбири билан айтганда, ижодий ҳаракатдаги шоирлардан бири эди, аслида. Унинг қиёфаси ҳам шоирона; ҳар шеърда янги гап айтардики, ҳавас қилгулик эди. Лирик шеърлар устаси, айниқса қисқа шеърларни қўйиб қўярди. Ҳар шеърда қиссадан ҳисса — якун бўларди, албатта. Юракка тегадиган бир гап учун ёзарди, эшитганлар «яшавор» дерди. Бу даврлар Шухратнинг «Кавказ дафтари» шеърини туркуми машҳур ва манзур бўлганди китобхонлару ижод аҳлига. Пушкин ва Лермонтовлар ҳам Кавказни ёзишганди ўз даврларидан. Бизнинг даврга келиб Шухрат ака ҳам Кавказ халқининг ўқтамлигини, ўзига хослигини, бетакрор табиатини ўзбек ўқув-

чиларига намойиш этаолган шоирларимиздан бири бўлди.

Шухратнинг балладасида, романларида, драмаларида шоирлиги сезилиб турарди шундоққина. У ўз иқтидорини барча соҳада кўрсатаолган ижодкор эди. У нима ёзса, топиб ёзарди, янгича гап айтарди, албатта. Айниқса, романларида, қаҳрамонлар тилидан айтилган, ихтиро қилинган гапларни китобхон ўқиётиб, янгилигига қойил қолар, тамшаниб қўярди. Буни «Олтин занглас»ни ўқиганимда, Қодирийга хос ифодаларига тан берганман. Шухрат асарлари тилининг миллий оҳорининг аслигини кўз-кўз қиларди, шоирлик аслида топқирликдан иборат эмасми?

Ул зот доимо самимий маслаҳаттўй бўлганлиги — фазилатига жило берарди кўпинча. Қайси бир йили денг, севимли лирик хонанда Фахриддин Умаровнинг уч шоир — Шухрат, Ёнгин Мирзо ва камина шеърлари асосида концерти бўлганди, Билимлар уйида. Ўшанда шеър ўқиларди, сўнг қўшиқ куйланарди навбат ила. Навбат Шухрат акага келганда, роса шеър ўқитишди, қўшиқдан ҳам кўпроқ манзур бўлганди шоир шеърлари! Хассос шоиримиз Ёнгин Мирзо ўзининг талай газалларидан ўқиди, одамлар қўшиққа ҳам, шеърга ҳам тўйгандай бўлишди. Ўшанда қайним Бахтиёрхон ҳам бор экан, — одамлар чарчаган, энди Пўлатхўжа акам нима қилар эканлар? — деб ўйлабди. Чиндан ҳам мен огир ҳолатда эдим-да. Шунда Шухрат ака менга: — Пўлатхўжа, сен энди қизиқроқ, кулгили ва танқидий шеърларингдан ўқигин, — дедилар. Маслаҳатларини бажо қилгандим, тингловчиларда янгидан жонланиш пайдо бўлди-да, огир аҳволдан энгилгина қутулиб олдим.

Шухрат ака бошқалар ютуғига ҳавас билан қарарди, омадлар тиларди кўпинча дўстларига берган дастхатларида! Яна яхши фазилатларидан бири шулким, ҳамкасблари асарларини қолдирмай ўқирди, яхшиларини табрикларди ўрни келганда.

Тақдир тақозоси билан, каминага ҳам «халқ ёзувчиси» унвони берилгани ҳақидаги фармонни эшитиб, ўша куни тонгда чопон кўтарган ҳолда ташриф буюрсалар бўладими? Бетобликларига қарамай келганларига ҳайратда қолдим. Ўшанда болаларча қувониб табриклаганлари ҳозиргидек кўз ўнгимда.

— Пўлатхўжа, бу сенинг ижодда тан олинганинг, — деб севингандан севинган эдилар.

Атоқли адиб, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухрат ака ўз ижоди, одамийлиги, самимийлиги билан шуҳрат қозонган Шухрат эдилар!

Ўйлаб қарасам, ул зот ҳам ўзбек адабиётимиз алломалари Абдулла Қодирий, Гафур Гулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Шайхзодалар каби халқона ижод соҳиби эканлар.

ЎТДАН ҲАМ, СУВДАН ҲАМ...

Эллигинчи йилларнинг бошлари. Марказқўмнинг масъул ходимиман. Эндигина университетни тугатган эдим ўшанда. Ҳали тажрибам йўқ. Дастлабки кунлари иш сокинлик билан бошланаётгандек кўринди менга. Кўп утмасдан, бу ер — кўзга кўринган одамларнинг тақдирини ҳал бўладиган жой эканини сеза бошладим. Менинг ишим илмий ва маърифий муассасалар билан боғлиқ эди. Бошқа бўлимлардаги ходимлар билан аста-секин таниша бордим. Улардан биринчиси — масъул ходима, ёзувчи Ойдин Собирова бўлди. Иккинчиси — шоир Туроб Тула эди. Тез орада бир-бирларимизга ўрганиб, бемалол фикр алмашадиган бўлиб қолдик. Бир гал Ойдин опа олдига кирганимда, стол устида турган китобларга кўзим тушди. Ойдин опа билан гаплашаётиб, беихтиёр уларни кўздан кечирдим. Шайхзода, Шухрат, Шукруллоларнинг китоблари бор эди. Ойдин опа ҳол-аҳвол сўрашарди-ю, кўзини мендан олмасди. «Чакки қўйибман-да, китобларни бу ҳолда», деган маъно бор эди унинг қиёфасида. Мен Ойдин опанинг ҳолатини тушундим. Китоблардан нигоҳимни узиб, суҳбат мавзуини бошқа томонга бурдим. «Бу маконда ҳар нарса, ҳатто ҳар бир қоғознинг қаерда туришида маъно бор!» — ўйладим ўзимча ва тез гапимни тугатиб, хонадан чиқиб кетдим.

Бир неча кундан кейин қоши-кўзи номутаносиб жойлашган котиб ҳузурда бўлдим. Унинг чақируви муносабати билан, албатта! Қарангки, Ойдин опа столида турган китоблар унинг столида ҳам тахланиб турибди. Уларнинг ёнига Ойбекнинг «Навоий» романи ҳам қўшилган эди.

Котиб менинг кўз қарашимни пайқади шекилли:

— Сиз адабиётчисиз-а? — деди ўрнидан хиёл қўзғалиб. Негадир у қошларини чимириб, менга тикилди. Кейин дарров топшириққа ўтди:

— Сиз олий ўқув юртларида ижтимоий фанларнинг ўқитилиш сифатига жавобгарсиз. Қайси домла қандай нафас олади, бу саволга тайёр бўлишингиз керак! — У қайтиб китобларга назар ташламасин дегандек:

— Боринг, ишингизни қилаверинг, эртадан бошлаб назоратни кучайтиринг, — деб буюрди.

Эшик томон йўналар эканман, котиб мени тўхтати-ди-да:

— Зойконинг олдига кирасиз, у сизга вазифани батафсил тушунтиради, — деб қўшиб қўйди.

Зойко у пайтларда Марказқўмда махфий ишлар билан шуғулланадиган махсус бўлимнинг бошлиғи эди.

Зойконинг олдига кирдим. У мени кутганини англадим. Олий ўқув юртларида ижтимоий фанлардан дарс берадиган домлаларнинг рўйхатини қўлимга бериб, буйруқ оҳангида:

— Зудлик билан мана буларнинг лекцияларини стенограмма қилдирасиз, — деди. Мен бир-икки ой шу иш билан банд бўлдим.

Махфий равишда лекциялар стенограмма қилинар, матнлар Зойконинг қўлига обкелиб топшириларди. Бу ҳол менга ўта сирли тадбир бўлиб кўринди.

Иш кўпайган сари қизиқ ҳолатларни кўрадиган бўлдим. Атрофдагилар — котибдан тортиб оддий ходимларгача асабийлашган ҳолатда эди. Тез-тез ҳар хил йўсиндаги маълумотномалар талаб қилинарди. Ходимлар ҳам бир хонадан иккинчи хонага ўтадиган бўлса, «бирова кўриб қолмасин» дегандек қадамларини тезлаштирадигандек, бир-бирлари билан паст товущда, шивирлашиб гаплашадигандек кўрина бошлади менга.

Кунларнинг бирида шундай воқеа рўй берди: тинимсиз иш. «У ҳақда маълумот ол», «бу ҳақда маълумот етказ», «фалончини топ», «фалончини чақир»... Кечга томон ҳамманинг асаби таранг тортилди. Иш тун соат иккиларда тугади. Бир маҳаллада яшайдиган шеригим билан кўчада, эшик олдига навбатчи машинани кутиб турибмиз. Ичкаридан ўша қоши-кўзи номутаносиб жойлашган котиб сўлгин ҳолда чиқиб келди. Биз билан хайрлашишга ё мадори етмади, ё хоҳламади. Эшик олдига уни кутиб турган машина томон ўтирилиб ҳам қарамади-да, тезликда кўчанинг чап томонидаги йўлкага бурилди. Назаримда, унинг кўзига ҳеч нарса кўринмас, кўринса ҳам балки парво қилмасди. У йўлкада, машина эса паст тезликда у билан измаиз катта кўча бўйлаб борарди. Қоровул бошлиғи бу ҳолатдан хабардор бўлган шекилли, дарров иккита милиционерни котиб орқасидан жўнатди. Котиб олдинда, икки милиционер орқада йўлка бўйлаб, узоқлашдилар.

Биз икки шерик бир-биримизга қарадик ва қараш-

ларимиз маъносини сўзсиз тушунардик. Бизни олиб кетадиган навбатчи машина келгунча иккинчи котиб ҳам ичкаридан чиқди. У серрайган, ҳеч кимни, ҳеч нарсани пайқамаетган одам ҳолатида эди. Атрофга назар ташламас, қалтис йўлда кетаётган сингари фақат оёғи остига қарар, гўё шундан бошқа ҳеч нарса унинг кўзига кўринмас эди. Шу пайт уни кутаётган машинанинг ҳайдовчиси зийраклик қилди шекилли, дарров машина эшигини очиб, уни ўтиришга таклиф этди. Машина ўрнидан тез жилди-да, кўчага сингди. Энди тепада биринчи котибнинг ўзи қолди, холос. Шу орада бизга ҳам навбатчи машина келиб қолди, жўнадик. Машинанинг олдинги ўтиргичида гаражда миниб олган, биздан даражаси юқориқоқ бир ходим бор эди. Унинг фамилияси — Сталь. Марказқўмдан атиги икки юз метр келадиган масофа — Хоразм кўчасида истиқомат қиларди у. Эшиги олдига борганда одатдагидек, машинадан тушди-да, «тура турунлар» деди ва йигирма қадамлик ўз эшигигача чолиб борди. Эшигига калит солиб, «кетаберинг» маъносида бир қўлини кўтариб қўйди. Машина силжиди. Биз шеригим билан узоқ жойда турардик. Бироқ то турар жойимизга етиб боргунча жим эдик. На ундан садо чиқди, на мендан. Бир-биримиз билан сўзсиз, лаҳзалик назар ташлашлар билан фикр олишардик.

Кунлар шундоқ ўтаверди. Бир неча ойдан кейин йигилиш бўлди. Унинг чақирилиши ҳам сирли ва пинҳоний эди. Уни Марказқўм пленуми деб атардилар ўша пайтлари. Расмий равишда биз бу мажлисга қатнашишга ҳуқуқсиз эдик. Бироқ керак бўлиб қолармиз, маъносида шу атрофда ўралашиб юрардик. Кириб-чиқишга ҳуқуқли ходимлар эшикни очиб-ёпганда, нотиқларнинг гаплари узоқ-юлуқ қулоққа чалинарди. Нотиқлар тилидан баъзи олимлар ва ёзувчиларнинг номларини эшитиб қолардим. Булар ичида мазкур мақоланинг қаҳрамони — Шухрат ҳам бор эди.

Пленум тугади. Эрта-индинигаёқ унда кўтарилган гаплар катта шов-шувларга сабаб бўлди. Бу гапларнинг бир қисми матбуот саҳифаларида эълон ҳам қилинди. Зиёлилар орасида «фалончини олиб кетганмиш», «фалончи қамоққа олинибди» деган гаплар тарқалди. Шухрат ҳам шу сафда эди.

Пленумдан олдинги Марказқўм муҳитида кўзга ташланган асабият, баъзи ходимлар ҳадиксирашларининг сабаби маълум бўлди. Ўша пайтларда мен кузат-

ган бу ҳолатлар республикани ларзага соладиган катта туфоннинг белгилари экан...

Шоир Шухратнинг ижодини маълум даражада билсам ҳам, у билан шахсан таниш эмас эдим. Эллигинчи йилларнинг охирларида, «Шарқ юлдузи» журналининг муҳарририятида танишдим. У кўринишда хушбичим, бўйдор, оқпаранг, нигоҳи ўткир одам эди. Биринчи учрашувдаёқ ўзига тортадиган хислат бор эди унда. Муҳарририятга бориб қолганимда, у билан учрашмасдан, озгина суҳбат қурмасдан кета олмайдиган бўлдим. Суҳбат мавзусининг ҳам доираси кенг бўларди. Оддий ҳаёт ташвишларидан тортиб, катта ижод муаммоларигача! Ҳақиқат учун ўтдан ҳам, сувдан ҳам қайтмайдиган одам бўлиб кўринарди у менга, бу суҳбатларда. Ўзига ишонадиган, ўз кучини, қобилиятини билиб иш тутадиган, майда игволарга учабермайдиган одам эканини англадим.

Эллигинчи-олтмишинчи йилларда бадиий ижод, адабий жараён ҳақида қатор мақолалар эълон қилдим. Шухратнинг «Шинелли йиллар» романи босилиб чиққан эди ўша пайтлари. Масковдан келиб юз-хотир қилмасдан барчага баробар муносабат билдиришни мен ўз бурчим ҳисоблардим. Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар», Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари» хусусида ҳам бадиият талабидан келиб чиқиб, танқидий фикрларни дадил билдирганим бор. Ойбек, Абдулла Қаҳҳорлар билан қай даражада яқин бўлмай, улар менга бирон марта эътироз билдиришмаган, норозилик изҳор қилмаганлар. Баъзи истеъдоди заиф ёзувчилар хусусида арзиманган танқидий муносабат билдирган чоғларимда дўқ-пўписалар эшитган пайтларим кўп бўлган. Шухрат ҳам Ойбек ва Абдулла Қаҳҳорлар сингари менинг танқидий фикримга нисбатан бирор марта норозилик билдирган эмас. Бардошли, ўз кучига ишонган, қадр-қимматини билган истеъдодларга хос хислатдир бу!

Бугун ҳарбий мавзуда яратилган асарлар сафига бир назар ташласак, Шухратнинг «Шинелли йиллар»ни яратиш адабиётимиз тараққиётига катта ҳисса қўшганини англаймиз. Гап шундаки, тўрт йил давом этган иккинчи жаҳон урушида ўзбек халқи бир миллионга яқин жангчини қурбон берган. Халқимиз уруш орқасида туриб, моддий ва маънавий жиҳатдан кўп азият тортган. Шу маънода тўрт йил давомидаги оғир воқеалар ҳанузгача адабиётимизда етарли даражада ўз

аксини топа олгани йўқ. Бу ишда биринчи жиддий қадамни Шухрат қўйганлигини бугун алоҳида таъкидлаш зарур!

Танқидий фикр билдириш, бардош ўз йўлига. Пайти келганда Шухрат сафдошларига фидоийлик кўрсата оладиган инсон эди.

Минг тўққиз юз етмиш биринчи йил. Мен докторлик диссертациямни ҳимоя қиляпман. Мавзуим — «Абдулла Қаҳҳор ижоди». Зал одам билан тўла. Марҳум Абдулла Қаҳҳор билан республикамиз раҳбари Шароф Рашидов ораларида совуқлик аломатлари тугамаган пайт эди. Бу икки улуг шахслар орасидаги асосиз зиддиятдан манфаатдор одамлар бор эди, бу вақтларда ҳам. Аслида, бу икки шахс бир-бирини эъзозлаган пайтлари ҳам бўлган. Диссертациянинг авторефератида Шароф Рашидовга нисбатан озгина танқидий фикр ҳам айтилган эди. «Диссертациянинг қисмати нима бўларкин?» Шу масала кўпчиликини қизиқтирар эди. Ҳатто Комил Яшин ҳимоя ташвишлари билан банд юрганимда рефератимда Рашидовга муносабат билдирилган ўша жумлани кўрсатиб, «сизга керакмиди шу гап, усиз доктор бўлолмасмидингиз? Баъзи одамлар рефератингизни кўтариб, Марказқўм атрофида юришибди, каттага қабул сўраб», дегани ҳамон эсимда. Залнинг тўлалигини ҳам шу хавотирга боғлиқ, деб тушундим ўшанда.

Оппонентлар сўзларини тутатишди. Раис норасмий оппонентлардан муносабат кутиб, залга мурожаат қилди. Бир зум жимлик чўқди, «ҳеч ким қувватламаса-я?» деган ташвишли фикр хаёлимдан ўтди. Жимлик узоқ давом этмади. Раис Шухратга сўз берди. Мен беихтиёр залга назар ташладим. Шухрат секин ўрнидан турди-да, минбарга чиқди.

У аввал Абдулла Қаҳҳор ижоди, кейин диссертация ҳақида қисқа нутқ сўзлади. Унинг фикрлари аниқ, далилли ва қатъий эди! «Менимча», «ўйлашимча», «назаримда» деган шубҳага ўрин берадиган сўзларни ҳам ишлатмади. Зал жим бўлиб, унинг нутқини эшитди. У минбардан тушгач, ўзаро шивир-шивирлар қулоққа чалинди. Ким қандай фикрда эди, Худо билади.

Вақтлар ўтди. Кейинчалик ўшандаги хавотирлар ортиқча ваҳима экани маълум бўлди. Раҳбарият муносабати менга нисбатан ҳам, Шухратга нисбатан ҳам ўзгармади. Аксинча, орадан бир оз вақт ўтгач, Шароф Рашидов менга ўзининг ижобий муносабатда эканли-

гини билдирди. Мен бу ҳақда ўзимнинг бошқа асарларимда батафсилроқ тўхталганман.

Шуҳрат ҳақиқат учун ўтдан ҳам, сувдан ҳам қайтмайдиган ижодкорлардан эди. Олтмишинчи йилларда «Олтин зангламас» номли романини ёзиб тугатди. Тугатди-ю, тегишли идораларнинг домига тушди. Кирмаган эшиги, учрашмаган одами ҳам қолмади.

Асар элигинчи йилларда рўй берган адолатсизликлар, хусусан зиёли зотига кўрсатилган жабр ва зулмлар тасвирига бағишланган эди. Шуҳратнинг ўз иқдорига қараганда, асар марказида ўзининг бошидан ўтган воқеалар туради. Тоталитар тизимлари бироз бўшаган бўлса-да, бу хилдаги ҳақиқат хусусида очиқ фикр баён қилиш, хусусан асар битиш ўта хатарли иш эди. Шуҳрат мана шу хатарли ишга қўл урғанди.

Ижодкорни тушуниш мумкин. Ўша даврдаги адолатсизликлар унинг кўнглида оғир дард бўлиб ётарди. Бу дардни ўз вақтида юзага чиқармаслик унинг учун оғир фожеага юз тутиш билан баробар эди. Улуғ Шекспир «Хамлет»идагидек, ё ҳаёт, ё мамот масаласи унинг олдида кўндаланг турарди. Шоир учун йўл битта эди: кўнгилдаги тугунни ошкор қилиб, оғир дарддан қутулиш.

Роман катта шов-шувларга сабаб бўлди. «Наҳотки, бу сирли муаммони очиқдан-очиқ баён қилиш мумкин бўлса», деб ўйладилар баъзилар. Шуҳрат қисмати қай йўсинда борар экан, деювчилар ҳам бўлди. Бугун шу нарса аниқ бўляптики, «Олтин зангламас» романининг яратилиши фақат Шуҳратнинг эмас, балки китобхон, адабиёт, қолаверса умумижодкорлар ютуғи экан!

Ҳа, Шуҳратга ўт ҳам, сув ҳам писанд эмас эди! Навбатдаги воқеа Абдулла Қаҳҳор қисмати билан боғлиқ бўлди.

Абдулла Қаҳҳор беморликдан нажот истаб, Москвага борди. Ҳаётдан кўз юмиб, у ёқдан келтирилди. Ўзбек зиёлилари учун мотам кунлари эди ўшанда. Шуҳрат Қаҳҳор қисматига тегишли кўп ташвишларни ўз зиммасига олди. Адиб вафотидан кейин «Устознинг охириги куни» деган мақола эълон қилди. Бу мақола ҳам катта шов-шувларга сабаб бўлди. Гап шунда эдики, Абдулла Қаҳҳор оғир касал ҳолда баъзи мансабдорларнинг найранглари туфайли кўп азият чеккан экан. Шуҳрат ўша вазиятларни тап тортмасдан, батафсил ошкор қилди. Бу ошкоралик ҳаммага ҳам ёқавермади.

Жасорат сифатида бу мақола «Олтин зангламас»нинг бамисоли давоми эди!

«Олтин зангламас» романи, «Устознинг охириги куни» мақоласи адибни китобхон олдида, қолаверса халқ олдида яна бир даража қандай кўтарган, унинг номини машҳур қилган бўлса, шундай уни ёқтирмайдиган мансабдор тўраларнинг гашини уйғотди. Шу боисдан, йиллар давомида обрўли рўйхатлардан Шуҳратнинг номи ўчирилди, узоқ йиллар у мукофотлару рағбатлардан маҳрум бўлди.

Шуҳрат замонавий маданий ақидалар билан бир қаторда, миллий расм-русумларни, халқнинг маънавий эҳтиёжини қондирадиган урф-одатларни яхши биладиган, умуман, одамлар орасидаги муносабатни жойига қўйибиладиган инсон эди...

АДИБНИНГ БАХТИ

Шуҳрат ака билан салкам ўттиз йил дўст тутинган эдик. Орамизда 12—13 ёш фарқ бўлса-да, у менга худди тенгдош одамидай муомала қилар эди. Шу йиллар давомида бу оловқалб одамнинг ҳаёти, шахсияти ва ижодини яқиндан кузатишга, ўрганишга тиришдим; у билан кўп сафарларда бирга бўлдим, ҳаёт ва ижодга оид масалалар бўйича қизгин баҳс-мунозаралар олиб бордим; ижоди тўғрисида қатор мақолалар, бир рисола ёздим; 50 ва 70 ёшлик юбилей тантаналарида у ҳақда маъруза қилиш шарафига муяссар бўлганман.

Шуҳрат аканинг ҳам ижодкор-адиб, ҳам она-юрт фуқароси, куюнчак инсон сифатида талай ибратли хислатлари бор эди. У аввало Ватан учун бир қўлда қурол билан жанг қилган, бир қўлда қалам билан шу азиз Ватанини куйлаган, улуғлаган — сўзи ва иши бир адиб эди. У ниҳоятда меҳнатсевар, тартиб-интизомли, озода, саранжом-сариштали, фариштали одам бўлган; ҳаётнинг кўп аччиқ-чучугини татиган, бошига оғир савдолар тушганда ҳам ўзини йўқотмаган, имон-этиқодига гард юқтирмаган букилмас ирода эгаси эди. У ўта ҳаётсевар, дўстларига содиқ, ёру биродорларига, фарзанду набираларига меҳрибон, ўзгалар хизматига ҳамиша ҳозир нозир, миллий удумларимизни яхши биладиган, қадрлайдиган, халқимизнинг энг яхши фазилатларини ўзида мужассам этган нуроний бир сиймо эди. Одам боласи гоҳо энг азиз пинҳоний туйғуларини, юрак сирларини кимгадир айтгиси, қалбини тушунадиган кимса билан сирлашгиси келади. Шуҳрат ака шахсан мен таниган, билган ёзувчилар орасида ана шундай табаррук зотлардан эди. Улкан адиб Абдулла Қаҳҳор умрининг сўнгги дақиқаларида Шуҳратни Москвага ўз ҳузурига чақириб, энг сўнгги юрак розини шу одамга ишониб айтгани бежиз эмас...

Шуҳрат ака ҳамиша ҳаёт, адабиёт билан ҳамнафас, ҳамқадам, адабиёт оламидаги янгиликлардан хабардор, адабий ҳодисаларга, асарларга одил баҳо бера оладиган, ўз асарлари, уларнинг савия-даражаси, адабиётдаги ўрни, кам-кўстларини нозик фаҳмлай биладиган,

ҳаққоний танқидга доимо тан берадиган зукко, мард қаламкаш эди. Салкам ўттиз йил давомида мен бу адиб ижодини мунтазам кузатиб бориб, асарларининг ютуқ ва камчиликлари ҳақида гоҳ даҳанаки, гоҳ ёзма тарзда кўп марта гапирган, баҳслашган, анча кескин танқидий гаплар айтган пайтларим бўлган. Аммо бирор марта бўлсин, бу одамнинг танқидни ўзига қаттиқ олганини билмайман; фақат гашимга қўшилмаган кезлари ётиги билан ўз фикрини айтган... Айни пайтда у ўзининг инсонлик шаънини, гурурини билад тутта биларди; шахсиятига тегадиган, асарларини асоссиз ерга урадиган ғаламислар билан мардона туриб олишганини неча бора кўрганман.

Уни оловқалб инсон, ҳаёт, адабиёт билан ҳамнафас адиб, дедим. Бу хислат оғир хасталик чоғларида ҳам уни тарк этмади. 1986 йилнинг ёзида ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйида Шуҳрат ака билан бир ой бирга бўлдим. У яқингинада оғир касалликдан турган, ҳали роса ўзига келмаган, бироқ етмиш ёшни қоралаб турган адибдаги гайрат-шижоатни, аввалгидек ҳаётсеварлик, ишда, ижодда батаргибликни кўриб, қойил қолдим. Унинг иш столи қўлёзмалар, газета ва журналларнинг янги сонлари билан тўла. Ўша кезларда «Новый мир»да Чингиз Айтматовнинг «Кунда» («Қиёмат») асари босилаётган эди. У, бу романни боғдагилар орасида биринчилардан бўлиб ўқиб борар, у ҳақда бениҳоя қувониб, тўлиб-тошиб, хасталик оқибати — тутилиб-тутилиб гапирар эди. Дарвоқе, ёзувчи, хусусан оқсоқол адиб учун ўзгалар, ҳамкасб қаламкашлар, айниқса ёшлар, шогирдлар ютуғи, камолидан қувона билиш катта бахт. Ўзгалар ютуғи, шогирдлар камолидан ҳасада қиладиган адиб — бахтсиз, омадсиз адиб. Шуҳрат ака қалби ҳамиша шогирдлар камоли, ютуғи туфайли қувончлар билан чарагон эди. «Шоир Абдуллага» шеърдаги «Мен оддий бир шамман, сен улкан чироқ!» деган сўзлар шу қувонч-самимиятнинг бир ёлқини...

Энди Шуҳрат аканинг адабиётимизда тутган ўрни, ижодига хос айрим хусусиятлар ҳақида бир неча огиз сўз айтсам дейман. Шуҳрат XX аср адабиётимизнинг ўрта авлоди вакилларида. Бу авлодга гоят мушкул, чигал ижодий тақдир насиб этди. Улар 30-йилларнинг зиддиятли муҳитида, бир томондан, мамлакатда улкан бунёдкорлик ишлари жўш урган, иккинчи томондан, маънавий-ижодий ҳаётга шахсга сизгиниш, қатагон балоси таҳдид солиб турган, Қоди-

рий, Чўлпон, Фитрат сингари улкан истеъодлар бошида қора булутлар қуюқлашган, катта фожиалар содир бўлаётган кезлари қўлга қалам олдилар. Сўнг иккинчи жаҳон уруши, урушдан кейинги машаққатлар, адабий ҳаётдаги тангликлар, оғир йўқотишлар... Ўрта авлод деб атаганимиз Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Шукрулло, Мирмуҳсин... Шулар қаторида Шухрат узоқ йиллар ёзиб-чизиб юрган бўлса ҳам ижодда ўз-лигини тўла намоён эта олмади. Сафдошлари қатори фақат 50-йилларнинг ўрталарига келиб, ўша кезлари ижтимоий ҳаётда юз берган ўзгаришлар таъсирида ҳақиқий ижод йўлига тушиб олди, зўр гайрат-шижоат билан ишга киришди, бирин-кетин «Кавказ дафтари», «Шинелли йиллар дафтари», «Дунай соҳиллари» каби шеърий туркумлар, балладалар, шеърий таржималар, ҳикоялар, «Шинелли йиллар» «Олтин зангламас», «Жаннат қидирганлар» романларини эълон этди. Мана шу асарларнинг ҳаммаси ўн-ўн беш йил ичида яратилди. Мен ўша кезларда Шухрат акадан бундай сермахсул ижод сирларини сўраганимда, у: «Мен ва мен тенглилар 30-йиллар мураккаблиги, уруш даври машаққатлари, урушдан кейинги кўргуликлар туфайли йигирма йиллик вақтимизни, энг кўркам йигитлик давримизни бой бериб қўйдик. Кўнгилда айтадиган гаплар кўп. Шошилмасликнинг эса иложи йўқ. Дилдаги гапларимизни маромига етказиб айтолмаётган, шошилаётган бўлсак, китобхон бизни тўғри тушунар, деб ўйлайман» деган эди. Шухрат ва умуман, ўрта авлод адиблари ижоди ҳақида фикр юртганда шу ҳолатни, улар адабиёт майдонига қадам қўйган кезлардаги чигал муҳитни албатта назарда тутмоқ даркор. Шухрат шеърияти, насрий асарлари, драматургиясидаги қатор кам-кўстлар, заифликлар, бир чекаси, ана шу ҳолат билан изоҳланади.

Айни пайтда биз яқдиллик билан 60-йиллари ўзбек адабиёти тараққиётида янги этап бошланганини, мана шу босқич ривожига забардаст адибимиз Шухрат ҳам энг яхши шеърлари, романлари билан муносиб ҳисса қўшганлигини, адабиётимизнинг галдаги ривожига муайян ижобий таъсир кўрсатганлигини мамнуният билан эътироф этамиз.

Шухратнинг 60-йиллар шеърияти икки жиҳатдан ибратли: аввало улар жангчи шоирнинг, кўпни кўрган одамнинг дил розлари, ҳаёт тажрибалари ифодаси; ик-

кинчи томондан, бу шеърлар ўзининг самимийлиги, ҳаққонийлиги, жўшқинлиги, ҳаётбахш романтик руҳи билан ажралиб туради. Шухрат лирикаси шеъриятимизда бир вақтлар кенг тарқалган риторика ва ваъзхонлик касофатидан, ўртамиёначилик касалидан қутулиш жараёнини ўзида акс эттириш жиҳатидан ҳам характерли. Атоқли шоир ва олим Мақсуд Шайхзода «Қалам ва бурч» мақоласида Шухратнинг уша давр лирикасига одилонга баҳо бериб: «Шеъриятимизда реалистик ҳақиқатни романтик жўшқинлик билан омухта қилиб, гўзал ва нафис лирик асарлар яратган шоир Шухрат умуман ўзбек поэзиясини ўртамиёначилик савиясидан олиб чиқиб, юқори кўтаришга астойдил хизмат қилган меҳнаткаш, истеъодли, изловчи шоирлардандир», — деб ёзган эди.

Шухрат умрининг охирига қадар шеъриятда баракали ижод этди, бир неча тўпламлар чоп эттирди; баъзан кўтарилиш, баъзан ўз имкониятлари даражасидан тушиб кетиш, ўз-ўзини такрорлаб қўйиш ҳоллари ҳам бўлиб турди. Аммо у шеъриятда тўхтовсиз изланди. Афсуски, Шухратнинг поэтик ижоди ҳануз жиддий тадқиқотлардан четда қолиб келмоқда.

Шоирнинг 60-йиллар шеърларига хос реалистик соддалик ва романтик жўшқинлик ёнига сўнгги йиллар шеърларида бой ҳаётий тажрибалар самараси ўлароқ, ўйчан фалсафий мушоҳадакорлик келиб қўшилди. Шоирнинг «Юлдуз нурлари» деб аталган шеърини олиб кўрайлик. Шеър «Юлдуздан нур оқар» деган оддийгина хабар билан бошланади. Шу заҳоти шоир «Балки нурмас» деб бу табиий ҳолатга шўҳба билдиради. Ўқувчи бирдан шоир шубҳасига қизиқиб қолади. Шоир ўй суриб кетади, ўзининг хилма-хил тахминларини ўртага ташлайди: балки бу «юлдузни ер сари йўллаган сўзи», «балки у бир куйдир нурга йўғрилган», «балки у ўз шаклини топмаган асар», «балки у порлаган ажиб бир маъдан» ва ҳоказо... Шоир секин-аста асосий муддаюга келади:

Балки у сиридир ўзга оламнинг,
Кўмакка қақирар балки у бизни.
Биз эса англамай бу дард-аламни,
Шуъла деб овутиб юрибмиз ўзни!

Шеърда бир қарашда кўз-кўз қиладиган доно гап, фалсафийлик йўқдек. Бироқ лирик қаҳрамоннинг ҳо-

лат-руҳияти — юлдуз шуъласи ҳақидаги ўйлари, тахмин, мулоҳазалари бизга ҳам дарҳол «юқади», хаёлимизни олисларга олиб кетади, биз олис юлдуз шуъласи қолиб замин ташвишлари, одамлар аро муносабатлар ҳақида ўй суриб кетамиз, ҳаётдан шеърдаги ҳолатга ўхшашликлар ахтарамиз... Шеърдаги чинакам фалсафийлик боиси ана шунда.

Шоирнинг «Дунёнинг кўрки шунда» деган яна бир гўзал шеъридаги мана бу сатрларни ўқиб кўринг:

Сенингча, бир оддий юлдуз у ёнган,
Менимча, бир олам тенги йўқ қўшиқ.
Сенингча, бир қиздир ишқда ўртанган,
Менимча, нур ичра йўгрилган ошиқ.
Сен кўм-кўк майсани курсанг, ўша он
Бузогинг етаклаб чиқасан мамнун.
Мен эса майсалар кўркидан ҳайрон,
Балки у шеърга айланажак ун!
Сен тунни уйқуга айна пайт дейсан,
Мен эса, илҳомнинг сокин булоги.
Сен тоққа назаринг тушса, ҳуркийсан,
Ахир, у энг гўзал оху ётоғи!

Шу хил руҳий ҳолат — баҳсу мулоҳазалардан кейин шоир ўзининг севган усулини қўллайди, гўёки қиссадан ҳисса ясайди:

Демак, биз икки қалб,
Икки хил олам.

Лекин лирик қаҳрамон ўзини оқлаб, ўзгани қоралаш йўлини тутмайди. Унингча:

Дунёнинг кўрки ҳам эҳтимол, шунда.
Дунёда бир хилда бўлсайди одам,
Ким шоир, ким косиб бўларди унда!

Кўринадики, бу шеърда ҳам фикр-хулоса тайёргина ялонғоч тарзда берилган эмас, руҳий ҳолат, кайфият, қиёс-мулоҳазалар маҳсули тарзида рўёбга чиққан.

Ёки шоирнинг бошқа бир «Ёлғизликда...» деб аталган шеърини эслайлик. Шеър оддий кундалик ҳодиса, ҳар куни такрорланадиган кечки табиат манзараси, ўша дамдаги шоирнинг ҳолати, кайфияти ифодаси тасвиридан бошланади:

Кеч ҳам кирди. Қоронги тушди.
Қоронгида қолди мавжудот.
Қушлар аста инига учди,
Сукут ичра чўмди бу ҳаёт.

Шоир қалбидаги ҳазин бир кайфият ўқувчи кўнглига ҳам кўчиб ўтади, шоирга қўшилиб алланечук маънос ҳолга тушамиз. Шу орада ўзга бир ҳол юз беради:

Бирдан кўкда порлади юлдуз,
Девор оша йўталди бир чол...

Бояги маънос кайфият дарҳол барҳам топади:

Ҳаёт бирдан жонланиб кетди,
Кўзим яшнаб, дил ёниб кетди.

Ҳаётда инсонга кўпинча йўлдош бўлиб юрадиган зиддиятга руҳий ҳолат — ёлғизлик, маънослик ва табиат ҳамда одамлар билан ҳамнафаслик туфайли киши қалбидаги нур, умид ҳақидаги фалсафа нақадар содда-самимий, ҳаётий акс этган бу кичик шеърда.

Шоирнинг «Ёшлигимнинг давоми» тўпламидан жой олган «Шоирга» деб аталган:

«Ақлингни ақлимга қўшмай қўя қол,
Мард бўлсанг, қалбимга жиндай гавго сол»

типидаги иккиликлари ёки:

«Кечқурун шафақни ўгирлаб кеча,
Эрталаб уфққа қайтадан сочди.
Кечқурун ўкинчдан хўрсинган гунча
Эрталаб шод-хандон лабини очди»

сингари тўртликлари ҳам теран фалсафий фикр ва нозик туйғу, кўнгли эҳтирослари уйғунлигидан тугилганлиги учун ҳам гўзал, таъсирчан.

Шу қисқа таҳлил, мулоҳазалардан ҳам кўришиб тугилдики, Шухрат 60, 80-йиллар ўзбек шеърлятида ўзи-га хос ўрин тутди.

Бадий асарнинг тақдири баъзан мураккаб кечади: асарни кенг китобхонлар оммаси хуш қабул қилади, аммо танқидчилик уни қабул қилмай оёғини тираб туриб олади. Ёки, аксинча танқидчиликка маъқул тушган,

танқидчилар кўларга кўтариб мақтаган асарни баъзан китобхонлар қабул қилмайди, мақтовларга бепарво қарайди... Ҳар икки ҳолат ҳам бадиий асар учун ўзига хос кўргулик; ҳам кенг китобхонлар оммаси ҳуш қабул қилган, ҳам танқидчиликнинг чин олқишига сазовор бўлган асар ёзувчи учун, менинчга катга бахт, омад, зўр муваффақият. Шухрат прозада, романчиликда шундай бахтга сазовор бўлган адибларимиздан. Шухратнинг «Шинелли йиллар», хусусан «Олтин зангламас» романини китобхонлар яхши қабул қилди, адабий танқидчилик уларга юксак баҳо берди.

Бу икки асарнинг муваффақият қозониш сири аввало шундаки, ҳар иккиси ҳам, биринчидан, адибнинг шахсий ҳаётига дахлдор, иккинчидан, асарнинг улкан бошвеш ҳодисалари — иккинчи жаҳон уруши ва большевизм қатагон ҳодисаларига алоқадор воқеалар ҳақида баҳс этади.

«Шинелли йиллар» ёзувчининг роман жанридаги биринчи тажрибаси, аммо илк тажрибанинг оқибати ёмон бўлмади. «Шинелли йиллар» собиқ иттифоқ миқёсида ҳарбий ватанпарварлик адабиётининг яхши намуналари қаторидан ўрин олди, роман ўзбек ва рус тилларида қайта-қайта нашр этилди. Шухрат бу асаридан ўзбек халқининг иккинчи жаҳон урушидаги бевосита иштирокини, қардош халқлар вакиллари билан биргаликда фашист босқинчиларига қарши олиб борган оғир, аммо шонли курашини кўрсатишни мақсад қилиб қўйган.

«Шинелли йиллар»ни роман-хроника деб аташ мумкин. Асар асосида ўзбек йигити Элмурод тақдири ётади. Ёзувчи Элмуродни урушнинг бошидан то охирига қадар олиб ўтади. Бу образ саргузаштлари орқали ёзувчи жанг хроникасини беришга, урушнинг турли этапларидаги вазиятни кўрсатишга муваффақ бўлади. «Шинелли йиллар» жанг кўрган ёзувчининг қаламига мансуб бўлгани учун унда тахминийлик, мавҳумийлик йўқ, жанг манзаралари, ҳарбий ҳаёт тасвири аниқ, ҳаётини ва ҳаққоний.

Шухрат гадаги романи «Олтин зангламас»да «Шинелли йиллар»га қараганда маҳорат жиҳатидан анча илгарилаб кетди. Агар «Шинелли йиллар» роман-хроника бўлса, «Олтин зангламас» проблематик роман. Бу ерда ёзувчи халқимизнинг уруш арафасидаги, уруш йилларидаги, урушдан кейинги давр ҳаётидан қатор жонли лавҳалар яратади; шу билан чекланмай ўша

йиллар ҳаёти билан боғлиқ ўткир маънавий-ахлоқий, ижтимоий муммоларга эътиборни тортади.

«Олтин зангламас» адибнинг бошқа романларига нисбатан тез, шиддат билан ёзилди, асар қўлёзмаси Ёзувчилар Союзидан муҳокама этилиб ижобий баҳоланди, А. Қаҳҳор, А. Мухтордек наср усталари адиб жасоратини астойдил қўллаб-қувватладилар. Бироқ асарнинг рўёбга чиқиши — китобхонларга етиб бориши хийла мушкул кечди. Романнинг биринчи ва иккинчи қисмлари «Шарқ юлдузи» журналининг 1965 йил 7—8-сонларида босилди, аммо давоми тўхтатиб қўйилди. Романда акс этган қатагон қурбонлари тақдири ҳақидаги ошкора ҳақиқат баъзи галамисларга маъқул тушмади, улар тегишли идораларга ҳар хил бўҳтон гаплар етказишди; бахтимизга ўша кезларда соғлом кучларнинг хайрихоҳлиги, саъий-ҳаракати тўфайли асарнинг давоми журналнинг ўша йил 12-сонидан эълон этилди. Бу ҳол адабиётимиз учун катга байрам бўлди.

Ёзувчи бу китобни «юрагимнинг очиқ яраси ва шукронаси» деб атайди. «Олтин зангламас»даги ҳаётни мен яхши биламан, — деб ёзади муаллиф, — улар мен билан бирга бўлган, менга учраган кишиларнинг ҳаёти. Мен бу ҳаётнинг атрофидамас, нақ ичида бўлганман. Бу мавзуда бирон нарса яратмасам кўнглим ўрнига тушмас эди».

Шухрат ўзбек адабиётида биринчи бўлиб қатагон қурбонлари ҳаётини ичдан ёритиш, бу мудҳиш ҳодисанинг туб моҳиятини очиш, «халқ душмани» деб қораланганлар аслида ким, ўша кезлари ўзларини совет ҳокимияти посбонлари, социалистик гоялар ҳимоячиси деб санаганлар ким — уларнинг асл қиёфасини кўрсатишга жазм этади. Ёзувчи романда ўз гоя-мақсадларига мос ҳаётини фабула топа билган: «халқ душмани» деб аталган одамлар аслида халқнинг, ватаннинг содиқ фидойи фарзандлари, ўзларини совет ҳокимияти посбони, социалистик гоя ҳимоячиси санаган кимсалар эса қаллоб, сотқин, ватан хоинлари бўлиб чиқадилар... Роман муаллифи ана шу мураккаб вазият тўфайли қалбидаги тугёнларини — юртнинг чин ўғонларига бўлган чексиз мурувват, меҳр-муҳаббатини, хоин, хиёнаткорларга нисбатан қаҳр-ғазабини, дўсту душманни бир хил қисматга мубтало этган мудҳиш ҳодисага нисбатан изчил муносабатини ошкора изҳор этади.

Ёзувчи бош қаҳрамон Содиқни ҳаётнинг гоят сер-

машаққат ва мураккаб йўлларида олиб ўтади; унинг бошига кўп оғир савдолар тушади, лекин Содиқ шунчаки жафокаш бир кимса эмас, у ҳаммадан бурун курашчи, мардона шахс. Қаҳрамон сермашаққат онларда ҳам тақдирга тан бериб, ўзини йўқотиб, довдироб қолмайди, аксинча эътиқодига гард юқтирмайди, юксак идеалларга содиқ қолади, шу идеал йўлида мардларча кураш олиб боради. Қаҳрамондаги бу муқаддас эътиқод — олтин, бу олтин эътиқоднинг олижаноблиги, метинлиги, синовлардан голибона ўтиб тантана қилиши, яъни олтиннинг зангламаслиги бош қаҳрамон туб моҳиятини, романнинг асосий пафосини ташкил этади.

Шуҳратнинг айтарли барча асарлари каби «Олтин зангламас»да Ватан, инсоннинг қадри, шаън-шавкати туйғуси улуғланади. Худди шу гоёвий мотив, олижаноб инсоний туйғу адибнинг кейинги романи «Жаннат қидирганлар»да ўзгача ҳаётий материаллар асосида янги томондан очилади. «Жаннат қидирганлар» «Олтин зангламас»нинг мантқиқий давомига ўхшаб кетади. Роман бош қаҳрамони Умматали гўё «Олтин зангламас» қаҳрамони Содиқдан ҳаёт эстафетасини қўлга олади. Умматали образи орқали ёзувчи Содиқни қийнаган жумбоқларнинг ечимини бермоқчи бўлади.

«Жаннат қидирганлар» романида муаллиф гарчи ўзининг шоирона, ошкора лиро-публицистик услубига содиқ қолса-да, бир қатор персонажлар тасвирида ранг-баранг бўёқларни ишга солади. Бу хислат айниқса Саидакбар ҳожи образи тасвирида яққол кўзга ташланади. Саидакбар ҳожи — мураккаб шахс. Муаллиф бу одамни осонгина ёмонга чиқариб қўя қолмайди, унга бўлар-бўлмас салбий сифатларни ёпиштиравермайди. Бу одам шахсиятини бутун мураккаблиги, қарама-қаршиликлари, кучли ва заиф томонлари билан кўрсатишга интилади. Саидакбар ҳожи, бир томондан, гоё маккор, худбин, тошмеҳр шахс. У бир вақтлар кўп жиноятлар қилган, бузуқ йўлларга ҳам юрган, ҳаёти таҳлика остида қолганда ўз жонини, мол-мулкни асраб қоламан, деб қабиҳликдан ҳам қайтмаган, ўгли Абулбаракани она меҳридан бенасиб, уч қизалоқни эса тирик етим қилган, соддадил Қурбоналини бир умр оиласидан, суюкли ўғлидан, ватанидан жудо этган. Иккинчи томондан, бу одам табиатида талай ижобий сифатлар ҳам бор. У қизи Таманно билан ўгли Абулбаракани меҳр қўйиб ўстиради, ўқитади. Таманнонинг

кўнгли учун уйланмай танҳо ўтади, ғамгузор Қурбоналининг кўнглини овлаш йўлини ахтаради — у кўп йиллар хорижда юрса ҳам она юртга меҳр, миллий гурур, ифтихор туйғусини сақлаб қололган. У гоё тадбиркор, билимдон шахс...

«Жаннат қидирганлар» романи бугунги китобхон учун 60-йиллардаги тарихий жараёнларни, у давр одамлари кайфиятини яхшироқ тушуниб олишга ёрдам беради.

Шуҳрат ака ҳар қанча жасур ижодкор бўлмасин, барибир ўз даврининг одами экани, унинг қатор шеърларида даврнинг ҳукмрон гоёлари таъсири борлиги, ҳатто бу ҳол «Олтин зангламас» ва «Жаннат қидирганлар» романларида ҳам мавжудлигини унутмаслик даркор. Бунинг учун бугун шоир ва носир Шуҳрат шаънига маломатлар ёғдиришга ҳақимиз йўқ. Мустабид тузум шароитида муайян чекланиш, бирёқламаликларга қарамай ўша давр ҳақиқатини, ўша давр одамларининг қалбини, асл қиёфасини очиб берувчи асарлар яратиб қолдиришнинг ўзи катта ижодий жасорат, бахт!

Айрим дўстларимиз Шуҳрат акани нуқул жабрдийда, бахтсиз одам қилиб кўрсатишга уринадилар. Бир қарашда шундай туюлади. Дарҳақиқат, ҳаёт бу одам бошига кўп мушкул савдолар солди: фашизмга қарши жанглarda неча бор яраланиб бадани илматешик бўлди; асрнинг энг даҳшатли вабоси — большевизм қатағони қурбони бўлди; умрининг сўнгги ўн йили оғир хасталиқда кечди... Бунинг устига, ҳаётлигида ижоди муносиб қадрланмади. Бироқ у Оллоҳ инъом этган мустаҳкам эътиқод, чексиз сабр-бардош туфайли шунча кўргиликларни енгиб ўтиб, ўнлаб жилдларга жо бўладиган нури туйғулар билан йўгрилган асарлар яратишга эришди, умрининг сўнгги кунларига қадар қўлдан қаламини қўймади. Булар Бахт эмасми! Вафодор умр йўлдоши билан ўтган тотли кунлар, катта, файзли оилага бош, аломат қиз ва ўғлонларга ота, ўнлаб набираларга бобо бўлиш насибаси бахт эмасми! Ўнлаб ёш ижодкорларга устоз бўлиш, муҳтожлар кўнглини олиш, юзлаб дўсту биродарлар, ҳамкасблар кўнглида яхши хотиралар қолдириш бахт эмасми! Шуларга асосланиб, мен Шуҳрат акани бахтли инсон, дегим келади.

ҲАМИША УЙҒОҚ АДИБ

Шуҳрат ака «курорт»дан эсон-омон келибдилар!

Шуҳрат ака омонатни топширибдилар! Шу икки жумла бир умр қалбимга муҳрланиб қолган...

«Шоир Шуҳрат ака курортдан қайтиб келибдилар!» Илк бор курсдошим, шоир ва носирнинг маҳалладоши — Абу Боқи Ҳасан ўғлидан шоду хуррам, қувончларга тўлиб-тошган ҳолда айтилган ана шу биргина жумла мени, дўст-биродарларимни беҳад қувонтириб юборганди! Ўша пайтларда Ўрта Осиё Давлат университетининг тил ва адабиёт куллийети тупроғини ялаб юрган биз ёшлар қайси шоир ёхуд ёзувчини, санъаткор ёки олим номини эшитиб қолсак, уни кўриш ва икки-уч оғиз сўзини эшитиш иштиёқида ёнардик. Улар билан учрашиб, суҳбатлашиш бахтига муяссар бўлиш эса — ҳаётимиздаги энг бахтли, бир умр эсда сақланиб қоладиган онлар ҳисобланарди... Буюк инсон, машҳур адиб Шуҳрат ака билан ҳам шундай бўлган эди. Дарҳақиқат, Шуҳрат ака билан илк бор учрашувим, танишувим ва суҳбатлашишим, бир умрга севиб қолиш бахтига муяссар бўлишим жуда қизиқ ҳамда ҳаяжонли бўлган эди...

Аввал ўзбекчиликдаги яна бир қизиқ, ибрат олса арзигулик одағ, феъл-атворни айтиб ўтмоқчиман.

Шуҳрат аканинг номини китобларда учратиб, ёзган-нетганларини илк бора ўқигач, ўзим билмаган ҳолда унинг бу исми қалбимга муҳрланиб қолди. Кейин ҳафтalar, йиллар ўтди.

Мен Тошкентга ўқишга келган кунларимданоқ ёшлигимда аҳд қилиб юрагимга туғиб қўйганим — мактаб дарсликларида ўқиганим, суратлари орқали таниш бўлиб қолган, қадрдон кишиларимга айланган ёзувчиларни кўриш истагимни амалга ошира бошладим...

Шуҳрат ака «курортдан қайтгач» бир гуруҳ адабиётсевар ёшлар хонадонига зиёрат қилгани бордик. Шунда мен бу азиз ва табарруқ инсонни илк бор кўрдим... Шуҳрат ака ўзбекона ёзилган дастурхон устида биз билан суҳбатлашиб ўлтирибди-ю, мен тасаввурим

алдамаганини англаб турар эдим. Ўша кун узоқ гаплаша олмадик. Шоирни кўргани кўп кишилар келар эди. Ўша илк бор кўрганда мени ҳайратга солган нарса Шуҳрат ака қишлоқ кўчаларининг чанги кетмаган, гапини ҳам эплаб-сеплаб айта олмайдиган, уятчан, содда, ёввойироқ қишлоқ болалари билан бемалол, тенгқур кишилардай муносабатда бўлишлари ва мулоқотга тортишлари бўлди. Ҳа, Шуҳрат ака биз билан очиқ-ойдин, бемалол гаплашар эдилар, қаршимизда ўзбек адабиётининг йирик вакили эмас, балки оддий суҳбатдош ҳамроҳимиз турарди...

Кейинча ҳам, то омонатни топширгунча ҳам суҳбатларда бўлганман. Ўша-ўша Шуҳрат ака бўлиб қолаверардилар. Ўша очиқ юз, ўша табассум меҳриғиёси бор инсон. Камтарин ижодкор.

Шуҳрат ака билан кўп маротаба учрашиб, суҳбатда бўлдим. Уларнинг кўпчилиги Мақсуд Шайхзоданикида бўларди. Шайх ака раҳбарлигида ёзаётган ўзбек Гўрўғи туркум дostonларига оид номзодлик диссертациясидан нимаики қораласам, дарров домланикига олиб бориб кўрсатиб, фотиҳаларини олардим. Кўпинча Шайх ака уйларида Шуҳрат акани кўрардим, уларнинг қизгин суҳбатлари устидан чиқардим. Суҳбат мавзуи адабиёт, санъат, маданият, маънавият, маърифат бўларди. Мен жим ўтириб суҳбатни тинглар эканман, ҳайрон бўлардим. Иккови ҳам ноҳақ қамалиб, кўп азоб-уқубатларни тортишган бўлса-да, бирон бир маротаба шикоят қилишмасди. Ҳар икковлари ҳаётни, инсонни, адабиёт, санъатни шу қадар севишар эдики, айтишга сўз етишмайди... Шуҳратнинг бирон-бир шеъри босилиб чиққан кун биз учун байрам бўлиб кетарди.

Эсимда, муаллимларга аталган шеърлар халқ орасида шу қадар кенг ёйилган эдики, қаерга бормаи — узоқ, четдаги қишлоққаи ёки шаҳаргаи, ана шу шеър ёддан ўқиларди. Ўқитувчилар анжуманлари, ўқувчилар йигинлари, ота-оналар анжуманлари ана шу Муаллимга аталган мадҳиясиз ўтмасди. Шайх аканикида навбатдаги учрашувимизда узоқ қишлоқ-овуларда яна шу шеърнинг вариантлашиб, фольклор асарларига айланиб кетганини айтганимизда, Шайх аканинг билдирган фикрлари ҳамон қулоғим остида янграб турирди:

— Шуҳратбей, шеърларингизки халқ тили ва дилига кўчиб, фольклорлашибди, демак Сиз ҳам ўзингизга

ҳайкал қўйибсиз! Халқ унча-бунча шоирнинг шеърини фольклорий вариантларини яратиб, ўзиники қилиб олмайдди. Ҳа, Сиз, азизим, халқ қалбига кириб, ундан абадул-абад жой олибсиз!

Ҳа, аллома Шайхзода айтганларидай, Шухрат ака ҳамиша уйғоқ, ҳамиша барҳаёт...

Маъруф ЖАЛИЛ

САБОҚ

Шухрат акани биринчи марта ёзувчилар уюшмасида кўрган эдим. Рўзномаларга хат орқали шеърларимни юбориб турардим. Ҳар куни умид билан рўзнома сотиб олар, лекин шеърим кўринмасди. Онда-сонда адабиёт ва санъат бўлими мудиридан мужмал жавоб хати келарди.

Бир куни Ёзувчилар уюшмасига бориб, шеърларимни кўрсатишга жазм қилдим. Йигирма тўрт варақли дафтар тўла шеърларимни олиб, йўлга тушдим.

Излаб-излаб топдим. Хона эшиги очиқ экан. Рухсат сураб, хонага кирдим. Тўрдаги стол ёнида нуроний чехрали киши нимадир ўқибми, ёзибми ўтирган экан.

— Келинг, келинг, — деб ўрнидан туриб илиқ кўришди. Овозидан раҳмдил, меҳрибон одамлиги билиниб турарди. Сочлари кумушдан ҳам, пахтадан ҳам оқ. Тунда ёққан қалин қор, эрталабки қуёш нурида қандай оқ ва тиниқ кўринади. Менга ўриндиқдан жой кўрсатиб турган кишининг сочлари шундай тиниқ ва беғубор, биронта ҳам қораси йўқ эди. Бу машаққатли ҳаёт ва ижод изтироблари маҳсули бўлса керак, деган фикр кўнглимдан ўтди.

Шеър олиб келганимни, адабиётга қизиқишимни айтиб дафтаримни кўрсатдим. Домла оҳиста олиб, шеърларга кўз ташлаб, варақлаб чиқди-да:

— Ҳозир мажлисга киришим керак. Икки кундан кейин келинг. Ўқиб қўяман. Бемалол гаплашамиз. Ёрдам берамиз, — дедилар.

Икки куннинг ўтиши жуда қийин бўлди. Кўнглимга ҳар хил гаплар қутқу солади. Шухрат аканинг шеър, ҳикояларини рўзнома, ойномаларда ўқиган, расмларини ҳам кўрган эдим. Шеърларимни олиб қолган, овозида меҳрибонлик балқиб турган киши шоир Шухратлигини билардим. Фақат, гоҳ ширин ўй-хаёллар қанотида парвоз қиламан. Шухрат ака: «Тупша-тузук шоир экансан-ку. Нега олдинроқ келмадинг? Ёшлиқ қилгансан-да! Тортингансан. Бекор қилгансан. Майли, зарари йўқ. Шеърларинг менга ёқди», дейтгандай... гоҳ: «Шуям шеър бўлдим? Шеър нималигини биласанми,

ўзинг? Эсиз шунини ўқишга кетган вақтим. Қўлингдан келмаса, нима қиласан бошимни қотириб», дегандай туюларди. Икки ўт орасида ёниб, узоқ икки кунни қувончу умид, азобу пушаймон, аламу илинж билан ўтказдим.

Ниҳоят, юрак ҳовучлаб кириб бордим. Шуҳрат ака отимни айтиб кутиб олди. Юзма-юз ўтириб, раҳмдил, меҳрибон овозда гапира бошлади. Шоирлик ҳақида, сўз санъати ҳақида, нафосат, назокат, муомала маданияти, ҳалоллик ҳақида гапириб туриб:

— Гафур Гуломни кўп ўқиркансан, — деди. — Шеърларингда ҳаво кўп! Баландпарвоз сўзлар мазмун парокандалигини бекитолмайди. Битта шоирни ўқий-версанг, унинг йўлига тушиб қоласан. Кейин ундан чиқиш қийин бўлади. Кўп ўқиш керак. Яхши шоирларни ўқи. Лекин ўз гапингни айт. Ақлинг етган, ўзингга таниш, ўзинг билган нарсаларни ёз. Ана шунда ўз йўлингни топасан.

«Устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар», деган мақолни шу кунини умримда биринчи марта Шуҳрат домладан эшитганман. Ҳар бир ҳаваскор ёшга устоз ўғити, маслаҳати керак экан. Ўша дафтардаги бирикки шеър рўзномаларда босилган эди. Кейинроқ, ўқиб кўрсам, ҳақиқатан ҳавойи, санъатдан йироқ гаплар экан.

Шу суҳбатдан кейин шеър ҳақида жиддийроқ ўйлайдиган бўлдим. Унга қадар мен суҳбатлашган кишилар: «Фалон мавзуда ёзсанг, ҳеч қачон шеъринг босилмайди, фалон мавзуда ёзсанг босиладию, лекин жуда кўп тўсиққа учрайсан, партияни, Ленинни, пахтани мақтаб ёзсанг, чиқариш осон бўлади», дейишарди. Кўпчилик шу фикрда эди. Шунинг учун шеърнинг сўз санъати эканлигини эмас, қандай қилиб тезроқ бостиришни, рўзнома, ойномаларда номи кўринишини ўйлашарди. Мени маълум мақсадга хизмат қилиш, тезроқ матбуотда кўринишга уринмаслик ҳақида огоҳлантиргани учун Шуҳрат домладан умрбод миннатдорман.

...

Орадан йиллар ўтди. Шуҳрат домланинг «Сенинг севгинг», «Ишқингда ёниб» сарлавҳали шеър китоблари кетма-кет босилиб чиқди. Китобхонлар уларни қизгин кутиб олди. Айниқса, ёшлар орасида машҳур бўлиб кетди. Қўлма-қўл ўқилар, мақтов ва таҳсинларга сазовор бўларди. Муҳаббатга интиқ ёки кимгадир кўнгил қўйган

ошиқ-маъшуқлар китобдаги оҳанграбо ишқий шеърларни дафтарга кўчириб олар, ёдлар, дўстлар даврасида тўлиб-тошиб ёдаки ўқир, ўз кечинмаларини изҳор қилаётгандай ҳаяжонга тушар эди. Мустабид тузум мафкураси, қатагонлар туфайли шиорбозликка, сохта бахтиёрлик мадҳиясига айланиб қолган шеърят таназул қолипидан чиқиб, ҳаётини мазмун касб эта бошлади. Ҳайиқиброқ бўлса ҳам инсоннинг табиий кечинмаларини ифода-лаш сари юз бурди. Бу жараёни Шуҳратнинг шу икки тўплами бошлаб берди назаримда.

«Муштум»да ишлаганимда ҳам, нашриётда ишлаганимда ҳам Шуҳрат ака билан кўп учрашганман. Таҳририятга келиб, узоқ-узоқ суҳбатлашиб ўтириб, Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Авлоний, Тавалло, Хуршид, Гулом Зафарий каби ижодкорлар ҳақида ўзлари гувоҳ бўлган воқеаларни ҳикоя қилиб берардилар.

Шуҳрат аканинг қамалиб чиққанини кейинроқ эшитдим. Унга қадар ҳам ҳурматим чексиз эди. Эл-юрт, тил, миллат тақдирига бефарқ бўлмагани учун қамалиб чиққанини билгач, меҳрим яна ҳам ошди. Шуҳрат ака элу юрт озодлиги учун курашиб, миннатдорлик ўрнига жабр кўрган қаҳрамон бўлиб кўринарди. «Халқ душмани» деб қамаб, отиб юборилган Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон сингари миллатсевар, фидойи қаҳрамон эди Шуҳрат ака ҳам. Уларни кўрмаганим, сўзларини эшитолмаганим учун тенгдошларим каби мен ҳам армон қилардим. Шуҳрат ака қамоқда азоб чеккан, омон қолган қаҳрамонлардан эди. Лекин ўша даврлар ҳақида сўрашга юрагим дов бермасди. Кўнгил жароҳатларини янгилаб қўямани, деб кўрқардим.

Бирор рўзнома ёки ойномада шеърим босилган кунини Шуҳрат ака албатта хонамизга кириб келар, узоқ суҳбатлашиб ўтирар, умр қадри, вақт ганиматлиги ҳақида гапирарди.

— Ҳозир ёзадиган пайт. Ёшлиқда ёзиб қолинглар. Ёш эллиқдан ошгандан кейин ёзиш қийинлашади. Ҳаёт қизиқ. Ёшлиқда танинг соғ, кучинг кўп, лекин тажриба етмайди. Қариганда тажриба ортади, лекин куч етмайди. Шунинг учун ёшлиқда кўпроқ ёзиш керак.

Бир кун (1980 йил кузи) Шуҳрат ака хонамизга кириб келдилар. Нуруний чехраларида мамнунлик табассуми бор эди.

— Кеча телевизорда кўрдим. Яхши шеърлар ёзибсан. Шеърларингни эшитиб, Чўлпонни эслаб утирдим.

Шухрат ака беҳад самимий, бировнинг муваффақиятидан терисига сирмай қувонадиган, бировга озор бермайдиган одам эди. Бошимга оғир кун тушиб, қийналиб юрган пайтларимда ҳам, гоҳ йўлда, гоҳ ишхонамда Шухрат акани кўрар, самимий муомаласи, нуроний чеҳрасидан мадад олиб, кўнглим ўсар, руҳим энгиллашарди.

«Бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукр» дердилар.

Домла Машраб ҳақида роман ёзаётганларини айтардилар. Машрабнинг авлиё одамлиги, феъл-атвори, манбаларда ҳикоя қилинган воқеалар, мажозларни тўғри тушуниш, тўғри талқин қилиш, Машраб ҳақида асар ёзиш учун одам ҳалол бўлиши лозим, деб таъкидлардилар. Асар домла тириклигида босилмади.

Шухрат аканинг оғир дардга чалинганларини эшитиб, афсус-надоматлар чекдик. Ёзувчилар уюшмасида хизмат қилар эдим. Уюшма котиби Тоҳир Малик билан домланинг «Ғалаба» боғи яқинидаги ҳовлиларига бордик. Домла шифохонадан, узоқ даволаниб чиққан эдилар.

Ҳовлига стол-стуллар қўйилган. Домлани ўғиллари уйдан суяб олиб чиқди. Келинойи парвона бўлиб юрибдилар. Домлани кўриб ўпкам тўлиб, томоғимга бир нарса тикилгандай бўлди. Кўзларимдан ёш оқа бошлади. Ўзимни тўхтатолмайман. Касал одам йиғлаётганимни кўриб, дарди оғирлашмасин, деб хижолат бўламан. Ниҳоят, ўзимни қўлга олиб, аҳвол сўрадим.

Яқиндагина соппа-соғ, ҳаммага яхшилик тилаб, яхшилик қилиб юрган одамнинг аҳволини уйлаган сари яна кўзимга ёш қалқди.

Кейинги йил август ойида ёзувчиларнинг Дўрмондаги ижод уйида эдим. Шухрат акани ҳам олиб чиқишди. Барака топкур болалари меҳрибонлик қилиб, хабар олиб туришарди.

Кечки овқатдан кейин салқин хиёбонда сайр қилиб айланардик. Шухрат ака ёғоч ўриндиқда ўтирган экан. Саломлашиб, ҳол-аҳвол сўрадим. Бирпас гаплашиб ўтирдик. Шунда домла:

— Маъруфжон, Сизни бир хафа қилган эдим. Шундан бери ўйлайман, — дедилар.

— Домла, мен сиздан хафа эмасман. Бунақа гапларни ўйламанг. Ўша ишим учун ҳалиям пушаймон қиламан. Ҳечам сизни ранжитмоқчи эмас эдим. Сиздан кечирим сўрайман, домла.

— Мен хафа эмасман. Сендан кечирим сўрайман, деб юрган эдим. Ранжитиб қўйган эдим.

Воқеа бундай эди...

Шухрат ака машҳур гуржи шоири Бараташвилининг шеърларини таржима қилган, тўплам нашриёт режасида бор эди. Тўпламни таҳрир учун менга беришди.

Таржимани русча матн билан солиштириб, баъзи сўз ва мисраларни ислоҳ қила бошладим. Тажрибали, катта шоир. Шунча романлар, дostonлар, манзумалар ёзган, қатор шеърый китоблар муаллифи. Рус ва жаҳон адабиётидан кўплаб асарларни таржима қилиб, нашр эттирган, китобхонга манзур қилган ижодкор... Шундай одамнинг асарига ёш бир муҳаррир ўзича тузатиш киритавериши одобдан эмас. Маслаҳат қилмоқчи бўлиб домланинг уйларига кўнгиروق қилдим. У киши Москва томондаги ижод уйига кетган, ёз охирларида қайтарканлар. Китоб тез босмахонага туширилиши керак. Бошлиқларга айтган эдим, русча матнга мослаб таҳрир қилаверинг, дейишди. Қўлёзмани қўлдан чиқариб, босмахонага топширдик. Терилиб келди.

Шухрат ака Москвадан қайтиб келганда, китоб босишга тайёр бўлган эди. Корректурани ўқидилар-да, хафа бўлиб, таҳририни «брак» қилдилар. Домла Бараташвили шеърларини бошқа таржимон таржимасидан ағдарган эканлар. Мен бошқа таржимон таржимаси билан солиштириб таҳрир қилибман. Домланинг олдида ҳам, нашриёт олдида ҳам гуноҳкор бўлиб қолдим. «Таржима бундоқ бўлади» деб ўзимни кўрсатмоқчи бўлгандайман. Шухрат акага ҳурматим чексиз. Ўзбекча таржимани русча билан солиштирган одам, Шухрат акага ҳам, менга (муҳаррирга) ҳам дашнон беришмасин деган маънода, мазмун аниқ бўлишига ҳаракат қилган эдим.

Домла шуни эслаб, Маъруф мендан хафа, деб кўнглимдан чиқармоқчи бўлибдилар. Мард одамлар беғараз бўлади. Домла мард одам эди!

Шунда мен: «Шухрат ака, ўттиз йил илгари 24 ва рақли дафтарда шеър кўтариб келган бола эсингиздами? Шеър нима учун ёзилади? Шоирнинг бурчи нима? — деб сўраган ва Устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўргалар, деб сабоқ берган эдингиз. Ўша бола менман. Ўша сабоқ ҳамон эсимда», дегим келди. Лекин касал одамни толиқтирмай, деб кўнгиларини кўтаришга ҳаракат қилдим.

1994 йил 15 июн.

ЯХШИЛИК

Шоир Шухратнинг китоблари талабалик йилларимиз қўлимиздан тушмас, унинг оташин меҳру муҳаббат, самимият тўла шеърлари адабий гурунглар, мушоиралар файзи бўлар эди. Айниқса «Сенинг севгинг» тўпламидаги деярли барча шеърлар бизга ёд бўлиб кетганди. Улар содда, ўйноқи, халқ қўшиқларидай раван эди, шу боис тезгина ёдлаб олардик. Шеър дафтарларимизга уларни кўчириб олардик, байрамларда, пахта даласидаги кечаларда, тунги гулханлар атрофида шавқ билан Миртемир ва Шухрат шеърларини ўқирдик. Бизнинг ёшлигимиздай жўшқин, орзуларга бой, ҳаяжонли мисраларни Шухрат фақат биз учун битгандай, бизнинг ўйларимизни қозога туширгандай туюларди. Аксар шеърлар сарлавҳаси остида бағишлов ёки қизларнинг исмлари бўларди. Боқудами, Дунай бўйларидами, гўзал Қрим боғларидами, шоир қайда сайр қилса унинг ошиқ нигоҳлари Аёл гўзаллигига, Олам маъбудасининг ҳусну малоҳатига тушар, Аёл сиймосида Ҳаёт ва Мангуликни, Гўзаллик ва Нафосатни кўрган шоир мафтункор байтлар битганга ўхшарди. У пайтлар биз ойнаижаҳонни кам кўрардик. Шоиру ёзувчиларнинг овозларини радиодан тинглардик, холос. Ўзларини кўриш биз учун байрам, тенги йўқ қувонч бўларди. Миртемирнинг «Мен сени» шеърини ҳар куни ҳар дарсда ёд айтардик. Фафур Гулом, Шайхзода, Асқад Мухтор мисралари бизга эгизак юрарди. Шухратнинг шеърларини ўқиб навқирон, булоқдай қалби жўшиб турган ёш шоир деб ўйлардик.

Иттифоқо, ҳозирги Турон кутубхонасида шоир Шухрат билан учрашув бўлар экан, деган гап қулогимизга чалинди.

Шеърнинг ҳақиқий мухлиси, шоирнинг ихлосманди асли талабалар бўлади-да! Қутбихон, Мамлакат, Заҳро — бир йўл бўлиб учрашувга отландик. Мўъжазгина кутубхона лиқ тўла эди.

Бир гуруҳ ёзувчилар савлат тўкиб кириб келишди. Ўртада оппоқ сочли, басавлат, кўркам, пешонаси кенг киши. Ёнларида Барот Бойқобилов, Ҳусниддин Шари-

пов, Юсуф Шомансур, Хайриддин Салоҳлар. Биз уларни кўп кўргандик, семинарларда суҳбатларида бўлгандик. Лекин, Шухрат қани? Устоз домламиз Озод ака учрашувни очаётиб, Шухрат акани таништирдилар: кумушдай оқ сочли басавлат киши ўша ёшлик куйчиси, жозибали лирик шеърлар муаллифи Шухрат эканлар... Бемаҳал қор ёққан экан бу донишманд бошларга. «Шахсга сизгиниш» даври изтироблари, Сталин қатағони қор-бўронлари бу сочларга қор ёғдирган экан!

Бу аччиқ ҳақиқатни йиллар ўтгач, сўнгроқ эшитдик.

Оппоқ қорли тоғлар кўксида зумрад булоқлар кўз очади. Оқ қорли тоғлар этагида алвон долазорлар, яшил майсалар гуркираб, баҳор шалолалари куйлаб ётади. Шоирнинг мангу ёш қалби ҳам шундай сеҳрли қудратга эга экан: Инсон зотидан жабру жафолар кўрса-да, ҳаётга меҳри заррача сўнмаган, оловли йиллардан шинел билан ёнмай ўтган шоир Шухрат чинакам ҳаёт ошиғи, яхшиликлар элчиси эди.

Ўша учрашувда мен ҳам сўзладим, ҳайратимни яширмай, жарангдор мисраларини ёд ўқиб бердим. Маъқул келди, шекилли, нуруний чеҳраларига кулгу ёйилди, яшанг, қизим, деб алқаб қўйдилар.

Дорилфунунни тугатгач, устоз Зулфияхоним ҳузурларига бордим. Иш излаётганимни айтдим. Дарҳол «Шарқ юлдузи»га қўнғироқ қилдилар. Шухрат ака бу журналда маъсул котиб эдилар.

— Сиз чиқиб турунг, олдингизда мақтасам бўлмас, — дедилар устоз...

Хуллас, «Шарқ юлдузи»дай обрўли нашрга адабий ходим этиб қабул қилишди.

Шухрат жуда меҳнаткаш, меҳрибон, қаттиққўл эдилар. Ходимдан ўтган ҳар бир имло хато, матн тайёрлашдаги пала-партишлик учун оталарча койиб берардилар.

— Бир қўлингизда қалам, бирида ўчирғич бўлсин. Ҳарфларнинг «думи»ни узун қилиб сиёҳда ўчирманг, оқ гуаш билан бўяб қўйинг, — дердилар.

Қўлёмаларнинг тоза, сифатли бўлишига алоҳида эътибор берардилар. Таҳрирни қўлёммага солиштириб ўқиб, яхши таҳрир учун мақтаб қўйсалар, ўрнига тушмаган сўз бўлса, муаллифнинг ўз матнини тиклаб қўярдилар. Гоятда интизомга риоя қилардилар.

Ўша пайтда «Шарқ юлдузи»да Ҳамид Гулом бош муҳаррир, Ваҳоб Рўзиматов ўринбосар бўлиб ишларди-

лар. Ҳусниддин Шарипов, Юсуф Шомансур, Турғун Пўлат, Носир Фозиловлар чинакам жонкуяр муҳаррирлар эди. Шухрат ака ёшларни ўз фарзандидай севар, уларни моддий жиҳатдан кўп қўллардилар. Қалам ҳақи қўйганда ёшлар учун гонорарнинг пилигини кўтариброқ қўярдилар. Ёш боласи билан ижарада туради, рўзгорига барака бўлсин, дердилар. У кишининг остонасидан ёшларнинг қадами узилмасди. Ширин ташвишларини ҳам, мушкул савдоларини ҳам кўп ёшлар Шухрат билан баҳам қўрар, унинг кўмагида ҳал қилардилар. Оппоқ сочли бошини эгиб, шогирдларини не балолардан қутқариб қолганларини ҳеч таъна қилмасдилар.

Байрамларда харид қилсалар, ходимларининг болалари учун бир дона апельсинми, мандаринми, олмами қўлига тутқазиб юборар, маош охирида эса, мана, қалам ҳақи олувдим, кичкинагина бир нарса оларсан, деб пул тутқазиб кетардилар. Бу олийжаноб, бағри дарё Инсон қанча шогирдларининг қаддини тиклаб, уларни катта йўлларга солиб юборган. Эвазига яхши инсон бўлишларини тилаган, холос.

«Жаннат қидирганлар» романининг корректураси жуда узоқ муддат таҳририятда туриб қолди, улкан ёзувчи ичидан зил кетиб, ичидан нураётган тоғдай сир бой бермас, маҳзун юрардилар. Орадан анча ўтиб, бир мунча таҳрирлар билан асар чоп этилди. Уруш оловларида тобланган, ўқлар ёмғиридан омон ўтиб келган забардаст Инсонни зимдан киши билмас қилинган ҳужумлар қаритгани рост эди. 1988 йили Муқимий театрида адибнинг 70 йиллик юбилейлари бўлиб ўтди. Қанийди ўшанда бу беназир Инсоннинг, ҳақиқий меҳнаткаш, хаёл уфқи кенг шоирнинг кўкрагига «Халқ ёзувчиси»дек муносиб нишон тақилсайди! Унинг «тутилган» тили ўшанда «ечилиб» кетармиди?

Шухратнинг дўстлари, шогирдлари, таниш-нотанишлар учун ҳамиша очиқ бўлган хонадони бекаси — Турсуной опа ўшанда Шухрат аканинг дил сўзларини ўқиб бераётган ўғлини тинглаб, унсиз йиғларди.

Шоирнинг рафиқаси бўлиш осонми? Тоғдай барваста жуфтини «халқ душмани» атаб олиб кетганларида у гўзал келинчак эди. Тўнгичи Фикратжон қўлида эди. Сўнг... келиб, уйни тинтув ҳам қилишди. Шухратнинг ойиси — ҳақиқий Ўзбекойим, хуромон Аёл бешик тебратиб ўтирарди. Болани бешиқдан ечиб олдилар, суннат қилганмисиз, деб сўроққа тут-

дилар. Улар учун бешик, суннат тўйлари ўтмиш сарқити эди...

Юртимизга Истиқлол келди. Истиқлол шабадалари Шухратнинг ҳам бағрига тегди, ҳуррият насимлари шоирга илҳом берди. Тилдан қолганда бу азим чинорнинг кўксига «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» нишони тақилди. Шухратнинг юраги қайнар булоқ эди; айтар сўзлари кўп эди. Шеърга сигмаганлари, шоир қайдлари бўлиб дунёга келарди. Романлар, пьесалар қогозга кўчарди...

Мажлисларга, давраларга гоҳ ўғиллари, гоҳ неваралари билан келиб, олдинги сафларда қўр тўкиб ўтирардилар, донишманд Шухрат ака. Бу ажойиб Инсон, Шоир, Устоз ҳаётини таърифласак, ўзбекларнинг энг сара, энг азиз, севган сўзи тилимга келади: Шухратнинг турган-битгани ЯХШИЛИК эди. Яхшиликни эса халқ ҳам, ўзини билган ҳар қандай одам ҳам асло унутмайди.

БАҲОРНИНГ ОППОҚ-ОППОҚ ГУЛЛАРИ

Эски қадрдоним Темур Убайдулло телефон қилиб, Шухрат домла ҳақида чиқаётган хотира китобида қатнашишга таклиф этди. Муҳаббат ва ёшлик куйчиси, қатор-қатор шеърий китоблар, дostonлар, балладалар, кичкинтойларга бағишланган тўпلامлар муаллифи бўлган улкан шоир, ҳар бири сўз санъатида воқеа даражасига кўтарилган «Шинелли йиллар», «Олтин зангласмас», «Жаннат қидирганлар» романлари ва яна қиссалари, адабий-бадий мақолалари билан шухратли бўлган Шухрат устоз ҳақида ёзиш фахрли, аммо сўз айтиш қўлимдан келармикин?

60-ва 70—йилларда кўкарган назм ва наср ниҳолларининг энг оқил ва саховатли боғбонларидан бири ҳисобланган шундай зоти киром олдида қарздорлигимни ҳис этипман. Қўлимга қоғоз-қалам олишим билан ўрта бўйлидан баланд, тўлиқ гавдали, юзи бугдой ранг, тиниқ, бўйни хиёл узун, нигоҳлари хаёлчану ўткир, суҳбатдошини диққат билан тинглайдиган, айтмоқчи бўлган гапига бирорга ҳам ортиқча сўз қўшмайдиган, ҳар бир дақиқанинг қадрига етадиган, ўта зиёли, нурли қиёфа худди ҳозир кўриб турганимдай кўз олдимга келди. Оппоқ соч, баҳорнинг оппоқ-оппоқ гуллари, оқ кўнгили ҳақидаги бадий бўёқлари ранго-ранг сатрлар Шухрат акадан кейин шунчалар кўпайган эдики, ҳатто сочлари қора шоирлар ҳам оқ сочдан фазилат қидириб, шеър ёзганлар.

Биз ёшлар Шухрат аканинг эътибори тушган тенгдошларимизга ҳавас билан қарар эдик. Кўпчилик қаторида у билан бир неча бор қўл олишиб саломлашган эдим. Ўз машқларимни кўрсатишни, маслаҳатларини олишни орзу қилсам-да, «Шарқ юлдузи» масъул котиби» деб ёзилган хонага кириб боришга ботинмас эдим. Журналнинг публицистика бўлими мудир, таниқли адиб ва таржимон Турғун Пўлат таклифи билан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳаётининг сўнгги кунларида Шоҳимардонда бирга бўлган Абдулла Ҳотамов ҳақида ёзилган «Оқ сув қўшиғи» очеркини бир ой илгари ташлаб кетган эдим. Шунини хабар олгани келдим. Турғун Пўлат

салом-алиқдан кейин очерк маъқул келиб, тайёрланиб, котибиятга тушганини суюнчилади.

— Ҳозир Шухрат аканинг столи устида турибди, — деди у, — эҳтимол ўқиб, босмахонага топширгандир.

Шухрат аканинг номини эшитиб, юрагим дукиллаб кетгандай бўлди. Ёзганим унинг қўлига тушишини хаёлимга келтирмаган эдим. «Ёқмас-я. Шухрат домланинг ўқишини билганимда бошқачароқ ишларимдим, — чиндан хавотирландим. — Катта одамнинг назаридан қолишдан ёмони йўқ». Тарвузим қўлтигимдан тушиб, бўшашидим, бу ердан тезроқ жўнаб қолишни ўйладим. «Ҳозир келаман» ишорасини қилиб, хонадан чиққан Турғун Пўлат ўша дақиқада қайтиб кириб:

— Юринг, — деди, — Шухрат ака Сизни сўраяпти.

Ҳаяжонимни сездирмасликка уриниб, унинг орқасидан эргашдим. Шухрат ака ўринларидан туриб:

— Ие, мулла Йўлдош, яхши келдингизми? — деб яқин танишдай кутиб, қўл узатди. Адҳам Ҳамдам билан Чархий домланинг соғлиқларини суриштирди. Адҳам Ҳамдам билан болалиқдан ўртоқ эканликларини гапириб, қизиқ воқеаларни эслади. Кейин бирпас жим қолиб, менга яна қаради. — Ўт-ўланлар ичида ёлғиз порилаб турган лола тасвири ва яна бир-икки тошмаларингиз очеркингни суяб турибди. Баён жозибани йўқотди. Янги шоҳи кўйлакнинг у ер-бу ерига бўздан, бунинг устига эски бўздан ямоқ солинганини тасаввур қилиб кўринг. Шундай жойларини билдирмай-билдирмай қисқартирдик. Журналда босилар экан, деб ташлаб қўйманг. Жонли тасвирлаш мумкин бўлган қанча воқеалар бор экан. Озгина шошилмай, озгина эринмай қайта ишласангиз ҳужжатли қисса бўлади-қўяди.

Шухрат акага «Раҳмат, домла» дейишдан бўлак сўз айтолмадим. Мен учун энг қувончлиси — устоз билан танишиб олганим бўлди. Кўп ўтмай, пахта йиғим-терими қизиган кунларда Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг халқ шоири Уйғун бошлиқ Шухрат, Йўлдош Шамшаров, Зоҳиджон Обидов, Ҳусниддин Шарипов, Азиз Абдураззоқ, Толиб Йўлдошдан иборат шоир ва ёзувчилар гуруҳи Фарғонага келди. Уларга истеъдодли ҳажвчи Адҳам Ҳамдам билан мен ҳамроҳ бўлдик. Сафарнинг иккинчи кунини Шароф Рашидовнинг Фарғонага ташриф буюрганини эшитдик.

— Далаларда юрганимизни Шарофжонга эшитдириб қўйиш керак, — деди Уйғун ака, — албатта, хурсанд бўлади.

— Пахтакорлар хурсанд. Ўзимиз мазза қилиб юрибмиз, — деди Шуҳрат ака. — Айтдирсак, менимча, миннатга ўхшаб қолади.

— Бу гапингиз ҳам тўғри, — деди Уйғун ака, — қани, мулла Адҳам, бошланг.

Жўнашимиз олдидан Адҳам Ҳамдам борар манзилимизни аниқладими ё бошқа масала биланми — у ёқ-бу ёққа қўнгироқ қилди. Қуванинг Толмозорига кичик автобусда йўл олди. Машина қишлоқда озгина тўхтаб, кейин адр тарафга йўл олди. Шинам шийпон ёнида тўхтади. Адҳам ака яна «Сизлар ўтириб туринглар» деб машинадан тушиб, шийпондагилар билан гаплашиб, изига тез қайтди.

— Бизни бошқа ерда кутишяпти, — деди.

— Адҳам биздан ниманидир яширяпти, — деди Шуҳрат ака ёнида ўтирган Адҳам Ҳамдам тепасидан Уйғун акага қараб, — у бир шумликни ўйлашпти-да!

— Нега адашиб қолдингиз, — деди Уйғун ака Адҳам Ҳамдамга кулимсираб, томоғини чертиб, — ё кеча биздан кейин ҳам бўлдимиз?

Адҳам Ҳамдам гапни чалғитиб, қизиқ-қизиқ ҳангомаларни бошлаб юборди. Ўшанда Қува билан Тошлоқ тумани қўшилган йиллар эди. Анча йўл босиб, Заркентни қиялаб, Қумариққа, «Фаргона» колхозига кириб бордик. Машинамизни милиционер тўсди.

— Бу ёққа ўтиш мумкин эмас, — деди у. — Ҳозир юқоридаги шийпонга Шароф Рашидов келадилар.

— Булар Шароф Рашидов билан бирга келган шоирлар-ку, ана, қаранг, Уйғунни, Шуҳратни танимайсизми? — деди Адҳам Ҳамдам жиддий.

Милиционер индамай қолди.

— Оббо, Адҳам-ей, қўймайди. Бизни Шароф Рашидовга рўбарў қилиб, Яшин акадан раҳмат оладиган бўлди, — деди Шуҳрат ака, — лекин бу «қилвирлигинг» менга ёқмади. Езувчиларнинг Тошкентда навбат пойлаб, безор қилаётганлари етмай Фарғонада ҳам рўбарўсидан чиқиб турсак!

Автобусдан энди тушиб турганимизда, ҳукумат машиналари ҳам шийпонга етиб келди. Шароф Рашидов ҳаммага бир-бир қўл узатиб саломлашди. Қалам аҳлини кўриб, ниҳоятда хурсанд бўлганлиги шундоққина сезилиб турарди. Уйғун билан Шуҳратдан алоҳида ҳолаҳвол сўради. Ўша куни учрашувлардан кейин Яккатут қишлоғининг катта боғидаги меҳмонхонада зиёфат берилди. Уйғун сўз айтди. Шуҳрат муҳаббат шеърларини

ўқиди. У ёш Ҳусниддин Шарипов ижодига тўхталиб, унинг йирик шоир эканини таъкидлади. Навбат келиб, Толиб Йўлдош тариқ донини «сўзлатиб», шеър ўқиди. Шунда Адҳам Ҳамдам кулиб:

— Тариқнинг яхши емишлигини билар эдим, — деди, — аммо бунчалар ақлли гаплар айтишини билмас эканман.

Кулги кўтарилди. Айниқса, колхоз раиси Йўлдошали Рустамов ва бошқа мезбонлар роҳат қилиб кулишди. Ҳазил Толиб Йўлдошга оғир ботиб, усиқ қошларини чимирди.

— Адҳам ҳазиллашди, — деди Шуҳрат ака унинг кўнгли учун, — яхши масал ёзибсиз.

Шундан билдимки, Шуҳрат ака ҳеч нимани эътиборсиз қолдирмайди, инсонни жуда авайлайди, меҳрини аямайди, кимнинг асари ёқса индамай туролмайди. Унинг Ҳусниддин Шарипов ҳақидаги фикри Уйғун акани ҳам ўйлантириб қўйганини сездим.

70-йилларнинг бошида устоз Носир Фозилов хонадониди, назаримда, айни ёз кунларида улуг бир учрашувнинг шоҳиди бўлдим. Дастурхони ҳамиша тузовлоқ, якандозлари ҳамиша тўшалган бу очиқ кўнги, меҳмондўст хонадонга Собит Муқонов, буюқ адибнинг умр йўлдоши Марям оий билан бирга Асқад Мухтор, Шуҳрат, Ваҳоб Рўзиматов, Ҳайдарали Ниёзов ва бошқалар ҳам кириб келишди. Сўхбат давомида Собит Муқонов қозоқларнинг Қўқон хонлигига боғлиқ тарихи ҳақида янги роман ёзиш ниятида эканини айтди. Ҳамма маъқуллади.

— Илдимиз бир, тарихимиз бир, — деди Шуҳрат ака аллақандай ички эҳтирос билан. — Аммо ҳозир бир-биримиздан узоқлашиб бораётганга ўхшаймиз...

— Шуҳрат юрагимизнинг ич-ичида турган тугундан гап очди, — деди Асқад Мухтор, — туркнинг ҳамма ҳамма уруғлари бир-бирларини таржимонсиз тушинишган! Навоийни қозоқларга биров таржима қилиб берганми?! Мухтор Авезов Қодирийни ўзбекчада ўқиган-ку?! Сиз ҳам, шундайми?!

— Тўғри-тўғри, — деб маъқуллади Собит Муқонов. — Тилимизни бир-биримизнинг ҳисобимизга бойитишни унутиб қўйдик.

— Ойбек ака йўқ, Қаҳҳор йўқ, — деди Асқад Мухтор. — Собит ога, энди Сизга эргашамиз...

— Бир-биримиздан йироқлашиб бораётганимизни

келажак авлод кечирмайди, — деди ҳамон эҳтирос бағрида турган Шухрат ака, — бу маслаҳатни қолдирмасдан амалий ишга кечикмай киришиш зарур.

Ҳозир бундан йигирма етти йил илгари ўтган ана шу тарихий суҳбат ёдимга тушиб, Асқад ака билан Шухрат домланинг ич-ичини кемирган армонларни юрагим чигиригидан қайта ўтказяпман, уларнинг айтган гапларидан айтолмай қолган дардли гаплари кўплигини ўйляяпман!

МУҲАММАД АЛИ

СЎНМАС ЧИРОҚ

Шухрат ака адабиётимизнинг чинакам заҳматкашларидан бири эди. У меҳнат қилиб толмас, бу маънода биздек шогирдларга ўрнак эди. У аввало ажойиб лирик шоир сифатида ўқувчиларга севимли ва ардоқли эди. Шоирнинг доврўқ таратган «Кавказ дафтари» туркуми, бошқа бир кўп шеърлари, баладалари шеърятимизда воқеа бўлганлигини айтиб ўтаман. Шухрат шеърятини ўқувчиларга ардоқли этган нарса, фазилат, бу — улардаги теран самимиятдир. Самимият шоир шеърларидан уфуриб турарди. Ҳақиқий шоирнинг ўз ўқувчисидан яширадиган сири бўлмайди, балки бор сири, дарди, нияти, мақсадини бемалол ўртоқлашади. Шухрат ака шеърятини шу маънода самимий шеърятдир. Умуман, самимият Шухратнинг бутун ижодига хос фазилатдир. Адибнинг ўзига хос романлари эълон этилиши биланоқ, қўлма-қўл бўлиб кетар, мунозаралар, баҳсларга сабаб бўлар эди. Ёзувчининг асарлари — унинг фарзандлари, ҳар бирининг ўз қисмати бор. Бу аксимома, исбот талаб қилинмайдиган ҳақиқат. Шухрат ака романлари ҳам — адиб «рўмон» деб, оғиз тўлдириб, суюб гапиришни яхши кўрарди — ҳар бири ўз тақдирига эга бўлди. «Шинелли йиллар» биринчи роман сифатида муаллифига катта шухрат келтирди. Роман ўзбек тилида эълон этилгач, рус тилига таржима қилинди ва Москвада «Воениздат» нашриёти орқали бир неча марта нашр этилди, нусхаси ҳам, эслашимча, ҳар бири юз мингдан кам эмас эди. Умуман, «Шинелли йиллар» ўтган уруш йиллари ҳақида ўзбек адабиётида ёзилган энг етук романлардан бири ҳисобланади.

«Шинелли йиллар» билан боғлиқ бир воқеани айтиб ўтмоқчиман. Шухрат ака адабиёт учун меҳнатни кўп қилган, лекин замон марҳаматини, сийловини кам кўрган адиблардан эди. Ҳар хил мукофотлардан бебаҳра қолди, гарчи унинг асарлари шунга арзирди. «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» унвонини ҳам ҳаммадан кейин олди, кеч бўлса ҳам бу яхши бўлди, албатта. Буларнинг сабаби бор эди: Шухрат ака тўғри сўз, тили аччиқ,

ялтоқланишни зинҳор ёқтирмайдиган, ҳамиша ҳақиқат томонида турадиган инсон ва адиб эди. Турли пайтларда ҳар хил адабий камситишларни бошдан кечирарди. Менимча, етмишинчи йилларнинг охири бўлса керак, Шухрат акага нисбатан ана шундай камситишлар бўла бошлади, ҳеч қаерда унинг асарларини босмай қўйдилар, чиқиб турган китоблари ҳам тўхтаб қолди. Сабабини билмоқчи билиб редакцияларга борса, адибга, газета расмий материаллар билан банд бўлиб қоляпти, дейишар, нашриётда бўлса, қоғоз танқислигини рўкач қилишарди. Ҳолбуки, ўзгаларнинг китоблари тўхтагани йўқ, чиқиб турибди... Шухрат ака ўша вақтдаги Ўзбекистон раҳбари Шароф Рашидовга, қабул қилишини сўраб мурожаат этади. Бироздан кейин адиб Шароф Рашидов ҳузурда бўлади. Учрашувда, Шухрат аканинг кейин айтиб беришларича, шундай суҳбат бўлиб ўтади:

— Шароф ака, — дейди ҳол-аҳвол сўралганидан кейин Шухрат ака. — Сизга бир нарсани маълум қилмоқчи эдим... Нима учундир менинг асарларимни босмай қўйишди...

— Нимага босишмас экан?.. — ҳайрон бўлади Шароф ака. Шу заҳоти телефонда мафкура котибидан сўрайди. — Нима учун ёзувчи ва шоир Шухратнинг асарлари босилмаётир? Ким уларни тўхтади қўйди? Нима учун жойларда бунини Марказий Комитетнинг фикри қилиб кўрсатишмоқда? — Бироз телефонга қулоқ солиб тургандан сўнг, Шароф ака давом этади: — Шундай бўлсин! Дарров жойларга кўрсатма беринг. Шунини айтингки, адиб Шухрат ҳақида фикримиз яхши! Дарвоқе, сиз унинг «Шинелли йиллар» романини ўқиганмисиз?.. Яхши. Бу роман, уруш ҳақидаги асарлар орасида энг яхшиларидан бири. Нашриётга айтинг, шу романни қайта нашр этсинлар.

Шароф ака телефон гўшагини қўйиб, юрагига нур инган адибга юзланади:

— Биласизми, Шухрат, орамизни бузгувчилар кўп, шунга эҳтиёт бўлайлик. Бировлардан эшитган гапларга ишонманг. Бирон гапингиз бўлса келинг, тортинманг, ўзимга айтинг. Ижодингизга муваффақиятлар тилайман.

Шу куннинг эртасигаёқ етакчи газеталарда биринкетин Шухрат асарлари эълон қилинади. Шу йили «Шинелли йиллар» романи кўп нусхада қайта нашр этилади...

1965 йилда бўлган бир воқеа. Мен Москвада Адабиёт институтида таҳсил олардим. Шухрат ака ўз асарларини кўпинча Москва ёнидаги Малеевка деган жойдаги Ижод уйида қоғозга туширарди. Бу ўрмон ичида жойлашган хушманзара бир маскан эди. Шухрат ака икки ой шу ижодхонада босим ўтириб «Олтин зангламас» романини ниҳоясига етказди. Дарвоқе, Шухрат ака Ойбек аканинг қандай қилиб «Олтин водийдан шабадалар» романини ёзганини айтиб берганди.

Ойбек ака уч ой Москвада «Москва» меҳмонасида бир хона олиб, ўз асарини битирган экан... Шухрат ака узоқ йиллар ёзиб келаётган асарини битирган, кайфияти аъло, кўнгли равшан эди. У Тошкентга жўнар экан, буюмларини саранжомлашга киришди. Бирдан «Олтин зангламас»нинг қалин қўлёзмасини олиб менга кўрсатди. Бинафша рангда ёзилган тоза қўлёзманинг биринчи саҳифасини мамнуният билан овоз чиқариб ўқий бошлади. Бир саҳифа ўқигач, саҳифани жойига қўйиб, қўлёмани қўлига олди, бир-икки салмоқдаб кўрди-да, портфелга авайлаб жойлай бошлади. Мен чарм чамадонда жой борлигини, қўлёзмани кўтариб юриш оғирлигини айтиб, уни чамадонга солайлик, деб маслаҳат бердим.

— Борди-ю, чамадонни багажга топширсак, у йўқолиб қолса... нима бўлади? — қошларини чимирди Шухрат ака. — Ҳеч қачон бундай қилма! Ҳар қанча оғир бўлса ҳам қўлёзмани ўзим билан олиб кетаман!

Шухрат ака айтганидай қилди — қўлёзмани портфелига жойлаб қўлига олиб олди. Тошкентга боргач, қўлёзмани кимга машинкага беришини ҳам режалаштириб қўйган эди.

— Қўлёзмангни, айниқса, романдай катта қўлёзмангни машинкага берганда эҳтиёт бўл! — маслаҳат берди менга Шухрат ака. — Уни зинҳор идорада ишлайдиган машинисткага бера кўрма! Саҳифалар ўша ердаги иш қоғозларига аралашиб кетиб, йўқолиши мумкин. Қўлёзмангни ҳамиша уйда ўтирадиган машинисткаларга топшир!

Шухрат ака ўз шогирдларининг ютуқларидан қувонадиган, уларни ошиб-тошиб мақтаб, тарғиб этиб юрадиган мураббий ижодкор сифатида маълум. 1966 йилда мен Бобораҳим Машраб ҳақида бир дoston ёзишга журъат эдим. Табиийки, бу пайт мен москвалик талаба, Машраб ҳақида турли-туман қарама-қарши фикрлар мавжудлигини, бу мавзу қандайдир норасмий табу

остида эканлигини билмас эдим. Ёшликка хос бўлган жасорат билан орқа-олдини ўйламай ёзилган асар эди бу. Шухрат ака «Машраб» дostonини ўқиғач, қувониб мени табриклади, аммо унинг ҳали иши кўп эканлигини, муҳокамадан ўтказиш лозимлигини ҳам айтиб қўйди. Муҳокамани ўтказишда ва дostonни ишлагандан сўнг журналда эълон бўлишида — шу пайт «Шарқ юлдузи» журнали муҳаррири Ҳамид Гулом эди — Шухрат аканинг хизмати катта бўлди.

Шухрат акани ёзувчи ва шоир, драматург сифатида халқимиз қанчалар суюб ардоқлашининг кўп бор гувоҳи бўлганман. 1978 йили унинг 60 ёшга тўлиши арафасида Иброҳим Раҳим, Шухрат ака, Абдулла Орипов ва мен улфати чор бўлиб Фаргона водийсига машинада сафар қилдик. Сафаримиз Қўқондан бошланиб, Фаргона, Қува, Асака, Андижон, Наманган, Поп орқали довон ошиб Тошкентга келиб якунланди. Қишлоқ, шаҳарларда, институт ва мактабларда бўлиб ўтган ижодий учрашувлар чинакам адабиёт байрамига айланиб кетди. Водийлик адабиёт мухлислари «тўйбола» адиб Шухратни қувонч билан кутиб олишар, ўзи ва ижоди ҳақида саволларга кўмиб ташлашар эди...

Ён, чирогим! Тонга қадар ён!
Ёрунгдан ёрисин жаҳон! —

деб ёзган эди Шухрат ака. Адибнинг чироғи эзгуликлардан, адолат нуридан қувватланган. Шунинг учун бу чироқ ўчмайди, балки пориллаб ёнишда давом этади.

ВАТАНПАРВАР АДИБ

1962 йил, кунлардан бирида кабинетимга кўнги-роқ бўлиб қолди. Телефонда ўша вақтдаги Марказий Қўмита котибаси Зуҳра Раҳимбобоева ҳаяжонда, тўлқинланиб гапиряпти. Гапнинг қисқаси, зудлик билан ҳузуримга киринг, деган топшириқни олдим. Котибамиз овозининг оҳангидан сезилдики, қандайдир кўнгилисиз ҳодиса юз берган. Чунки бу истеъдодли, билмдон раҳбар билан анча вақт ишлаб, унинг феъл-атворини, иш услубини бироз бўлса ҳам билиб олган эдик. Ҳа, ўйлаганимиздай бўлиб чиқди. У жаҳл билан «Кеча радиода соат 12 яримдан 1 гача Шухратнинг реакцион, миллатчилик руҳидаги шеърларини берибди, эшидингизми?» деб сўраб қолди. «Зоя Раҳимовна (биз у кишини шундай исм билан атардик — Ҳ. А.), кеча ишда бўлсам, ишим бошимдан ошиб ётган бўлса, радиони қаёқдан эшитаман?» деб жавоб қилдим. Котибамиз жиддий, буйруқона оҳангда: «Убайдулла Ёқубовичга (Радио қўмитанинг раиси эди — Ҳ. А.) телефон қилинг-да, Шухратнинг радиода берган шеърларини тездан олиб келиб берсин. Сиз кабинетингизни қулфлаб олиб, синчиклаб ўқиб, фикрингизни менга айтасиз».

Бу гап қалбимни ларзага солди, бошимга болта билан урилгандай бўлди, даҳшат гирдобига шўнгиб кетдим. Не-не кўнгилисиз хаёлларга берилдим. Наҳотки, бир истеъдодли санъаткорни яна ҳибсга олиб, қамоққа тикамиз, адабиётимизнинг жўшқин намояндаси ижодидан ажраб қоламиз, илгари тўхмат асносида озодликдан маҳрум этганимиз, қанчадан-қанча азоб берилгани етмас эдимиз?

Бу ачинишимизнинг боиси ҳам бор. Биз Шухратнинг дostonлари, шеърлари, «Шинелли йиллар» каби романларини ўқиб, унга меҳримиз тушиб қолган эди. Ҳа, севикли адибимиздан бизни ажратиб олиб, қалбимиздаги муҳаббатимизни суғириб ташлашга уриниш бизга машаққат, азоб-уқубат бўлиб тушганлигини, изтироб чекканлигимизни ўзимиздан бошқа одамнинг англаши, тушуниши қийин.

Мен (у вақтда партия Марказий Қўмитасида фан ва маданият бўлими мудирининг ўринбосари эдим) худди раҳбаримиз атгандай қилдим. Гап шундаки, ҳақиқатан ҳам Шуҳратнинг «Дунай соҳиллари» туркум шеърларини радиода эшиттиришган экан.

Шуҳратнинг шу туркумдаги ҳар бир шеърини, унинг ҳар бир мисрасини лушадан ўтказгандай, қайта-қайта ўқиб чиқдим. «Дунай соҳиллари»ни ҳар томонлама мутолаа қилганимдан кейин, қалбимни севинч ҳис-туйғулари забт этди, бошим кўкка етгандай бўлди, елкамни босиб турган тоғ ағдарилиб кетганини ҳис этдим. Бу туркум чуқур ватанпарварлик руҳи билан сугорилганлиги, унинг мазмуни халқнинг мардлиги ва олижаноблигига тараннумдан иборат эканлиги билан ажралиб турарди.

Шоир теплоходда Дунай мамлакатларига сафар қилганлиги, Ватанининг бир бўлаги бўлган Теплоходда Ватани соғиниб қолганлигини бадиий маҳорат билан ифода этган. «Дунё соҳиллари» туркуми фақат Шуҳрат ижодигина эмас, балки миллий шеърятимизнинг ютуғи эканлигига ишонч ҳосил қилдим.

Ўзимда йўқ хурсанд бўлиб, котибанинг кабинетига отилдим. Бор гапни тўкиб солдим. Туркумда ҳеч қандай реакцион гаплар, миллатчилик руҳидаги шеърлар йўқлигини далиллар билан исботлаб, мисоллар ўқиб бердим. Аммо туркумда фақат икки мисра мавҳумроқ бўлиб, уларни турлича талқин қилиш мумкинлигини ҳам айтиб қўйдим. Зоя Раҳимовна бир соатча гапларимни диққат билан эшитди, ўртага луқма ташламади. Менга зид фикрлар ҳам айтмади. Фақат айрим мулоҳазаларимни қайтадан сўраб, янада аниқлаштириб олди. Кейин котибамиз ҳанг-манг бўлиб, нима қилишини билмай, ўйга чўмди. «Маили, кўрамиз» деб яқун қилди. Оқибатда Шуҳрат ҳақ бўлиб чиқди, бизнинг берган баҳомиз ҳам инobatга олинди, шекилли. Марказий Қўмитада ҳам, Республика Ёзувчилар уюшмасида ҳам бу масалага қайтилмади.

Аммо ҳалигача бир нарса муаммо. Биз ўша вақтда ҳам, кейин ҳам ивogarлар ким эканлигини аниқлай олмадик. Ҳа, қани энди бундай тухматчилар ошкора қилинса, халқнинг ҳукмига ҳавола этилса, ҳаммага ҳам катта сабоқ бўларди, ивонинг қадами кесиларди ёки олди олинарди. Соғлом адибларимиз сақланиб қоларди, уларнинг асабларини зговламасдан, ижоддан ажратиб қўймасдан, илҳомига илҳом қўшардик.

Лекин ачинарли томони яна шундаки, ивogar, турли-туман бўхтонлар тўхтамас, фурсати келиши билан ишга солинар эди. Марказий Қўмитада хизматимиз даврида кўп бемаза, кўнгилсиз, қингир гаплар келиб турганлигининг шоҳиди булганмиз. Гуё «Шуҳрат Абдулла Қаҳҳор билан бирлашиб, ярамас ишлар қиялган эмиш? У Марказий Қўмитани ёқтирмас, шунинг учун маломат тошларини отиб турармиш, дўстларининг ижодий ютуқларини кўра олмасмиш...» ҳоказо, ҳоказо.

Бундай ивонинг каттаси бирдан ўз кучини кўрсатиб қолди.

1968 йиллар бўлса керак, Ўзбекистон Республикаси Ёзувчилар уюшмасининг раиси Комил Яшин каминани ҳузурига чақириб, 30 бетдан ошиқ машинка қилинган аризани қўлимга тутқазди. У аризани чуқур ўрганиб, объектив, адолатли муносабат билдиришни талаб қилди. Аризани қобилиятли таржимон, бир қанча ўзбек муаллифларининг бадиий асарларини рус тилига ўгирган, Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси ёзган экан. Бу материал билан танишиб ҳайрон бўлиб қолдим. Гап Шуҳратнинг «Жаннат қидирганлар» романи устида эди. Бу асар балчиққа шу даражада булгаб ташланган эдики, ундан ортиқ қора бўёқ топиш амри маҳол эди. Шуҳрат романида «аксилинқилобий» гоьларни олдинга сурганлиги, «миллатчилар»ни турли йўллар билан ҳимоя қилиб, тарғиб этганлиги, бу асар душман тегирмонига сув қуйиб бериши қаҳр билан айтилган. Оббо, Шуҳрат бир балoга йўлиқиб қолдим, деб тапшишга тушдим-да, романи синчиклаб ўқиб чиқиб, кўнглим ёришиб кетди.

Бир гуруҳ ватангадоларнинг ачинарли тақдирини бадиий таҳлил қилиб берган бу асар менда катта таасурот қолдирди. Ижобий мулоҳазаларимни К. Яшинга изҳор этдим, унинг ҳам кўнгли равшан тортди. Раҳбаримиз «...комиссия тузамиз. «Жаннат қидирганлар»ни уюшма раёсатида муҳокама қиламиз» деб қолди. Орадан бир ойларча ўтгандан кейин уюшмада роман кенг таҳлилдан ўтказилиб, унга ижобий баҳо берилиб, аризачининг хатидаги даъволари, қўйган айблари тасдиқланмаганлиги қайд этилди. Ҳа, энди масала ҳал бўлди, деб хотиржам бўлиб юрдик. Йўқ, тухматчи қиличини қинга солмаган экан, уни қайраб яна ишга солди. Энди аризани ўша вақтдаги мамлакатнинг энг юқори ташкилоти — КПСС Марказий Қўмитасига жў-

натади. У ердан муҳокама қилиш учун материални республика партия Қўмитасига юборишган экан. Уша вақтда маданият бўлимининг мудирини бўлиб ишлаган С. Шермухамедов бу ишга бош-қош бўлиб тайёргарлик кўриб, бир неча кишиларни жалб қилиб муҳокамани юқори савияда ўтказди. Йиғинда олимлар, шу билан бирга Давлат хавфсизлик Қўмитаси раисининг биринчи ўринбосари Азимов ҳам қатнашиб, романни ҳимоя қилишди, унинг ижобий томонларини бирма-бир санаб ўтишди. С. Шермухамедов қатъий қилиб, фикрини билдирди: «Биз «Жаннат қидирганлар»ни маъқуллаймиз, унда катта масала бадий шаклда ифода этиб берилган». Кейин у сўзига қўшимча қилиб: «Бундан кейин романни бошқа муҳокама қилмаймиз» деб масала узил-кесил ҳал бўлди, деган хулосани чиқарди.

Шуҳрат билан бояги кимса ўртасидан ола мушук ўтиб қолган эдими, аризачи адибни тинч қўймасдан, фурсати бўлса ҳам, бўлмаса ҳам оёғидан чалишга уринаверди. Тил ва адабиёт институтининг илмий кенгашида Каримова деган ёш олима Шуҳрат прозаси ҳақида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилишида у сўзга чиқиб, яна ўша эски ашуласини айта бошлади. Шуҳратни доим муҳофаза қилганимиздай, бу сафар ҳам хато баҳоларга зарба беришга тўғри келди. Каримова диссертациясини муваффақиятли ёқлашга сазовор бўлди. Шуҳратнинг бу гаплардан хабари бор экан, Ёзувчилар уюшмасида учрашиб қолганимизда ўзининг миннатдорчилигини билдирганини эсдан чиқариб бўлмайди.

Шуҳрат истеъдодли шоир, қобилиятли романчи, тажрибали таржимон, ўзига хос драматург эди. У адабиётнинг қайси тур ва жанрида қалам тебратса, уни қойил қилиб бажарган.

Санъаткор ижодининг кейинги йилларида қаламини энг қийин жанрда синаб кўрди. Унинг биринчи саҳна асари «Беш кунлик куёв» А. Ҳидоятлов номи театр саҳнасида қўйилганда қойил қолиб, ижобий фикрларимизни изҳор этганлигимизни эслаб ўтишни жоиз деб биламиз. Наманган вилояти театрида «Она қизим» репертуарни безаганлигини қайд этганлигимиз ҳам ҳақиқатдан холи эмас. Бу асарлар муаллифнинг драма ва театр сирларини яхшилаб эгалаб олганлигини яққол исбот қила олди. Шуҳрат ижодига хос бўлган — тилидаги ширалик ва образлилик, характерларни пухта, ишонарли қилиб яратиш, сюжет, композиция

ва конфликтларни усталик билан тузиш хусусиятлари унинг драматургиясида ҳам яққол намоён бўлган. Шу сабабдан ҳам санъаткорнинг дoston ва шеърлари, роман ва драмалари халқимизнинг сеvimли асарлари бўлиб қолди, бир қанча чет тилларга ўтирилиб, уларнинг ҳам маънавий мулкига айланди.

ДУНЁНИНГ ШОДЛИГИ ШОИР МУЛКИДИР

1936 йил ёзида бир гуруҳ шоирлар Пушкин асарларини ўзбек тилига ўгириш учун она диёримизнинг сўлим масканларидан бири Чимёнга чиққан эдилар. Уларнинг олди қирққа яқинлашган, кенжаси эса ҳали йигирма бешинчи баҳорни ҳам кўрмаган қирчиллама йигитлар эди. Шайхзода ана шу навқирон авлоднинг Чимён этакларидаги ҳаётини тасвирлаб, бундай ёзган:

Шоир дўстлар тоғ бошига
Чиқамиз, деди,
Шоир дўстлар ҳаммаси ёш,
Ҳаммаси гўзал.
Шоир дўстлар шеърга кўп
Саждакор эди,
Дилларида ёзилмаган
Жилвали газал...

Камина 50-йилларнинг бошларида Ёзувчилар уюшмасида ўтказилган адабий кечалар, баҳс ва анжуманларга бора бошлаган кезларимда бу авлоднинг айрим вакиллари мустабид тузум томонидан аллақачон маҳв этилган, Шайхзоданинг ўзи ҳам мудҳиш ертўлада ётган, қолганларининг бошида сталинча социализмнинг қиличи лапанглаб турган эди. Нафақат Шайхзода тилга олган авлод, балки шу авлод билан изма-из келаётган ёзувчилар ҳам шу даҳшатли қисматдан бенасиб қолмаган эдилар. Ушбу хотира «қаҳрамони» Шухрат ҳам ўша кезларда темир панжаралар ортида эди.

Шоир дўстлар ҳаммаси ёш,
Ҳаммаси гўзал...

Мен бу сатрларни такрорлар эканман, кўз олдимдан 50-йиллардаги навқирон авлод — Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Ҳамид Гулом, Мирмуҳсин, Шукрулло, Туроб Тўла, Шухрат, Рамз Бобожонлар бирма-бир ўтади. Уларнинг айнаи ёш, айнаи гўзал пайтлари. Аммо юдузлар шодасида ҳам бирортаси кўпроқ шуълакор бўлган

нидек, бу навқирон ёзувчилар орасидаги шуълакори, менимча, Шухрат эди.

Парвардигор Шухратга Юсуф ҳуснини берганлигини айтмаса ҳам бўлади. У қирчиллама ёшда бўлишига қарамай, сочлари ёзнинг беғубор булутларидек оппоқ бўлган. Ана шу кумуш сочлар унга ўзгача ҳусни камалик бағишлаган. Ўша пайтда Ёзувчилар уюшмаси атрофида парвона бўлган қизлар ҳам, Шухратнинг оёғи теккан ўқув юртларидаги талабаларнинг гўзал бўлаги ҳам унга ошиқу беқарор бўлишган. Унинг шуълакорлиги биринчи навбатда ташқи қиёфаси билан боғлиқ эди. Лекин у китобхонлар ўртасида катта ҳурмат ва эътиборга муяссар бўлганига қарамай, гоят камтар, кибр-ҳаводан олис инсон эди. Шухрат ана шу фазилатлари билан ижодкорлар даврасида ҳам бирдек азиз эди.

Шоир дўстлар шеърга кўп
Саждакор эди,
Дилларида ёзилмаган
Жилвали газал...

Бугун аксар шоирлар билан суҳбатда бўлар экансиз, уларнинг шеърини ҳолатдан, шоирона кайфиятдан узоқлиги сезилиб туради. 50-йилларда яшаган шоирлар эса, Шайхзода айтганидек, шеърга кўп саждакор кишилар бўлиб, улар дили ёзилмаган шеърлар билан тўла бўларди. Шухрат ҳам шу маънода истисно бўлмаган. Бугун унинг шеърини китобларини варақлар экансиз, шеърини оламиндан четда кечган ойлар ва йилларни асло кўрмайсиз.

Мен ана шу сўзларни ёзар эканман, 70-йиллар охирида кечган бир воқеа хотирамга келади.

Ўшанда, ёз ойларида, мен бир домламиз билан Чортоқ санаторийсига борган эдим. Иттифоқо шу пайтда Шухрат ҳам Чортоқнинг шифоли суви билан даволаниш мақсадида ўша ерга қадамранжида қилган экан. Биз даволанувчилар учун ажратилган биноларнинг бирида турардик. Шоир эса санаторий бош врачига қарашли пинамгина хонада жойлашган эди.

(Ҳурматли ўқувчи, шу ерда лирик чекиниш қилишга тўғри келади. Шухрат 50-йилларда менга қанчалик яқин шоир бўлишига қарамай, ҳар қалай у шоир, мен эса китобхон эдик. Лекин орадан йиллар ўтиб, у билан тобора яқинлашганимдан сўнг у менга маълум маънода ака бўлиб қолди ва мен уни Шухрат ака деб атайдим.)

ган бўлдим. Агар эътироз қилмасангиз, хотирамни шундай аталма билан давом эттирсам.)

Шухрат ака бизларни санаторийда учратиши билан ўз хонасига таклиф этди. Бу хонанинг шундоққина ёнида кичик бир ошхонаси ҳам бор экан, ўша ерда ҳар кун ич маҳал унинг учун махсус овқат тайёрланар экан. Бир оз суҳбатлашганимиздан кейин ошхона соҳибаси хуш бўй таратиб турган дўлма олиб кирди. Шухрат ака бизни таомга таклиф этди. Шу пайт «хаста» шоирдан хабар олиш учун бош врачнинг ўзи ҳам ким биландир келиб қолди. Давра кенгайди. Шухрат ака бизни бош врачга шундай илиқ сўзлар ҳам таништирдик, биз бегонасираш ўрнига бир зумда шу давранинг тўлақонли аъзоларига айландик-қолдик. Орадан кўп ўтмай, ёш Ҳабиб Саъдулла наманганлик бир режиссёр билан пакет кўтариб келиб қолди. Ошпаз аёл бир дунё овқат тайёрлаганми, дўлма уларга ҳам етди. Сал ўтмай, Шухрат аканинг Чортоқда даволанаётганини эшитган бир шеърхон дўсти ҳам пакет кўтариб келди. Дастурхон мева-чевалар билан тўлди. Ширин суҳбат давом этди. Меҳмонлар Шухрат акага шундай катта эҳтиром билан муносабатда бўлдиларки, худди ўзбек адабиётида фақат битта шоир бору бошқаси ҳали тугилмагандек ажиб бир тасаввур қанот қоқиб турарди.

Биринчи бўлиб Ҳабиб Саъдулла ўрнидан қўзғолди. Шухрат акани Наманганда, албатта, кутишини айтди. Наманган театри шу кунларда унинг пьесаси асосида «Юсуф ва Зулайхо» спектаклини тайёрлаганлигини айтиб, спектаклга ҳаммамизни таклиф қилди. Кейин қўшни тумандан келган муаллим қўзғалди. Ниҳоят, қош қорая бошлаганда, биз ҳам турдик. Шухрат ака, муни қаранг, қўлимга бояги пакетлардан бирини қистирди. «Домланинг ҳурмати», — деди у менинг хижолат бўлганимни кўриб. Кейин маълум бўлишича, бундай ташрифлар оддий бир ҳодисага айланган экан. Шеърят ва шоирлар ўша йилларда кўпроқ иззатда бўлгани учун Шухрат аканинг Чортоққа келгани бутун Наманган бўйлаб тарқалган ва вилоятдаги шеърхонлар, Шухрат акани навбатма-навбат зиёрат этиб туришган экан.

Хуллас, биз Чортоқда қанча кун ҳордиқ олган бўлсак, шунча Шухрат ака билан ҳамсуҳбат бўлиб, унинг бағри кенг табиатини кашф этишда, шеърят мухлислари ўртасидаги ҳурмат-эътиборига гувоҳ бўлишда да-

вом этдик. У меҳмон кутишдан, меҳмонлар эса уни зиёрат этишдан чарчашмасди.

Мана бу сатрлар ўша кезларда ёзилганми, билмадим:

Мен сизга керакми, дирёлар, айтинг,
Бўлмаса яшашнинг ҳеч қизиги йўқ.
Мен сизга керакми, дунёлар, айтинг,
Бўлмаса яшашнинг ҳеч қизиги йўқ.

Мен сизга керакми, сайхон далалар,
Мен сизга керакми, гулу лолалар.
Мен сизга керакми, амма-холалар,
Бўлмаса яшашнинг ҳеч қизиги йўқ...

Гар керак бўлмасам элга-элатга,
Гар мадор бўлмасам юртга, миллатга,
Гар таянч бўлмасам она давлатга,
Яшашнинг қизиги йўқдир мутлақо!

Йулимдан бир кимса олмаса ибрат,
Боримдан ошмаса юртимда қудрат,
Ишимдан ёғмаса халқимга раҳмат,
Яшашнинг қизиги йўқдир мутлақо!

Бир қарасангиз, ўзбек шеърятини бу шеърга қараганда теранроқ, ўйлашга мажбур этадиган, мағзини чақиш лозим бўлган, ҳайратомиз ташбеҳлару шеърини шакллари билан оғзингизни очиб қўядиган асарлар бордек. Шундай асарларни ўқиганингизда, чиндан ҳам, яйраб кетасиз. Лекин мен айрим шоирларимиз шеърят кечаларида, китобхонлар билан учрашувларда шундай шеърларни ўқиганларида, залнинг сесканганини, ҳайратга тушганини камдан-кам кўрганман. Оддий китобхон, аниқроғи, халқ бундай фалсафий теран, мураккаб мазмунли шеърларни эмас, Шухрат аканинг юқорида бир лавҳаси келтирилган «Яшашнинг маъноси» сингари шеърларни яхши қабул қилиб, улардан ларзага тушади. Шу маънода Шухрат ака халққа кўпроқ яқин шоирлар сирасидан эди.

(Мен яна четга чиқиб кетдим, чоғи. Юқорида берилган ваъдага кўра, бошқа гапни айтмоқчи эдим. Шунинг учун ҳам Шухрат ака шеърлари ҳақидаги мушоҳадани баён қилишни бошқа сафарга қолдираман, ҳурматли ўқувчи!)

Шундай қилиб, Шуҳрат ака Чортоқда неча кун яшаган, тўғрироғи, даволанган бўлса, шунча кун унинг хонаси меҳмонлардан аримади. Лекин мени ҳайратга солган нарса шуки, туннинг қайси пайтида у яшаган бино яқинидан ўтмай, унинг иш столидаги чироқ ёниб турган бўларди. Демак, у ишларди. Баъзан бу чироқ тонгга қадар ўчмай, шеърятга саждакор шоирлардан бирининг ҳамон ишлаб ўтирганидан дарак берар эди.

Ён, чирогим, тонгга қадар ён,
Ёругиндан ёрисин жаҳон!
Ён, чирогим, қалбим кутар, ён,
Ён, чирогим, ором олсин жон!

Сен ёниб тур, мен қилай ижод,
Қарзим кўпдир эдан, юртимдан!
Умрим ўтгач, қараб ортимдан
Демасинлар: — Кўрди бўш ҳаёт!

Ён, чирогим, тонгга қадар ён!

Мен Шуҳрат аканинг ўша кезлари қандай шеърлар ёзганини эслай олмайман. У ҳам Кисловодск ёхуд Ереванда ёзган шеърлари остига улар туғилган манзилни кўрсатгани ҳолда Чортоқ бешиги бўлган шеърларни паспортсиз қолдирган. Эҳтимол, бу шеърларнинг ҳаммасини ҳам баланд шеърлар сирасига киритиш маҳолдир. Одатда мерганлар учиб бораётган гозни бир ўқ билан ерлатиш учун қанчадан-қанча ўқларни осмондаги хаёлий гозга отадилар. Агар Шуҳрат аканинг ўша кезлари ёзган ўнлаб шеърлари орасида икки-учтасигина узоқ яшаш кафолати билан туғилган бўлса, шунинг ўзи шоир сарф қилган меҳнатни, албатта, оқлайди.

Мен Шуҳрат ака ҳақида ўйлаганимда, ҳар сафар ўша чироқ кўз олдимга келади ва қулोगимда Шайхзоданинг «Шоир дўстлар шеърга кўп Саждакор эди..», деган сатрлари жаранглаб кетади.

Оддий китобхон назарида Шуҳрат ака бу дунёдаги энг бахтли шоирлардан бири бўлган. Ижоди булоқдек тошиб, китоблари кетма-кет чиқиб турган, шеърят майдонидагина эмас, наср ва драматургияда ҳам жавлон урган, тагида «Волга»си, ортида кўша-кўша азамат ўғиллари бўлган шоирдан ҳам бахтлиси бўладими,

ахир! Яна, бунинг устига, китобхонлар томонидан ардоқланганини айтмайсизми!..

Аммо Шуҳрат ака шундай замонда яшаганки, бу замонда қалам тебратган ва фикрлаш иқтидорига эга бўлган ҳар бир кишининг орқасида ўнлаб кўзлар ва қулоқлар бўлган. Сал ўзгача қадам қўйдингизми, ўша кўзлар дарров тегишли жойга хабар берган, сал ўзгача сўз айтдингизми, ўша қулоқлар дарҳол етказганлар.

Шуҳрат ака Тошкент Педагогика институтида таҳсил кўрган кезларда 37-йил гулхани гуруллаб ёнган. Институтнинг қатор сара домлалари териб олинган. Институтда ўқимаган, лекин талабаларнинг илтимоси билан учрашувга келган Усмон Носир туфайли яна қанчадан-қанча ёшлар сўроқ қилинган. Бу сўроқлардан Шуҳрат ака ҳам четда қолмаган. Лекин у шўро ҳукумати шаънига номаъқул сўзни айтмаганига қарамай, уни Ёзувчилар уюшмасининг аъзоси сифатида жазолаганлар. Эмиш — отасининг савдогарлигини яширган эмиш, эмиш — хотини жиякли лозиму атлас кўйлак кийиб, шўролар даврига эмас, ўтмишга бўлган ҳурматини кўз-кўз қилиб юрган эмиш, эмиш — боласини караватга эмас, бешикка белар эмиш, яқинда уни хатна қилар эмиш... Бу миш-мишларнинг бир қисми айни ҳақиқат бўлган, албатта. Аммо уларнинг ҳақиқат бўлгани Шуҳрат аканинг гуноҳини ўн чандон оширган. Хуллас, у «халқ душмани» деб эълон қилинмаса-да, уюшмадан ўчирилган. Бу деган сўз «Эсингни йигиб ол, Шуҳрат! Мен билан ўйнашма! Мен Шўролар ҳукумати бўламан! Хоҳласам, сени кўкларга кўтараман, хоҳласам, етти қават ернинг тагига киритиб юбораман!» дегани эди.

Иккинчи жаҳон урушининг бошланиши қамоқ навбатида турган кўпгина ижодкорларнинг «жонига оро» кирди. Мен иккинчи жаҳон уруши деб 1941—1945 йиллардаги олмон-шўро урушини эмас, 1939 йили бошланган жаҳон урушини назарда тутяпман. Яқинлашиб қолган уруш қатагон қиличининг қинга солинишига сабабчи бўлди. Шўро давлати ўз ҳудудларининг мудофааси ҳақида ўйлашга мажбур бўлди. 1940 йил кузида Шуҳрат ака ҳам армия сафига чақирилди. Кўп ўтмай, олмон-шўро уруши бошланиб, шоир ярадор ва контузия бўлиб қайтгунига қадар иккинчи жаҳон урушининг жанггоҳларида бўлди. У фронтдан қайтгач, узоқ вақт мобайнида даволанишга, дори-дармондан кўра тинчлик ва осойишталик деган «укол»ларни олишга

тўғри келди. Шунда у мутолаага берилди. Мопассану Лондондан тортиб, Тургеневу Толстойга қадар бўлган жаҳон классикларини, уларга қўшиб, Ойбек, Гафур Гулом, Абдулла Қаҳҳорнинг насрий асарларини эзиб ўқиди. Ва кўнглида ўзи гувоҳи бўлган уруш даври ҳаётдан роман ёзиш иштиёқи туғилди.

«Тўсатдан туғилган бу фикр, — деб ёзган эди у таржимаи ҳолида, — мени шунчалик қамраб олдики, кечалари ухломай қолдим. Аввалига бир қисса ёзишга жазм этиб, қўлимга қалам олдим. Бир неча бетларни қораладим. Бироқ қарасам, қисса билан юрагимни бўшата олмайман. Нимадир каттароқ нарса чиқадиганга ўхшайди. Шундан кейин жиддийроқ бош қотириб, образларим устида кенгроқ ўйлаб, ўзбек солдат-офицерларининг уруш майдонларидаги жонбозлигини кўрсатиш ниятида воқеани уруш арафасидан бошладим. Асосий материал бўлиб ўз биографиям хизмат қилди... Табиий, бир кишининг биографияси билан бадиий асар ёзиб бўлмайди. Адиб шунинг учун ижодкорки, у ўзи танлаган биографиясига ўз фикр-ўйи, орзу-умиди, идеяларини, дард-армонларини, ўкинч ва афсусларини бадиий воситалар орқали қўшади, мослаштиради, тўқийди, бойитади...»

Шундай қилиб, Шухрат аканинг наср соҳасидаги биринчи йирик асари «Шинелли йиллар» романи майдонга келди. Аммо у эндигина романни тугатиб, уни нашрга тайёрлаётган кезларда яна қатагон кўзгунлари пайдо бўлиб, уни қонли тумшуклари билан юлиб олиб кетди. Бу мудҳиш воқеа 1951 йил феврида юз берди. Орадан бир йил ўтгач, суд Шухрат акани йигирма йилга ҳукм қилиб, жазо муддатини ўташ учун совуқ ўлкаларга юборди. Фақат Сталиннинг ўлимигина уни Усмон Носир қисматини такорлашдан асраб қолди.

Шоир ўлим лагеридан қайтганидан кейин романни қайтадан ёзишга мажбур бўлди. Зеро, машаққатли меҳнат эвазига дунёга келган роман қўлёзмаси тинтув пайтида олиб кетилган ва йўқотилган эди.

1955 йили Сибиру Шимолий Қозоғистоннинг тиканли сим билан ўралган совуқ манзилларидан қайтиши билан Шухрат ака яна ижодга шўнғиди. Шеърлар, ҳикоялар, дostonлар, романлар ва пьесалар ёзди. Асарлари ўзбек ва рус тилларида кетма-кет нашр этилди. «Шинелли йиллар»дан кейин «Олтин зангламас», «Жаннат қидирганлар» романлари яратилди. Галамис кимсалар ёвуз даҳолари билан бирга ёвуз даврлар ҳам

ўтганидан беҳабар, бу романларни гаразли ниятда ўқиб, ёзувчини миллатчиликда айбловчи сатрларни топдилар. Мирза Солиев деган уюшма атрофида ўралашиб юрган кимсанинг Шухрат акани яна қаматиш ниятида чақувнома ёзмаган жойи қолмади. Унинг бошини силаган, «Баракалла, сендек мард одам айтмаса бу гапларни ким айтади!» деган муртадлар ҳам топилди. Хуллас, Замон ўзгарган бўлса ҳам Шухрат акани ҳоли-жонига қўймадилар.

Шухрат ака ана шундай бахтли замоннинг бахтли шоирларидан эди.

Шундай «бахтли замон»да яшаган шоирнинг ўзи ва ҳаёт ҳақидаги катта ҳақиқат билан йўғрилган асарларни ёзиши маҳол эди. Аввалом бор, бундай асарларни чоп этишнинг иложи бўлмаган, мабодо фалакнинг гардиши билан чоп этилиб қолгудек бўлса, танқидчилардан ҳам, Мирза Солиев сингари кимсалардан ҳам баалога қолиши ҳеч гап эмас эди. Шунинг учун ҳам шўро даврида шоирларимиз ширин хаёллар оламида яшашга кўпроқ интилганлар. Шунинг учун ҳам Шухрат ака «енгил мавзулар»га кўпроқ қўл урган, шеърларига орзу ва умид нурларини пуркаб, севги ва вафо, дўстлик ва аҳиллик, эзгулик ва меҳрибонлик каби абадий қадриятлар ҳақида кўпроқ ёзишга уринган. Бугун унинг ана шу йўналишдаги ижодига губор қўниши ўрнига, аксинча, бу ижод биз учун тансиқ бўлиб турибди.

Шоир ўзининг бир шеърида бундай ёзган эди:

Эҳтимол мен зийрак бўлмадим,
Оғир пайтда керак бўлмадим?
Сўйламадим лозим сўзимни,
Балки қалтис тутдим ўзимни?

Шубҳасиз, тарихда қандай шоирлар ўтган бўлмасинлар, уларнинг ҳаммасини ҳам бахт ва саодат денги-зида чўмилган, деб бўлмайди. Уларнинг аксари ўзи яшаган давр билан зиддиятда бўлган. Давр улар бошида тегирмон тошини уйнатган. Аммо шунга қарамай, улар кишиларда яшашга иштиёқ уйготувчи асарларни битишган. Шухрат ака ҳам ўзи сезмаган ва олдиндан режалаштирмаган ҳолда ана шу йўлдан борган. Зотан, ижод табиати шунга тақозо этарди.

Дўрмондаги Ижод боғи ёз ойларида ёзувчилар билан гавжум бўлади. Мен ҳам меҳнат таътилини кўпинча ёз ойларида Дўрмонда утказганман.

Одатда Дурмонга ижод аҳли муайян режа билан чиқади. Мен ҳам ҳар сафар Дурмонга чиққанимда, қандайдир юмуш билан банд бўлиб, кейинги режалар бўйича тайёргарлик кўрганман.

1984 йил ёзида Дурмонда бўлар эканман, Шухрат ака сингари Усмон Носирни кўрган ва уни яхши билган ёзувчиларнинг хотираларини эшитишга иштиёқ сезган эдим. Бугун Усмон Носир бўйича тўпланган санадларни назардан ўтказар эканман, Шухрат ака билан ўша йилнинг 21 июлида бўлиб ўтган суҳбат хотирамга келади. Шухрат ака уч қаватли, ўша пайт учун ҳашаматли бўлган бино олдидаги скамейкада ўтириб, оташнафас шоир ҳақидаги хотираларини сўзлаб берган эди. Мен, одатга кўра, суҳбатдан кейин Шухрат аканинг хотирамга миҳланиб қолган сўзларини, конспект тарзида бўлса-да, ёзиб қўйган эдим. Кейинчалик Усмон Носирга бағишланган китобларимда бу хотиралардан самарали фойдаланганман. Аммо шу билан бирга китобларга кирмай қолган лавҳалар ҳам бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам ушбу хотирада ўша конспектни тўла келтиришни ўринли, деб топдим.

ШУХРАТ АКАНИНГ БИРИНЧИ ҲИКОЯСИ

Усмон Носир Самарқандда ўқиб юрганида, Улуғ Турсун билан уришиб қолган. Аллақандай илмий масалада. Ва дарсдан чиқа солиб, вокзалга борган-да, поездга чиқиб, тўғри Тошкентга келган.

У дастлаб Тарас Шевченко кўчасидаги, кимё факультетининг рўбарўсида жойлашган меҳмонхонада турган. Меҳмонхона мудирининг таниши бўлганлиги учун у ҳар сафар Тошкентга келганида, шу меҳмонхонага тушар экан. Бу сафар ҳам у тўғри шу меҳмонхонага тушиб, шу ерда яшай бошлаган.

Орадан бир мунча вақт ўтгач, у «Ёш ленинчи» газетасига адабий ходим бўлиб ишга кирган. Ҳасан Пулат шу вақтда адабий бўлим мудирини экан. У Усмон Носирнинг Тошкентга бутунлай келганидан хабар топиб, уни газетасига ишга таклиф этган. Шу вақтда «Қизил Ўзбекистон» газетасида Тўхтасин Жалолов билан Юнус Латиф ҳам ишлашган.

(Узр, ҳурматли ўқувчи, Шухрат аканинг хотиралари узук-юлуқ воқеалар тизмасидан иборат бўлганлиги учун шу ерда нуқта қўйиб, баъзи бир сўзларни изоҳ

тарзида айтаман. Биринчидан, юқорида тилга олинган Улуғ Турсун дастлаб Самарқанддаги Педакадемияда, сўнг шу илмгоҳ негизида ташкил этилган Ўзбекистон Давлат университетига хизмат қилган тилшунос домла эди. У қадар ишончли бўлмаган маълумотларга қараганда, Усмон Носир у билан қандайдир бир қиз туфайли уришиб қолган ва бу воқеани «Атлас» пьесасида тасвир этган. Шухрат аканинг айтишига кўра, Усмон Носир тилшунос олим билан ишқий масалада эмас, илмий масалада тортишиб қолган.)

Усмон Носир бундай дерди: «Ҳар бир катта адибнинг бош асари бўлади. Максим Горькийда «Она», Толстойда — «Уруш ва тинчлик» ва ҳоказо. Менинг бош асарим Ленин тўғрисидаги достон бўлиши керак. Ленин бўлмаганда, мен шоир бўлмас эдим. Биз Ленин тўғрисида ёзишимиз керак. Ҳозир мен шу достоннинг ярмини ёздим...»

Усмон Носир айтган достоннинг ярми 10 минг мисрадан иборат эди. «Волга, Волга!..» деб бошланувчи шеър шу достоннинг муқаддимаси. Усмон Носир рус шоирлари орасида Некрасовни кўпроқ яхши кўрарди. Энг халқчил шоир, дер эди уни. У, вақти келиб, Некрасов, шунингдек, Генрих Гейне асарларини ўзбек тилига, албатта, таржима қилишини айтарди. У бу икки шоирни ниҳоятда севарди. Унинг назарида, агар Пушкин ва Лермонтов тирик қолганларида, реакциян шоирларга айланган бўлардилар. Зеро, улар хоризмнинг маддоҳларига айланиб қолишлари ҳеч гап эмас эди. Шунинг учун ҳам уларнинг романтик шоирлар бўлган пайтларида ҳалок бўлганлари яхши бўлган.

Унинг фикрича, шоирнинг у ё бу тузумнинг маддоҳига айланиши унинг реакциянлашиши, халқ манфаатларидан узоқлашиши эди. У Некрасовни сиёсий тузум эмас, халқ манфаатларининг куйчиси бўлганлиги учун севган. У Некрасовни ўзбек тилига таржима қилибгина қолмай, келажакда рус шоиридек халқчил ижодкор бўлмоқчи ҳам эди.

Усмон Носир ўзбек шоирларидан Чўлпон билан Ойбекни айниқса қадрлаган. Ҳатто уларнинг шеърларини ёддан билган. Лекин...

1937 йил бўлса керак, биз Усмон Носир билан 1-Май кўчасидаги пивахонада пиво ичиб ўлтирган эдик. Шу пайт кўчанинг нариги томонида Ойбек кўриниб қолди. Усмон Носир ҳурмат қилган шоирнинг келаётганини кўриб қувонди-да, уни пивохўрликка таклиф

этди. Лекин Ойбек нима учундир унинг таклифини қабул қилмай, ўтиб кетди. Шунда Усмон Носир: «Ана, мен уни яхши кўрардим. Уни энг демократ шоир, деб билардим. Лекин у мени назарга ҳам илмади», деб қаттиқ хафа бўлди ва кетма-кет икки-уч кружка пиво-ни ичиб юборди.

(1937 йил сентябрь ойида бўлиб ўтган Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг даҳшатли IV пленумида шу воқеа ҳам тилга олинган. Лекин стенограммада Усмон Носирнинг ўша соатда ким билан пивохўрлик қилгани айтилмаган эди. Чамаси, у ўша куни фақат Шухрат ака эмас, балки бошқа ижодкор ёшлар билан ҳам бирга бўлган кўринади.

Усмон Носирнинг Ойбекка нисбатан ҳурмати бир томонлама бўлмаган. Ойбек ҳам уни эъзозлаган. «Евгений Онегин»нинг таржимаси муҳокама қилинган куни, айтишларича, Усмон Носир «Онегин банди»ни тўққиз ҳижолик бармоқ билан ўгириб, уни ўқиб берганида, Ойбек шоир дўстини чин қалбдан табриклаб кучган. У Усмон Носирни юксак истеъдоди учун ҳам, мард ва танги феъли учун ҳам суйган. Лекин 1937 февралда Москвада Пушкин вафотининг 100 йиллигига бағишланган тантаналар чоғида ҳам, ўша йилнинг майида бўлиб ўтган ўзбек санъати ўн кунлигидан қайтишда ҳам Усмон Носир ичиб, ўзини ҳам, ҳамроҳларини ҳам бир оз ноқулай вазиятга қўйганидан кейин Ойбек ичаётган дўстидан қочадиган бўлган.

Кечирасиз, ўқувчи, Шухрат аканинг сўзларини бўлдим. Энди ҳикоянинг давомини эшитинг.)

Усмон Носирнинг «Юрак» ва «Меҳрим» тўпламлари китоб дўконларига чиққанда, ҳамма уларни талашиб олиб ўқиди. У бошқа шоирлардан ўтиб кетди. Халқ бошқа шоирларни ўқимай қўйди. У шеърят муҳлисларининг энг севимли шоирига айланди. Шундан кейин унга гайрилик қила бошлашди. Ҳатто кечаги дўсти Уйғун «Ёш Ленинчи» газетасида Усмон Носирни «халқ душмани» деб чиқди.

«Юрак» тўплами босилиб, эл-юрт орзига тушганидан кейин Педагогика институти талабалари Усмон Носир билан учрашмоқчи бўлдилар. Усмон Носир: «Агар институт мени расмий равишда учрашувга таклиф этса, бораман», деди. Шундан кейин адабиёт тўғарагининг бошлиғи Зафар Диёр қоғоз ёзиб берди. Мен бу таклиф қоғози билан Усмон Носирнинг ҳузурига бордим. У таклифномани ўқиб, «Мана бу бошқа гап», деди.

Усмон Носир институтга келганда, зал талабалар билан лиқ тўла эди. Залга киролмай қолган кишилар кўчада туриб, дераза орқали эшитдилар. Уйғун Усмон Носирнинг ўн йиллик ижоди ҳақида маъруза қилди. (Чамаси, Шухрат ака Усмон Носирнинг педагогика институтида бўлиб ўтган кечасини 1937 йил январида Ёзувчилар уюшмасида бўлиб ўтган кечаси билан аралаштириб юборган кўринади. Н. К.) Қайси бир шеърдан сиёсий хато топди. Шундан кейин тўплам муҳаррири Ойдин билан Уйғун ўртасида мунозара бошланди. Мунозарада Уйғун енгиб чиқди. Сўнг Усмон Носир шеърларини мен, Неъмат Тошпўлат ва бошқа талабалар ўқидик. Амин Умарий шоир дўстига бағишланган «Соз» шеърини ўқиди. Эргаш эса «Ижод» деган шеърини. Кеча сўнгида минбарга Усмон Носирнинг ўзи чиқиб, янги шеърларини қарсиллатиб ўқиди.

Усмон Носир ўқчидаги Шампань виноси заводига ёндош кўчада Абдулла Қаҳҳор, Темур Фаттоҳ, Амин Умарий, Мадамин Даврон билан бир ҳовлида турар экан. Адабий кечадан кейин яхшигина ичдик. Усмон Носир хийла кайф қилиб қолди. Биз уни уйига кузатар эканмиз, у йўлда дамба-дам тўхтаб, менга:

— Сен ўзбекмисан? — дерди.

Мен: «Ҳа, ўзбекман», деб жавоб берсам, у:

— Йўқ, сен қулсан! — дерди.

Бошқа ҳамроҳларига ҳам: «Сенлар ўзбек эмас, сенлар русларнинг қулисан», дерди. У ичиб олган пайтларида кўпинча шундай сўзларни айтар экан. Умуман, у ичиб олганда, мутлақо ўзга бир одамга айланар эди.

Усмон Носир катта қоғозни узунасига иккига бўлиб, унга қора қалам билан араб алифбосида майда қилиб ёзар экан. Бир куни у шундай қоғозларни бир даста қилиб олиб келиб қолди. Билсак, у «Демон»нинг таржимасини машинисткага диктовка қилиш учун олиб келган экан. Аслида, у «Демон»нинг ҳам, «Боқчасарой фонтани»нинг ҳам таржимасини ёддан биларди. Некрасовнинг шеърларини ҳам, ўзининг шеърларини ҳам ёддан ўқирди. Унинг хотираси ниҳоятда ўткир эди. Ўша куни у қўлёзмани менинг қўлимга бериб қўйиб, ўзи ёддан ўқиди ва шу йўл билан таржимани қанчалик ёддан билишини текшириб кўрди.

Ёдимда, «Боқчасарой фонтани»нинг таржимаси муҳокама этилган куни Чулпон минбарга чиқиб, «Мана, ҳақиқий таржимон! Мана, Пушкиннинг таржимони! У

таржимани оригиналдан ҳам ўтказиб юборипти», деб роса мақтаган.

Дастлаб «Евгений Онегин»нинг таржимасини Чўлпонга бермоқчи бўлишган. Лекин Чўлпон «Менда шоирлик ҳисси қолмади. Мен таржимада фақат асар мазмунини беришим мумкин», деган. Шундан кейин бу катта асарни Ойбекка беришган. «Ўлилар»ни эса Темур Фаттоҳ таржима қилган. У Пушкиннинг бу галати номли асарини таржима қилгани учун Усмон Носир дўстини «Цыган» деб чақирар эди.

Чўлпон Пушкиннинг қайси бир асарини таржима қилганида, Усмон Носир уни обдон мақтаган: «Мана бу таржима! Мана бу ўзбек тили!» деб. (Чўлпон А. С. Пушкин вафотининг 100 йиллиги муносабати билан унинг энг мураккаб асарларидан бири «Борис Годунов» шеърий драмасыни таржима қилган. Бундан ташқари, у улуг рус шоирининг «Дубровский» қиссасини, «Поп ва унинг хизматкори Балда ҳақида эртақ»нию «Булбул билан гул» ва «Банди» шеърларини ўзбек тилига қойилмақом қилиб ўтирган. Н. К.) «Она»ни бошқа бир одам бундай таржима қилолмаган бўларди. «Ҳамлет»ни ҳам. Чўлпон бу асарларнинг барчасини бошлаб таржима қилган! Ундан ўрганишимиз керак!

Усмон Носир шу йиллари Пушкин ва Лермонтовнинг достонлари билан бирга грузин халқининг Сталинга ёзган шеърий хатини ҳам ўзбек тилига таржима қилган. Бу таржима «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган. Уша йиллари Сталин номига ёзилган шеърий хатларнинг дебочаси грузин халқининг хати эди. Лекин ўзбек халқи номидан Сталинга шеърий хат ёзганларида, Усмон Носирни қўшмаганлар. У бундан қаттиқ ранжиган.

Уша йилларда «Нишондорлар» тўплами чиқадиган бўлиб қолди. Усмон Носирни бу сафар ҳам унутиб қўйишган экан. У тўпламнинг тайёрланаётганидан дарак топиб, «Нега менга тема бармадинглар?» деганида, Ҳамид Олимжон: «Унутибмиз», деган. «Ҳоҳласанг, Наманганнинг қизиқчилар маҳалласидан чиққан қаҳрамон ҳақида ёз. Фақат эртага-охирги кун», деган. Усмон Носир кечаси билан 200—300 сатрлик «Исроил» деган шеърини ёзиб, эртасига менинг қўлимга берган». Шоир бу шеърини ҳам тешиб қўйган эди.

Усмон Носирнинг орқасидан Ризошоҳ (сўз Ризо Қорашаҳарли устида бормоқда Н. К.) деган бир озар қўйилган экан. Усмон Носир Ёзувчилар уюшмасида

бўлиб ўтган муҳокамадан: «Сен бошимни единг. Йўлда қўшилган йўлдош бўлмайди», деб Ризошоҳни сўкиб чиқиб кетган. Эртасига трамвай плошчадақасида уни ушлаб олиб кетганлар. У кайф устида яна «Ўзбеклар — қул, русларнинг қули», деб турган экан.

(Шуҳрат аканинг Усмон Носир тўғрисидаги биринчи ҳикояси шу билан тугади. Бу ҳикояда Усмон Носир ҳаётининг тўғри талқин қилинган саҳифалари билан бирга миш-мишлар ҳам йўқ эмас. Айниқса, Шуҳрат аканинг сўнгги сўзлари ҳақиқатга тўғри келмайди. Усмон Носир Ёзувчилар уюшмасида бўлиб ўтган муҳокаманинг эртасига уйдан олиб кетилган. Бу воқеа 1937 йил июлида содир бўлган. Трамвай билан боғлиқ воқеа эса, чиндан ҳам, рўй берган. Трамвай ҳайдовчиси билан ширақайф шоир ўртасида бўлиб ўтган қўллар ва қўлдорлар мавзусидаги сўз жанги ҳақида ҳатто «Правда» газетаси саҳифаларида ҳам ёзилган.

Аmmo бундай чалкашликларнинг мавжудлигига қарамай, Шуҳрат аканинг биринчи ҳикояси сиз, ҳурматли ўқувчида муайян қизиқиш уйғотса ажаб эмас.)

Уша йили Дўрмонда дам олувчилар орасида бир кекса аёл ҳам бор эди. Озгингина келган бу татар аёл билан, чамамда, ҳеч кимнинг иши бўлмаган, у ҳам таниш-нотанишлар билан бир зумда элакилашиб кетадиган кишилар жумласидан эмас эди.

Кунларнинг бирида мен Шуҳрат аканинг шу аёл билан суҳбатлашиб ўтирганини кўрдим. Улар суҳбатини бузмаслик учун ўз хонам сари оҳиста кўтарилмоқчи эдим, Шуҳрат ака чақириб қолди: «Бу кишини танийсизми?» деб сўради. Мен «йўқ» ишорасини қилганимда, «Отажон Ҳошимнинг хотини», деди ва у билан таништирди.

Отажон Ҳошим бир пайтлар биз хизмат қилаётган тил ва адабиёт институти (ҳозирги Алишер Навоий номидаги Адабиёт институти)га директор бўлган. Ўзбекистон фанининг ташкилотчиларидан бири бўлмиш бу зот 30-йилларнинг биринчи ярмида ижтимоий фанларнинг шаклланишига катта ҳисса қўшган. Марксча адабиётшунослик фанининг пешқадам вакили бўлганига қарамай, талайгина хайрли ишларни амалга оширган ўта зиёли, маданиятли, билимдон киши эди. 1937 йили қатагон машинаси ишга тушиши билан у ҳам олиб кетилган. Орадан кўп ўтмай, хотини Зайнаб опани ҳам ҳибсга олиб, уларнинг уй-жойи-ю мол-мулкани мусодара этганлар. Зайнаб опа маълум вақтдан кейин озода

ликка чиққан бўлса-да, бир умрга руҳан ва жисмонан майиб бўлиб қолган. Шўро қамоқхоналари ва лагерларининг нималигини ўз кўзи билан кўрган Шўхрат ака бундай кишиларга нисбатан лоқайд бўлолмас ва бошқалар улардан четланган пайтда ҳам улардан у меҳрли сўзини аямас эди.

Мен Шўхрат аканинг маслаҳати билан Дўрмондан қайтганимдан кейин Зайнаб опа билан учрашиб, унинг Отажон Ҳошим тўғрисидаги хотираларини эшитдим. У академиклар шаҳарчасида, шундоққина институтимизнинг ёнгинасида яшар экан. Кўп қаватли уйда истиқомат қилганига қарамай, унинг хонадонида ёлғизлик ва кексаликнинг дилни гаш қиладиган ҳиди ҳукмрон эди. Яп-яланғоч уйдаги мол-мулкларни НКВД ходимлари ҳозиргина олиб кетишганидек совуқ бир таассурот мияга уриди. Мен тезроқ чиқиб кетишга ошиқдим.

Лекин Зайнаб опани зиёрат этишим беҳуда кетмади. Орадан бир йил ўтгач, биз Отажон Ҳошим таваллудининг 80 йиллигини нишонладик. Шунда Зайнаб опадан олганимиз расм ҳам, унинг хотиралари ҳам айниқса асқотди.

Орадан йиллар ўта бошлади. Собиқ шўролар жамиятида қандайдир ўзгаришлар рўй бергандек бўлди. Лекин Қорашаҳарлилар, Солиевлар ҳамон тирик бўлганлари учун эзгу ниятли, пок қалбли кишилар озор чекишда давом этдилар. Шўхрат ака ҳам улар туфайли оғир хасталикка йўлиқиб, қийинчилик билан сўзлайдиган ва юрадиган бўлди.

Тошкентнинг жазирама ёзида шаҳарда яшаш осон эмас. Айниқса, кекса ва хаста кишилар учун саратон кунларини шаҳарда ўтказишдан азоброқ нарса бўлмайди. Шунинг учун ҳам Шўхрат ака ёз ойларининг иссиқ кунларини Дўрмонда ўтказиш, дўст-ёрларини кўриб овиниш ва хасталигига қарамай, озми-кўпми қалам тебраттишга интиларди. Шундай пайтларда унинг ёнида, албатта, Турсуной опа бўлар, фарзандлари Хондамир, Бобур ва Фикрат ҳар куни оталаридан хабар олиб туришарди.

1989 йилнинг ёзимикан, Дўрмонда бир гуруҳ санъаткорлар пайдо бўлдилар. Тошкент консерваториясининг бир гуруҳ домлалари бир неча истеъдодли ёш хонадаларни Дўрмонга олиб чиқиб, уларни Ригада ўтиши кўзда тутилган Глинка номидаги вокалистлар танловига тайёрлаш билан банд бўлдилар. Бу домлалар орасида Алишер Навоий номидаги Катта опера ва ба-

лет театрининг собиқ хонандаси Насим Ҳошимов ҳам бор эди.

Бир куни тушки овқат пайтида Шўхрат аканинг қийинчилик билан ошхона сари қовун кўтариб бораётганини кўрдим. Чамамда, у фарзандлари олиб келган қовун билан даврадошларини меҳмон қилмоқчи бўлган. Ва, албатта, ўзи ҳам — агар ширин чиқса — бир-икки карж емоқчи. Мен Шўхрат акага ёрдамлашмоқчи бўлиб борганимда, қаердандир Насим Ҳошимов пайдо бўлди-ю, Шўхрат аканинг қўлидаги қовунни даст кўтариб олди. У олдинда, бизлар кейинда ошхона сари йўл олдик. Санъаткорларнинг столи юқорида эди. Насим Ҳошимов қовунни тўппа-тўғри ўз столига олиб бориб, пичоқ топтирди-да, сўйиб, ҳаскасблари билан пок-покиза туширди. Бир тилимини ҳам на қовуннинг эгасига, на бошқа бир ёзувчига узатди. Мен Шўхрат акага оҳиста назар ташладим. У менга қараб, мийигида кулди-да, «Майли», деб пичирлади. Унинг чеҳрасида на таажжубланиш, на тараддудланиш ифодаси бор эди. Шу пайт менинг ёдимга Чортоқдаги таниш-билишларга тақсим этилган пакетлар тушди. Хаста шоир қалбидаги тантилик чечаклари ҳали ҳам гуллаб турган эди.

ШУҲРАТ АКАНИНГ ИККИНЧИ ҲИКОЯСИ

1989 йилнинг 15 июль куни хаста шоир билан Дўрмонда, ёзувчилар яшайдиган бино олдидаги ўша скамейкада ўтирибмиз. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб турганимизда, Шўхрат ака мендан бутун радио орқали Абдураҳмон Азизов деган кишининг хотирасини эшитган ё эшитмаганимни сўраб қолди. Мен транзисторсиз чиққаним учун радио орқали берилаётган эшиттиришлардан бутунлай хабарсиз эдим. Шўхрат ака эса жажжигина транзисторини қарийб ўчирмас, худди Робинзон — кимсасиз оролда яшаётган кишидек, радио орқали дунё хабарларидан воқиф бўлиб туришни ўзининг инсоний ва ижодий бурчи, деб биларди.

Менинг собиқ Октябрь тумани комсомол ташкилотининг котиби Абдураҳмон Азизовнинг сўзларини эшитмаганимдан афсусланиб, қийналиб бўлса-да, ҳиқоя қила бошлади:

— Абб... дураҳмон Аз...зизов 1937 йилда Октябрь рай...йони партия ттт...ташкilotининг кк...отиби билан бирга қамалган экан. У қққ...моқда Абб...дулла Қққ...одирий билан бирга бир ккк...амерада ётибди.

Қққ...одирий қққ...амоқда ҳам нималарнидир ёзиб юрар экан. Худо хоҳласа, омон-эсон бу ззз...индондан ччч...иқсам, керак бўлиб қққ...олади, деб. Лекин назоратчилар ва ттт... ерговчиларнинг муносабатлари батт...тар ёмонлашганини кўриб, озодликка чиқишдан умм... иди қққ... олмапти. Шундан кейин у ббб... арча ёзганларини йиштириб тт...ашлапти. Фақат битт...та шеърини шу одамга ёдлатипти. «Сен ёшсан, худо хоҳласа, сени қўйиб юборишади. Шунда шу шеърини ммм... ендан ёдгорлик, деб ўқиб юрасан», депти у. Шу шшш... еър ҳозир ҳам Абб... дураҳмоннинг ёдида экан. Афсус... эсимда қолмади.

Шухрат ака бир нафас сукут қилиб, сўнг давом этди.

— НКВДнинг ккк...амералари ҳам, Ттт... оштурманинг камералари ҳам ўша пайтда маҳбуслар билан ттт... ўлиб кетган экан. Шунинг учун уни Яланғочдаги қққ...амоқхонага юборишипти. У ббб...ошқа Абдулла Қққ... одирийни кўрмапти.

Ҳа, атгандек, у Ттт... оштурмада ббб... еш кун Усмон Носир ббб... илан ҳам бирга ётган экан. Лекин Усмон Носир ттт...ўғрисида ҳеч нарса демади. Ббб...алки олдинги эшиттиришларда Усмон Носир ббб...илан бир камерада ётганлигини айтгандир.

Мен Тошкентга тушганимдан кейин маълум вақт ўтгач, радиодаги таниш-билишлар орқали Абдураҳмон Азизовнинг Абдулла Қодирий ва Усмон Носир тўғрисидаги хотиралари матнини қидиртириб кўрдим. Афсуслар бўлсинким, бу матнни топишнинг иложи бўлмади. Собиқ маҳбус чиқиши мумкин бўлган таҳририятларнинг ходимлари ҳатто Абдураҳмон Азизовнинг исм-шарифини ҳам эслолмадилар.

Шухрат ака Усмон Носирнинг қамалиш тарихига тўхтаб, унинг фожиали тақдирида бир ёзувчининг «хизмати» катта эканлигини айтди. Сўнг бадоҳатан бошланган суҳбат шу тарзда давом этди.

— Абдулла Қққ... аҳҳор «Сароб» романидаги Муродхўжа образига Ашурали Ззз... оҳирийни тасвирлаган. Ашурали Ззз... оҳирий Абдулла Қққ... аҳҳорнинг домласи бўлган. Ббб... илмдон одам бўлган, дейишади. «Русча-ўзбекча луғат»ни ббб...иринчи марта шу одам тузган. «Сароб» романидаги Саидий бўлса, Усмон Носирнинг образи. Бу образнинг ттт... алқинидан маълум бўлишича, Абдулла Қққ... аҳҳор билан Усмон Носирнинг оралари яхши бўлмаган. Аммо шшш... унга қарамай,

Уйгун 1936 йилда 9 январь кўчасидаги квартирасидан чиқариб юборганда, Усмон Носир ўқчи маҳалласидаги Абдулла Қққ... аҳҳор яшаган ҳовлига борган. Эҳтимол у бу уйга Мадамин Давронними, Амин Умарийними, Темур Фағтоҳними қққ... ора қилиб боргандир.

Усмон Носирнинг Тошкентда ёш дўстлари ва шоғирдлари кўп бўлса ҳам, нима учундир, ўзига қўқонлик дўстларини кўпроқ яқин оларди. Лекин бирор юмуши ббб... ўлса, кўпинча ммм... ендек ёшларга мурожаат этарди.

Усмон Носир «Исроил» деган шеърини ббб...ир кечда ёзган. Эртасига келиб, менга ўқиб берган. Бу шеърни унга мен кўчириб берганман. Хатим яхши эди. Усмон Носир янги ёзган шеърини қайта кўчиришга эриниб, кўпинча менга берарди. Мен унинг кўпгина шеърларини кўчириб берганман. «Исроил»ни ҳам ммм... ен кўчирганман. Бу шеърнинг асли менда қолган эди. Аммо ттт... интув пайтида бу шеърни ҳам уйимдан олиб кетишган. Ббб... ир кечада шундай катта шеърни ёзишнинг ўзи бўлмайди. Ббб... унинг учун қайноқ илҳом бўлиши керак шоир-да! Усмон Носирнинг илҳоми шундай жиловсиз илҳом эди. У ббб...ир суткада йигирма тўрт соат илҳом билан яшарди. Агар у тирик қолганида, ҳаммаёқни шеърга ттт... ўддириб юборган бўларди.

Мен Шухрат акага Усмон Носир ва адабиётимизнинг бошқа атоқли намоёндаларига доир кўп саволларни бериб, уларга мароқли жавоблар олганман. Шубҳасиз, унинг ҳам, бошқа ёзувчиларимизнинг ҳам замондошлари ҳақидаги хотираларини бошдан-оёқ ҳаққоний деб бўлмайди. Аммо шунга қарамай, биз улар хотирасидаги Ойбек, Фағур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Шайхзода, Усмон Носир сингари улуг ёзувчилар образига кўпроқ ишонамиз. Зеро, улар бу адиблар ҳақидаги ҳақиқатни ўз кўзлари билан кўриб, ўз қулоқлари билан эшитганлар ва шу ҳақиқатни бизга тўғри етказишга уринганлар.

Чамамда Шухрат аканинг Усмон Носир ҳақидаги хотиралари яна шу жиҳатдан қимматлики, уларда унинг ўзининг ҳам образи жилваланиб туради. Шухрат ака юқорида номлари тилга олинган адиблар сийратининг ўзига, дили ва дидига яқин қирраларини хотирасида сақлаб қолган ва бизга шу қирраларни нурлантиришга интиланган. Қайсидир маънода шу қирраларда унинг ўз инсоний сажиясига яқин ёғдулар ҳам порлаб туради.

Биз 1984 йили Дўрмонда саратон кунларини шун-

дай суҳбатлар билан ўтказаетган пайтда Шухрат аканинг янги шеърлар китоби чиқиб, беш-ўн нусхаси унинг қўлига келиб теккан. Хаста шоир бу тўпламга «Ҳали тун узоқ...» деб ном қўйган эди. Чиндан ҳам, у яна ўн йилдан зиёд ҳаётга, ижодга ташналик билан яшади ва босиб келаетган тунни бутун кучи билан ушлаб, ўзига яқинлаштирмай турди.

Шухрат ака шу китобнинг бир нусхасини менга қўйидаги дастхат билан совға қилган: «талантли олим, дўстим Наимжон Каримийга ижодий уфқлар тилаб, умид билан автор: Шухрат. 10. 6. 84. Дўрмон».

Ҳозир шу китобни варақлаб, қўйидаги сатрларни худди унинг ўз оғзидан эшитаётгандек бўляпман:

Бир оғиз сўз билан шоир кўнгли шом,
Бир оғиз ширин сўз жонига малҳам.
Баъзида кўнглини яйратса илҳом,
Баъзида тиг бўлиб ботади маҳкам!..

Дунёнинг ташвиши — муқаддас ташвиш
Шоирнинг қалбида ёниб туради.
Шу ёнган қалб билан ёзу баҳор, қиш
Сиз билан, биз билан бирга юради.

Ҳақиқат гадойи, инсоф жарчиси,
Эзгулик қўшинини содиқ солдати.
Эртани кўради бугундан кўзи,
Рост сўзни айтмоқлик унинг одати!

Дунёнинг шодлиги унинг мулкидир,
Дунёнинг кўркига ҳокими мутлақ.
Дунёнинг тинчлиги ёниқ эркидир,
Шу эрким бўлсин, дер, ҳамиша порлоқ!

Назаримда, Шухрат ака шундай шеърлари билан ўзи севган адабиётимизнинг пурвиқор чўққиларига анчагина яқинлашиб қолган.

1995 йили, ниҳоят, ўша мудҳиш тун Шухрат аканинг чақноқ кўзларига қўнди, унинг юрагидаги порлоқ туйғуларга қора пардасини ташлади. Шухрат ака шу қоп-қора туннинг орқасида қолди. Лекин унинг сўлим шеърлари, умрбоқий романлари, сўнмас чироқлар каби, ҳар бир хонадонда, адабиётимизнинг ҳар бир мухлиси қалбида тилларанг жилваларини таратиб турибди.

МЕҲРИБОНИМ

Шоир ва адиб Шухратнинг ижоди бир томон, одамийлиги бир томон эди, десам хато бўлмас... У муҳтарам зот ниҳоятда меҳрибон инсон эдилар. Бир иборани тез-тез такрорлаб қўярдилар: «Ари чақди, деб аразлама, боли бор!»

У вақтларда бу иборанинг маънисига ким етибди, дейсиз. Айтдилар, қўйдилар-да, деб кетаверар эканман...

...Аммо йигитлик умрининг расо саккиз йилини ҳарбий кийим кийиб, машқларда, ертўлаларда, кейинроқ «виз-виз» ўқ учиб, бомбалар дайдиб тушиб, ерни ола-тўполон қилиб ташлаган қонли майдонларда ўтказган, кейин... ҳа, кейин... Галабадан кейин, Иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари эъзоланиш ўрнига, булар жамиятта ва коммунистик партия юргизаетган бераҳм сиёсатга ўт очиши мумкин, деб хавфсираб, бу кўзи очиқ, ҳушёр, кўпни кўрган, Европадан яёв юриб ўтган инсонларни хавфсиз жойга олиб бориб қўйиш сиёсатини қўллаб, баҳонасиз баҳона топиб бундай эл меҳрини қозонган одамларни тирик мурда шаклига келтирган тоталитар тузум — уларни қамашга — шу билан ўз сиёсатини тегирмонтошидай бемалол юргизаверишга шароит яратаман, деб ўйлаб, Шухрат акалар бошига қаро кунларни солди.

Мирзакалон Исмоилий, Миркарим Осим, Саид Аҳмад, Ёнгин Мирзо, Неъмат Тошпўлат, Шайхзода каби қатор адиблар ана ўша қаро зулмнинг тутқунлари бўдилар. Бу энди бошланган қаро кун эмасди. Октябрь инқилоби фавқулодда, ҳеч ким кутмагани ҳолда галаба қилиб қолганидаёқ бошланиб, кейин ўттиз еттинчи йилда авжига минган қаро кунларнинг узвий давоми эди. Бу қаро кунлар сал илгарироқ Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Усмон Носир каби фикри теран, аллома ёзувчи, шоир, драматург, олимларни қора қузгун қаноти остида маҳв этган эди...

Тутқунлик қисмати шунақа оғир бўларкан. Ўртача ҳар ўн йилда уни ё буни баҳона қилиб, бугўдайдай бошоқ тортиб етилиб келаетган у ё бу халқ вакиллари-

ни чолғуда ўриб ташлаб, хотиржам бўлиш ўша даврининг яшаш тарзига айланган эди.

Бу аслида болшавойларнинг: хоҳлаган ишимни қиламан, инсон — сен менинг қўлимда чапагимга ўйнагувчи ночор қўғирчоқсан! деганлари эди...

Устоз Шуҳратнинг авжи кучга тўлган, қувватга кирган йигитлик йиллари ўз иборалари билан айтганда: «пўстимбага» чиқиб кетди...

Иродаси метиндай бу инсон урушдан кейин яна беш йилини тутқунликда ўтказишга мажбур бўлди.

...Ниҳоят, Сталин қулагандан кейин, унинг қора қузғун қаноти энди мусаффо осмон юзидан юлиниб ташланди... Шуҳрат ака кабилар жуда озодликка бўлмас ҳам омонликка қайтдилар. Аллоҳ уларнинг нола-сига ҳам қулоқ тутгани шу бўлса керак...

У киши тутқунликда одамийликни йўқотмадилар. Аксинча, ундоқ зиндонсифат манзилларда одамни қаттиқ соғиниб яшадилар. Бекор ўтаётган кунларини рўмолчанинг учига маҳкам тутиб бораверган эканлар... Омонликка чиққан кунларидан бошлаб рўмолчанинг учини шашт билан ечиб, енгни шимариб, бекор ўтган кунлар учун ҳам меҳнат қилишга киришдилар...

Гоҳида:

— Мен бугун ўн иккита шеър ёздим! — десалар, бизга эришроқ туюларди. Хом эканмиз, бу гапнинг таг-заминига фаҳмимиз етавермас экан. Ҳозир ўйлаб қарасам, у киши шеър ёза олмай қолган кунлари учун ҳам шеър ёзар эканлар. Ҳамма фазилатлари устига Аллоҳ у кишига тинмай самарали меҳнат қилиш фазилатини ҳам ато этган эди. «Шинелли йиллар», «Жаннат қидирганлар», «Олтин зангламас» романлари, «Балладалар», «Бизнинг кўча», «Сенинг севгинг» каби ўнлаб шеърый китоблари у кишидан бизга мерос қолди. Шундоқ йирик асарлар билан бир қаторда «Беш кунлик куёв» каби қатор сахна асарлари ўз даврининг долзарб муаммоларига бағишланиб, инсонлар тақдирига кўчди. Булар Шуҳрат муаллимнинг бир томони. У киши ёш ижодкорларнинг ҳақиқий ўз акаси эдилар. Шундай жанг бўронлари, тутқунлик заҳматлари у кишининг ёнида турган инсонларга меҳрини елга солиб, олисларга учириб юбормади. Акс ҳолда биринчи шеъри, ўргамчик мисралари бирозгина умид туғдирган ёшлар борки, у киши дарров ўз қанотлари ости-ҳимоясига олар эдилар ва ўзлари хизматда бўлган ёзувчилар уюшмаси эшигининг икки тавақасини кенг очиб

қўйиб, бағриларини очиб, икки қўллаб марҳамат кўр-газиб кутиб олардилар. Биз Азиз Абдураззоқ, Эркин Воҳид, Тўлқин, Барот Бойқобил, Ҳусниддин Шарипов, Эркин Самандар, Қамчибек Кенжа, Охунжон Ҳаким, Тошпўлат Ҳамид ва мен кабилар у киши атрофида гала-гала бўлиб юрардик. Менинг «Бошсиз ҳайкал» дostonимдан сўнг ҳаммамиз умид ва ишончга тўлиб, астойдил ижод қила бошладик. Чунки ижод қилсак, яхши нарса ёзсак, чиқар экан, деган ишонч пайдо бўлди бизда. Ҳусниддин Шариповнинг «Қуёшга ошиқман», Эркин Воҳиднинг «Буюк ҳаёт тонги» кетма-кет пайдо бўлди ва «Шарқ юлдузи»да босилди. Буларнинг ҳаёт юзини кўришида Миртемир, Шайхзода, Асқад Мухтор қаторида Шуҳрат аканинг улкан ҳиссаси бордир.

Сўзим қуруқ бўлмасин учун у муҳтарам устознинг кўп хатларидан бирини келтиришни лозим деб билдим. Бу 21 ноябрь 1960 йилда менга Москвага, бир фақир талабага ёзилган: «Сайёр! Сенинг шунча хатинг ва телеграммангга шу биргина журнал номери жавоб бўла олади, чунки сенга хат ёзмасам ҳам сени ўйлаб юрганimgа қаноат ҳосил қиласан. Бу сонда сенинг сўнги арзанданг — поэманг бор ва менинг анча-мунча шеърим.

Биз тошкентликлар соғ-саломат. Отанг билан иккаламиз тупроққа ва гиштга ҳужум қилиб ётибмиз. Сен отангга рўмол учун озроқ пул юборибсан, улар бениҳоя хурсанд. Демак, «Ёш гвардия»дан 25 фоиз олгандирсан. Яхши бўлибди. Мана поэма ҳам чиқди. Ҳақиқини ўзингга юборайми, ёки уйга ишонч хати юборасанми? Хабар қил.

Мен журналга ўтиб, сенлар учун ютдим, бўлмаса ўзим учун ҳали ҳеч иш бўлганича йўқ. Мана I-сонда Эркиннинг поэмасини берамиз, наборда. Сеникини атайин хабар қилмай ўтирган эдим, билишимча кимдир жосуслик қилиб сенга хабар бериб қўйибди. Мана энди ўзини кўр, қувон, руҳлан, қанотлан. Бу сенинг союзга киришингга — пропуск!!!

Энди шошма, ҳовлиқма, соғлигингни эҳтиёт қилиб яша ва ижод эт!

Сени соғиниб,
жигаринг: *Шуҳрат*

26/XI-60"

Бундай хатлардан талайини келтириш мумкин. Ушбу хат у киши уй қураётган даврларига тўғри келади. Шу биргина мактубданоқ Шухрат аканинг меҳрибон, акаларча гамхўр юраги борича намоён бўлиб турибди...

Ёки бўлмаса, у киши адабиёт жамғармаси директори бўлган кезларда Москвага тез-тез келиб турардилар. Шунда ҳар гал бизни йўқлаб, тушган жойларини дарҳол хабар қилардилар. Мана, масалан: «Сайёр! Мен Москвадаман. «Украина» меҳмонхонасида. 19 қават, 19 хона. телефоним: Г-3-22-39;

Телефон қилинг, келинлар! Декада ишлари ва ўз романим русчаси масаласида келдим. Азизга салом! Сизларни кутиб:

Шухрат.

I/XI-57.»

Ёки мен учун нақадар азиз бир мактубдан: «Жигарим Сайёр! Аввало улкан бошимни (яъни, оппоқ бошимни) эгиб, Сендан узр сўрайман — кўп хатингга «бўлар-бўлмас» нарсалар билан банд бўлиб хат ёзолмадим. Сен, азиз жигарим, асло бу нарсани кўнглингга олма, Сен менинг қиёматли инимсан, багримсан, жигаримсан!»

Шундай ёшини яшаб, сочи оқарган, таниқли инсоннинг бир талаба, шоирча болага меҳр-муҳаббат билан мактуб битаётганини қаранг. Камтарлик, олижаноблик, инсонийлик оддида тиз чўкасан, киши.

Тошкентга хатларим бирор кунлар узилиб қолгудай бўлса, дарҳол телеграмма жўнатишларини айтмайсизми?

«Сендан хавотирдамиз, ўзингдан хабардор қил» ва ҳоказо. Бундай олижанобликка осонликча жавоб бериб бўладими? Бир умр хизматларини қилсанг ҳам, у кишининг бир кунлик эътиборларини ўтаб бўлмас...

Горький номидаги Адабиёт институтининг учинчи курсига ўтганимда семинар машгулотларининг бирида ҳамма ёзганларимнинг савиясини аниқлаш муҳокамаси бўлди. Ё чикка ё пукка деганларидек жуда хавотирга тушдим. Чунки яроқли асар топилмай қолса, институтни тарк этиш керак бўлади. Ярагудек... гап бор бўлса... бир нав... яна ўқиш давом этади.

Муҳокамага Бутуниттифоқ ёзувчилар уюшмаси ёш

котиби Владимир Соколов, Вероника Тушнова, Светлана Сомова, Семен Липкин, Инна Лисянскаялар ташриф буюришди. Бу шоирларни таништириш шарт эмасдир. Машгулот давом этаётганда Павел Антакольский ленинградлик шоир Вадим Шефнерни бошлаб келди. Юрагим қинидан чиқаёзди. Тамом. Алвидо, институт! Маъруза қилувчи семинардошим Ирина Озерова деган шоира ва таржимон эди... Ушанда монгол шоири Шагдасурен Цокт билан санаганда ўн тўрт киши гапирди. Юзларим ловуллаб кетди. Бу менга — ҳаётимда жиддий имтиҳон бўлди... Шагдасуренни эслаганим, у «Бошсиз ҳайкал» дostonимни монгол тилига ўтирган экан. Монгол тилида парча ўқиб берди...

Семинар машгулоти қария шоир Павел Антакольский таклифи билан, шеърлар ва дostonлар китобимни «Молодая гвардия» нашриётига бир овоздан тавсия қилди. Шу хабарни айтиб, қувончимни Шухрат акамга етказишга ва бир йўла уюшмамиздан тавсия хати олишга Марказий телеграфдан қўнғироқ қилдим.

Шухрат акам мени чин қўнғилдан қўтлаб, лекин Уюшмадан тавсия хати олишни ўзим бевосита Ҳамид Гуломдан илтимос қилишимни маслаҳат бердилар. «Ўзимнинг бўйим баробаридаги ишга мен уринай, бўйим етмайдиган жойга қўл узатиб, уялиб қолмай», — дедилар. Ана шунда у кишининг нақадар мулоҳазали эканликларини, ҳаётда ўз ўрниларини аниқ билиб олганларини, бировга малол келиб қоладиган ишга огоҳ туришларини тушундим. У кишига яна ҳурматим ошди.

Уюшмамиз котибига қўнғироқ қилдим. Зудлик билан ушбу хат келди:

«Ҳурматли Сайёр! «Молодая гвардия»га хат ёзиб юбордик. Ўқишингизда, ишингизда муваффақиятлар тилайман. Ҳамид Гулом. 2/IV 1960 Тошкент».

Сих ҳам куймабди, кабоб ҳам. Иш юришиб кетди. Адабиёт институтида қолиб ўқишни давом эттирдим. Энди, оғир имтиҳондан ўтиб олганимдан сўнг ўзимга бироз ишонч ҳам туғилди...

Шухрат акам шеърларига Мақсуд Шайхзода атрофлича, кенг тўхталиб ўз адолатли фикрларини ёзганлар. Улардан ўтказиб фикр билдириш биз шогирдлари қўлидан келиши амри-маҳол. Шунинг учун шоир Шухрат шеър, баллада, туркум ва дostonларига тўхталмадим. Фақат айтишим мумкинки, улар эрта оқарган оппоқ сочлари ҳақида қирқдан ортиқ шеър ёзган эдилар...

Улкан ёзувчи Абдулла Қаҳҳор қўлларида келганча ёзувчи Шуҳратни қўллаб келдилар. Гарчи аямай, гоҳида ушбу асарингизни қовоқ ари чақиб олибди, деб, асарнинг кўпсўзлигидан огоҳ этсалар ҳам, ҳар ёзувчининг ўз ёзиш усулини инкор этмас эдилар.

Шуҳратнинг ҳикмат тўла, шеърдай мусиқага бой, ёғдай ёқиб тушгувчи тили ва у киши қалами остидан чиққан ўзбекона ифбат-такаллуф тўла лавҳалар ва улар остидан яшнаб кўриниб тургувчи удумлари ва ўзбек хонадони манзаралари Абдулла акани ҳам мафтун этган бўлиши табиий...

Яна инсон сифатида, доно, сермулоҳаза, мулойим, сабрли, қалби нафис ва нафосатга мўл инсон сифатида Мирзакалон Исмоилий ҳам Шуҳрат акамга яхшилигини аяган эмас. Оилавий ишларда ҳам, жамият юмушларида ҳам у киши чиндан катта ака эдилар... ва бир умр Шуҳрат акам юрагим тўрида улуг сиймо бўлиб қолдилар.

Бу ёқда ниҳоятда ўткир дидли, ўқимишли, сермулоҳаза адабиётшунос Ҳибзиддин Муҳаммадхонов ҳам бор эди. У киши ҳам Шуҳрат акамга оғир синов кунларида ҳақиқий бардошли биродар бўлиб, қаторда турганлар... Ҳаммаларининг жойлари жаннатда бўлсин. Аллоҳ ярлақан бўлсин!

Кунлардан бир кун, йиллик наср муҳокамасида менинг: «Бир кеча хаёли» қиссамни Жонрид Абдуллахонов булғалаб ураётган эди. Аммо ҳеч бир нотиқ у кишини қўлламади. Ҳайрият, деб ўтирсам, Шуҳрат акам минбарга чиқиб қолдилар. Гапларини айтиб, йиллик насримизга ўз назарларини ошкор этиб бўлгач;

— Бир ўтинчим бор, биродарлар, — дедилар. — Менинг шогирдим бўлгани учун Сайёрга қаҳр қилаверманглар. Бироз йўл беринглар. Қани барини қоғозга ташласин-чи. Ҳали атак-чечак қилмасдан оёгини синдирмайлик. Бироз кутайлик. Уриш қочмас. Меҳрибон инсон бўлайлик. Балки унинг қўлидан ҳам иш келиб қолган кунларни кўрармиз. Ахир, Миртемирдек зукко, Шайхзодадек доно, Асқад Муҳтордек синчков инсонлар уни қўллаб туришибди-ку, бир гап бўлса ажабмас, — дедилар.

Мен шунда йиглаб юборганман. Миртемир домла кўз ёшларимни артиб қўйганлар...

Шуҳрат акамга омонликда ҳам барибир осон бўлмади. Ўзларига хос гўзал, ҳикмат тўла ёқимтой тилда ёзган романлари ҳам, айниқса «Олтин зангламас» анча ташвиш келтирди. Иродаси метин, Ватан фидойиси, ин-

сонни севгувчи, инсон йўлида ўзини аямайдиган ушбу романинг бош қаҳрамонига осон бўлмади. У вақтларда қаттол цензура бўларди. Улар «Олтин зангламас»нинг журнал вариантыдаёқ зулм қилишга ўтдилар. Ҳар саҳифага гугурт қути отиб кўришар, гугурт қаерга бориб тушса, ўша ерини юлиб олиб ташлашни буюришар эди. Романи юқори ташкилотлар ва бошқа ташкилотлар эринмай қайта-қайта ўқишади. Корректурани кўтаришиб, у идораларга Шуҳрат акам билан бирга борардим. Чиройли тузилган асар композицияси, фабуласи, ўзбекона такаллуфлар, қаҳрамоннинг кимлигини очиш йўлидаги лирик чекинишлар асфаласўфинга учради. Асарнинг боши қаёқ, охири қаёқлигини, сюжет боғлиқ йўлларини муаллифнинг ўзлари ҳам адаштириб юборишларига оз қолди. Шу асар «Олтин зангламас» — менинг астойдил китобим бўлса ажабмас, деб умид қилган эдилар. Йўқ, бирор бир катта юртга тобе бўлган, мустақиллиги бўлмаган юртда бутун асар ёзиш ҳам мушкул экан. Бу мушкулотлар ҳам бекор кетмади. Шуҳрат адиб ва Шуҳрат инсонни катта файласуфга айлантирди. Тўғри, у кишига қийин бўлди. Биз у кишининг яқинларига ҳам мушкул бўлди, аммо у киши тўла-тўқис вояга етказди... Эсингизда бўлса, бош қаҳрамон қамалиб қолганда уни бир хонага олиб келишади. Ўша нимқоронги хонага — эшикни қарсиллатиб очиб итариб киритишиб юборади... Бош қаҳрамон кўрсаки, у хонада ушбу Совет тузумининг ашаддий душмани, бош қаҳрамон бутун онгли умрини сарф қилиб унга қарши курашиб, совет тузумини мустаҳкамлаш йўлида ўзини қурбон қилиб бўлса ҳам уни янчиб ташлашга уринган одам илжайиб турибди... Бош қаҳрамоннинг эси олинади. Терговдаги қийноқлар, ёлгон тўхматлар, унга қилинган адоватлар... Ҳаммаси пуч ёнғоқдай шалдираб оёқ остига тушади. Ичидан юки бўлмагани учун юмаламайди, оёқ остидаёқ қолади-қўяди.

Тавба, деб ёқа ушлар экан, ўша қарама-қаршидаги одам: — Ҳа, биродар, келадиган жоймиз-ку бир экан. Ўлганда борадиган еримиз ҳам бир... Бир миллат боласи бўла туриб ёруғ дунёда бир-биримизни қувди-қувдига ўлайми? — дейди. Бош қаҳрамон турган ерида ўтириб қолади...

...Тагин билмадим-ку... инсон, айниқса ёзувчи мана шу биргина «учрашув»ни инсонларга қолдириш учун яшаса ҳам умридан рози бўлиши керақдир!..

Шуҳрат ака ҳақида айтадиган гапларим кузги хазондай мўл-кўл. Лекин ўшандай қаттол замонда ҳам бошқа ёқлардан кўчирма қилинган гоё, тафаккур, дунёқарашлар миллатни миллат сифатида ўлдириб юборишини, ўзгалар гоёсига фидоийлик оқибатда ўз-ни пайхон қилиш демаклигини билдириб-билдирмай айта олишлик — бу катта жасорат эди. Бу жасоратни Шуҳрат ака баралла кўрсатди! Шу таскин менга ором беради. Гарчи у ҳаётида огир кунларни кўп ва хўп кўрган бўлса ҳам, ўз ўзбек юртини:

— Ўзлингдан қолма, ўз тўнингни кийиб юр. Отабоболаринг назарлари бошинг узра доимо кўриниб турсин, беш кунлик ҳою-ҳавасларга япроқдай енгил одамлар учади. Сен етти пуштингга қара! — деб огоҳ-лантира олди.

Шундан огоҳ бўлсак, азамат ва заҳматкаш, ўзбекнинг чин инсони ва файласуф шоир ва ёзувчиси руҳини абадул-абад хушнуд этган бўламиз.

ЧИН ИНСОН ВА АЖОЙИБ ИЖОДКОР ЭДИ У

ШУҲРАТ номи тилга олинганда, менинг кўз ўнгимда тоталитар Совет тузумининг аччиқ меваларини ўбдон тати-ган виждони пок, қалами ўткир ижодкорнинг ёрқин сиймо-си гавдаланади. Зеро мен дорилфунуннинг адабиётшунос домласи сифатида унинг ижоди ҳақида лекциялар ўқиган-дим ва уни шахсан яқиндан билардим.

Шуҳратнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига доир шу вақтгача кўплаб тақризлар, мақола ва рисоалар эълон қилинган, бир неча номзодлик диссертациялари ёқлан-ган. Мен аминманки, тадқиқотчиларимиз бундан кейин ҳам Шуҳрат ижоди сирларини ўрганишни давом этти-радилар. Мен эсам у ҳақидаги хотираларимдан фақат бир неча лаҳзаларнигина қаламга олмоқчиман.

БИРИНЧИ ЛАҲЗА

Менинг илк марта Шуҳрат ака билан танишувим Тошкентда, «Шарқ юлдузи» журнали редакциясида юз берган эди. Ўша вақтларда журналнинг бош муҳарри-ри вазифасида ишлаган мактабдошим Асқад Мухтор:

— Раҳимжон, мана бу киши журналимиз саркотиби Шуҳрат бўладилар, танишинг! — деб бизни таништирди. Ҳали ёш бўлишига қарамасдан қора сочларига оқ оралай бошлаган, барваста қомат ва очиқ чехрали саркотиб менга йирик-йирик шаҳло кўзларини тикиб, кулимси-раб боқаркан, қўл бериб кўришди. Унинг қўл бериб кўришиши, кўзларида барқ уриб турган юмшоқ табас-сум ўша заҳоти мени ўзига тортди. Бу табассумда унинг гойибона ўқиганим шеърларидаги тиниқлик ва дилкаш-лик кўриниб турарди. Шу-шу бир-биримизга хат ёзди-ган, ҳол-аҳволдан хабар оладиган бўлиб қолдик...

ИККИНЧИ ЛАҲЗА

Агар янглишмасам, 1963 йилнинг ёзи эди. Мен аҳли оилам — умр йўлдошим Полина Матвеевна ва

ўғлим Маратжонлар билан Ёзувчилар союзининг Кўктебелдаги ижод уйида дам олардик. Кутилмаганда Шухрат ака билан учрашдик. Ҳордиқ чиқариш кўнгилдагидай кечди. Бунга сабаб, бир ёқдан, Қора денгининг кўркам қирғоғида об-ҳавонинг шифобахш муътадиллиги бўлса, иккинчи ёқдан, Шухрат акадек доно ва дилкаш суҳбатдошининг бирга дам олганлиги эди. Ҳша кезлар «Шинели йиллар» романининг русча нашри Москвада босилиб чиққан (1959 йил, Воениздат) ва унинг муаллифи Иттифоқ миқёсида танила бошлаган эди. Ҳшанда янги шеърлар ўқиб беришдан ташқари Шухрат ака бизга бир-неча оқшом сурункасига ўз бошидан кечган саргузаштларни ҳикоя қилиб берган эди. Ажойиб саргузаштлар. Биз, Шухрат ака ижодининг мухлислари, мириқиб тинглардик. Кейинчалик билсам бу саргузаштлар забардаст адибнинг бўлажак янги романлари «Олтин зангламас» ва «Жаннат қидирганлар» учун керакли хомаки материаллар ҳам экан. Бизнинг эшитганимиз «хамир учидан патир» эди, деса бўлади.

«Олтин зангламас» романида «Маратнинг аяси» сарлавҳали бир бобча бор. Унда асарнинг бош қаҳрамони Содиқ ва иккинчи даражали персонажлардан Адолат хола. Жаннат, Мушарраф ҳамда Мирсалим иштирокидаги воқеалар Марат номли бола образи ҳам гавдаланади. Мен ҳар гал романдаги шу бобни ўқиётганимда муаллиф томонидан зўр самимият билан чизилган бу бола (Марат) қиёфасида ўз ўғлим Маратжонни кўргандай бўламан. Ахир, Шухрат ака ўшанда, Кўктебелда, роман устида ишлаётганда менинг ўғлим романдаги Маратга ўхшаш 13-14 яшар шўх, ёқимтойгина болакай эди-да. Энди маълум бўлишича, бу ҳассос адибнинг диққат-эътиборидан четда қолмаган экан.

УЧИНЧИ ЛАҲЗА

Бир гал мен Шухрат акани Самарқандга таклиф қилдим. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг вилоят бўлими шоир ва носир Шухратнинг китобхонлар билан учрашувларини режалаштирганди. Мен шулардан учтасини ташкил этишга мутасадди эдим.

Қизиқ, билмадим нима учун, Шухрат ака пайдо бўлган жойда ўз-ўзидан шеърхонлик бошланиб, байрамона кайфият ҳукм сурарди. Алишер Навоий номида-

ги дорилфунун талабалари Шухрат акани қарсақлар билан қарши олишди. Мен кечани очиб, шоир Шухратга сўз бердим. У киши ўзбек адабиётининг аҳволини шарҳлаб, тошкентлик ёзувчилардан ким қандай асар устида иш олиб бораётгани ҳақида гапириб берди... Шундоқ қараганда оддий гаплар, лекин қулоққа ёқадиган бамаъни гаплар. Шухрат аканинг шоирона нутқида аллақандай сеҳр борга ўхшарди, залда ўтирганларни — каттаю кичик, эркагу аёлларни мафтун этмай қўймасди. Нотиқ одатдагидай ширали тиниқ овоз билан аввал Ватан, Она юрт, меҳнаткаш инсон ва ўз халқига содиқ, фидокор одамлар ҳақидаги шеърлари билан аудиторияни ўзига жалб этди, кейин қаторасига чин муҳаббат, садоқат ва одамгарчиликни васф этувчи бир неча лирик шеърларни ўқиб, тингловчиларни ҳаяжонга солди. Қарсақлар гумбури кенгиш зал томини кўчирай-кўчирай дерди. Мен кам деганда бир ярим соат давом этган адабий кечани «ёпиқ» деб эълон қилдим. Шунга қарамасдан, талабалар тарқалишмасди. Йигит, қизлар — қўлларида Шухрат ака шеърини тўпламлари, муаллифдан дасхат олиш учун шоирни ўраб олишди... Мушоиранинг давоми ўша куни кечқурун шоир Шухрат таклифи билан «Зарафшон» меҳмонхонасининг иккинчи қаватидаги фойеда олимлар, ўқитувчилар ва театр ходимлари иштирокида янада мароқли ўтди.

Яна бир учрашув Эски шаҳарда хотин-қизлар артелида ташкил этилди. Бу мулоқотнинг тарзи ҳам, мазмун-мундарижаси ҳам бағамом ўзгача, ўзига хос эди. Артелга кириб боришимиз биланоқ Шухрат ака тўғри ишчилар ишлайдиган дастгоҳлар томон юрди. У ерда энг шимариб кашта тикаётган, гилам тўқиётган нозанин қизларнинг ўта қаққонлик билан ишлаётганларини қизиқиш билан кузатаркан, йўл-йўлакай уларнинг шаънига илиқ сўзлар айтар, гоҳ-гоҳда ҳазил-мутоибага кўчиб, қаҳ-қаҳ куларди... Шеърхонлик бошланиб кетди. Шухрат ака сурункасига уч-тўртта шеър ўқиб ташлади. Қўшиқдай жаранглаётган шеърлардан ваджга келган қизлардан бири: «Муҳаббат ҳақида яна битта бўлсин!» — деган эди, янги лирик шеърлар тўлқини дастгоҳлар ўрнашган хонани тўлдириб юборди...

Олдиндан тасдиқланган режага мувофиқ шоир Шухрат икки кун давомида ҳаваскор шоирлар билан амалий машгулотлар ўтказди. Биринчи куни ҳар бир ҳаваскор билан танишиб, улар шеърларини тинглаб,

тегишли маслаҳатлар берди. Иккинчи куни машгулот кўпроқ шеър ва шоирнинг жамиятдаги мавқеи, бадиий завқ, сўз устида ишлаш тариқаси каби мавзуларни қамраб олган лекциялар тусини олди.

Энди Шухрат ака ташрифининг кун тартибида шаҳардаги қадимий ёдгорликларни томоша қилиш, Улугбек расадхонаси зиёратига бориш турарди. Бироқ режага таҳрир киритишга тўғри келди. Меҳмонхонадан чиқаётганимизда Шухрат ака қўққисдан:

— Раҳимжон, томошага жўнашдан аввал ўша ўзимизга таниш гилам тўқувчи қизлар қошига борсак, шунга нима дейсиз? Мен уларга шеър ваъда қилгандим... — деди.

— Бўпти, шеърни шеър шайдолари тингласин, кетдик! — дедим. Жўнадик. Танаффус вақтида етиб борган эканмиз. Гилам тўқиш цехига одам сигмай кетди. Шухрат ака ўзининг кечаси қизларга атаб битган шеърини қойилмақом қилиб қироат қилди. Гилам тўқувчи қизларгина эмас, биз-адабиётшунос домлалар ҳам Шухрат аканинг ўта ҳассос ва ҳозиржавоб шоир эканлигига тан бердик. Шеър эртасига «Ленин йўли» рўзномасида босилиб чиқди. Артел маъмуриятининг шоир Шухратга ажойиб бир гиламча тақдим этгани ҳамон ёдимда...

ТўРТИНЧИ ЛАҲЗА

«Мусибат одамларни жипслаштиради» деган нақл бор, тўғрига ўхшайди. 1967 йил, қиш. Мен докторлик диссертацияси устида ишни давом эттириш мақсадида меҳнат таътилини Москва яқинидаги Малеевқада ўтказмоқчи бўлдим. Қўлёзмалар билан лиқ тўла икки катта чамадон ва битта портатив ёзув машинкасини кўтариб йўлга чиқдим. Электричка Москванинг Белорус вокзалидан икки соат йўл босиб Бороково станциясига етиб келди. Буёғи санаторий автобусига тушиб, яна 16 километр йўл юриш керак... Оғир чамадонларни кўтариб бир амаллаб пастга тушдим. Атроф оппоқ қор, оёқ ости сирғанчиқ. Ҳамма кутиб турган автобус томон чопади. Мен ҳам унга етиб олишим керак, акс ҳолда иш чатоқ. Навбатдагисини узоқ кутишга тўғри келади... Бор кучимни йиғиб, чопдим, етиб олдим... Етиб олдим, кўкрагимда «жиз-з» этган санчиқни сездим. Санаторийга жойлашгач, дўхтурга

мурожаат этгандим, балога қолдим. Кадиограмма «инфаркт»ни кўрсатибди. Тўшакка ётқизиб, қимир этмай ётишни буюрди... Хайрият, дўстим Шухрат ҳам шу ерда дам олаётган экан, жонимга ора кирди... У киши биринчи галда мени юпатди. Кейин тошкентлик рус ёзувчиси Борис Пармузин билан иккаласи мендан хабар олиб турадиган бўлишди...

Мен беморлик тўшагида ётишимга қарамасдан, ўзимни унчалик ёмон ҳис этмасдим: ётган жойимда китоб ўқийман, радио тинглайман. Сал кейинроқ ҳаттоки кўпдан бери ўйлаб юрган драматик достон — «Хуросон алломаси»нинг «Дебоча»си ва биринчи кўринишини ёзишга киришдим. «Фан доктори бўлишни орзу қилардим. На илож, насиб қилмаганга ўхшайди. Шунисигаям шукур, ҳеч бўлмаганда мендан аллома Умар Хайём бадиий сиймосини гавдалантирувчи шу асарим ёдгор бўлиб қолади-ку» — деган ўй-андишалар билан ўзим ўзимга тасалли берардим...

Бир куни ҳар галгидай аҳволимдан хабар олгани келган Шухрат акага Умар Хайём ҳақида пьеса ёзаётганимни айтиб, унинг «Дебоча»сини ўқиб бердим. У шундай мисралар билан бошланарди:

Мағрибдан Машриққа қилсангиз сафар,
Минг йиллар тубига солгайсиз назар.
Сайр этиб ўтгайсиз Шому Ҳиротга,
Боғдоду Нишопур, кўҳна Равотга.
«Тожмаҳал» ёнидан ўтгач, муқаррар,
Ҳиндулар ҳолидан олгайсиз хабар.
Ҳимолой чўққисин кучиб бемалол,
Ганжаю Марвга қилгайсиз гузар.
Кўргайсиз навқирон Шарқ марказини,
Улугбек юртининг кўк гумбазини,
Кўргайсиз ўзига берганин оро,
Қадимий Самарқанд, кекса Бухоро...

Хомуш мириқиб тинглаган Шухрат ака кўзлари пирпираб, қувониб, ўрнидан туриб кетди:

— Дўстим, мана бу бошқа гап. «Ўғлимга хат ёзай, Полина Матвеевнани чақиринг, етиб келишсин!» — дейиш қаёқдаю, дабдурустдан катта бир шеърини драмага қўл уриш қаёқда! — деб мени мақтади. Драма сюжети билан қизиқиб қолди... ўзи ёзаётган роман сюжетидан бироз нақл қилиб берди... Энди гўё бевосита ижодий ҳамкорлигимиз бошланган эди...

Шундай бир эпизод сира ёдимдан чиқмайди: бир куни Шухрат ака ўзи ёзаётган роман қаҳрамонларидан бири — жанг вақтида фашистларга асир тушган тожик аскарга ўзига мувофиқ бир ном топиб беришни сўради. «Шундоқ ном бўлсинки, — дер эди Шухрат ака, — бошқа миллат жангчиларининг номидан фарқ қилсин, яъни унинг тожик фарзанди эканлиги билинги турсин». Энди мен тожикча номларни эслашга киришдим, катта бир варақ тожикча номга тўлди: Сангин, Одина, Шогадо, Табар, Теша, Шоғулом, Шомансур, Гулназар, Сафар, Гулом, Газанфар, Ҳабибулло, Неқадам, Назаршо, Афсаҳзод, Муҳаммадризо, Раҳимдод ва ҳоказолар. Шулардан, агар янглишмасам, «Шогадо» маъқул бўлди, шекилли, энди ҳар келганида Шухрат ака Шогадонинг фашистлар радиостанциясида олиб бораётган яширинча ишлари ҳақида сўзлаб берарди... Бир келганида, қарасам, у киши хафа, чеҳрасида ҳамишагидай хушчақчақ табассум кўринмайди.

— Тинчликми? Нима бўлди, хафа кўринасиз? — деб сўрадим.

— Нимасига қувонай?! Ахир, фашистлар Шогадони фош этишди. Уни рация орқали қизил армия қўмондонлигига ахборот юбораётганида қўлга туширишди...

— Хайр, ўзингиз тасвирлаган образ-да! — дедим.

Шухрат аканинг изтироб чекиши ўзи яратган образ, тожик йигитининг ҳалокати билан боғлиқ экан... Демокчманки, Шухрат ака кинасиз юрак ва нозиктабиат эгаси, ҳақиқий ижодкор эди...

Кунлар ўтаберди. Шухрат аканинг олийжаноблиги туфайли мен баъзан ўзимнинг беморлик тўшагида ётганимни ҳам унутардим. Ижод қилардим, шеър тўқирдим, қофия учун сўз ахтарардим... Шунга қарамасдан, зериккан пайтларимда хуш-ёдим узоқда қолиб кетган Она юртим, оилам, қавм-қариндошларим билан банд эди, дўстларимни қўмсардим. «Аҳволим оғирлашиб, бирон кор-қол юз берса, нима бўлади? Жонсиз жасадим аёзли ўрмонзода қолиб кетадими?» — каби нохуш хаёлларга борардим.

Беморлигимнинг ўттиз еттинчи куни бошланиб-диямки, дўхтур мени уйимга қайтиш уёқда турсин, ҳатто ўрнимдан тургани қўймайди. Айни жонга теккан пайт, ичимни еб ётган эдим, Шухрат ака хушхабар олиб келди.

— Раҳимжон, янгилик! Бизнинг санаторияга беш-олти кунга, дам олиш учун, мамлакатнинг бош тера-

певти, машҳур академик Вотчал ташриф буюрибди. Мен сизни ана ўшанга кўрсатаман! — деди у.

— Эшитганман, «Вотчал томчиси» ўшаники эмасми?

— Топдингиз, худди ўзи!

— Дам олишга келган бўлса, кўнармикин?

— Кўнади! Ана кўрасиз, кўндираман! — шундай деганча, Шухрат ака чиқиб кетди.

Эртасига эрталаб у чиндан Вотчални бошлаб кириб келди. Кўзойнакли, оқсоч, кичкина соқолчаси ўзига ярашган, узун қад-қоматли академик Вотчал эшикдан кириши биланоқ:

— Қани, кўрайлик-чи, самарқандлик паҳлавон нимага чўзилиб ётибди? — дер экан, у ўзини касал кўргани келган дўхтурдай эмас, балки кўпроқ эски қадрдон дўсти билан ҳангома қуриш учун ташриф буюрган меҳмондек тутарди.

У аввал диққат билан менинг беморлик тарихимни эшитди. Кейин мени даволаётган дўхтурдан алланималарни сўраб билди... Қўққисдан менинг қўлимдан ушлаб:

— Қани, ўрнингиздан туринг-чи! — деди. Мен ҳайрон Шухрат акага қарадим, у киши мийигида кулиб, «Туринг!» — деган маънода имлади. Қўрқа-писа ўрнимдан турдим, юрдим, эгилдим, ҳар хил ҳаракатлар қилдим. Ўрнимга ўтиб ётмоқчи бўлгандим, академик жиддий тус олиб:

— Энди ётиш бас, мана бу ерда ўтиринг! — деб буюраркан, санатория врачига қараб: «Мен бу ерда «инфаркт» деган нарсани кўрмайман! Аппаратингиз янглиш кўрсатаётганга ўхшайди. Эрта Рузадаги санаторияга элиб беморни такрор КГ-қилдириг. Шундан сўнг бир хулосага келамиз, — деди қатъий оҳангда.

Шухрат ака ёнимда, врач билан бирга машинада жўнадик. Хайрият кардиограмма яхши кўрсаткич берди, «инфаркт»ни тасдиқламади. Оғир юк кўтариш сабабли ундан энгилроги «стенокардия»га йўлиққан эканман, ўтиб кетганга ўхшайди... Академик Вотчал дўхтурни: «Беҳудага ваҳима қилибсиз» — деб койирмикан дегандим, йўқ, бундай бўлмади, аксинча «Эҳтиёткорлик қилиб тўғри иш тутгансиз» — деб мақтаган бўлди... Шухрат ака — хурсанд, худди ўзи беморлик бистаридан тузалиб тургандай.

Халоскорим, ажойиб инсон Вотчал менинг Самарқандга қайтишимга рухсат берди. Рухсат бердию, «Фа-

қат шарт шуки, Сизга махсус тиб ҳамшираси ҳамроҳлик қилади... Узоқ йўл, айтиб бўлмайди...» — сўзларини қўшиб қўйди.

Бошим қотди. «Тиб ҳамширасини қаёқдан топаман? Унинг мен билан Самарқандга учиб бориб қайтиб келиши қандоқ бўларкан?» — ўйладим мен. Яна менинг алланечук аҳволга тушиб, лол қолганимни кўрган Шуҳрат ака дардимга дармон бўлди. У киши Вотчалга:

— Хурматли профессор дўстим Раҳимжонни уйига-ча мен кузатиб борсам, нима дейсиз? — деди.

— Қани шундоқ қилсангиз, «Молодец» дейман, — деди дўхтур.

— Йўқ, йўқ! Шуҳрат ака, ахир қайтишингизга ҳали яна бир ҳафта бор-ку, мени деб... — эътироз билди-моқчи бўлдим.

— Ҳечқиси йўқ. Роман тугаши керак эди, тугади. Бу ерда бошқа қиладиган ишим қолмади. Ундан кейин... янгангизни соғинганман-да! — гапни ҳазилга йўйди Шуҳрат ака.

Икки кундан сўнг йўлга чиқадиган бўлдик. Менинг самолётга билатим бор, Шуҳрат ака эса сотиб олиши керак... Москвагача машинада бордик. Шуҳрат ака мени қариндошларимизникида қолдириб, билет излаб кетди. Қойил қоладиган жойи шундаки, Шуҳрат ака шу рейсга, мен ўтирадиган жойининг қаватгинасига билет олибди. Учдик. Самарқандда кутиб олишди. Ҳамма хурсанд. Шуҳрат ака миннатдорчилик билдириб, «бир кунгагина қолинг, азиз меҳмонимиз бўласиз» — дейишига қарамасдан, бошқа пайт албатта меҳмонликка келишни ваъда қилиб, Тошкентга учиб кетди...

БЕШИНЧИ ЛАҲЗА

«Тухмат оёқ остидан чиқади, ўғлим. Эҳтиёт бўлинг!» — дер эдилар қиблагоҳим. Мен бўлсам қулоқ осмасдим. «Шу чоллар қизиқ-да, нуқул насиҳат қилишади... Устозларим ҳурматини ўрнига қўйсам, гамхўрларча иш тутиб, шогирдлар етиштирсам, ўз йўлимда тўғри юрсам, ким менга душман бўларкан» дер эдим, парво қилмасдим. Янглишган эканман. Бепарволигим бурнимдан чиқаёзди...

1973 йил ёзи эди. Ўн йил меҳнат чекиб ёзганим докторлик диссертацияси тайёр. Ёқлашгина қолган, хо-

лос... Қўққисдан менга айб қўйишди. Ҳазилакам айб эмас, даҳшатли: имтиҳон қабули вақтида талабалардан пора олган эмишман... Қисқаси, тергов, тинтув бошланди. Ҳаттоки мени ҳибс қилишди. Мен беҳабарман, кейин маълум бўлди, умр йўлдошим, додини Самарқандда эшитадиган топилмагач, Тошкентга учибди. Ёзувчилар союзида ҳам, бошқа идораларда ҳам арзини эшитадиган топилмапти. Мен билан бирга дорилфунунда дарс тинглаган бир курсдошим ҳам «Кечирасиз, зарур иш билан бандман» — деб қабул қилмапти. Ана шундан сўнг ёдига Шуҳрат ака тушиб, уйига телефон қоқибди. У киши, Арабистондан қайтган ўғлини кутиб олгани чиқаётган экан, шунга қарамасдан, дарҳол машина юбориб, уйига чорлабди. Янгам Турсунопа билан биргаликда воқеа тафсилотини эшитиб, уни юпатишибди, маслаҳатлар беришибди. «Марказий Комитетга арз қилишдан бошқа чора йўқ», — деб, ариза ёзишга кўмаклашибди...

Хуллас калом, бошимга кулфат тушганда менинг қисматимга лоқайд қарамай, жони ачиб, ёрдам қўлини чўзган чин инсон яна дўстим Шуҳрат Олимов бўлган эди.

Юқорида айтганларимга изоҳ бериб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Мен ўз ҳаётимда кўпни кўрдим, ҳар хил одамлар, ҳар хил ижодкорлар билан мулоқотда бўлдим. Лекин Шуҳрат акага ўхшаган олийжаноб, кўнгли очиқ, мушкулкушо зотни, ижодий ишда эса зукко ва донишманд инсонни кўрган эмасман. Биз «Яхшилик» деймиз, Шуҳрат аканинг менга нисбатан қилган яхшилигидан ортиқроқ яхшилик бўлмаса керак. Шу боис, мен ва менинг оилам аъзолари бу улут инсон ва ҳақиқий дўстни сира унутмаймиз, унинг порлоқ хотирасини абадий ёдда сақлаймиз.

ШУХРАТ БУХОРОДА

Хотиранг дафтарин, дўстим, очиб тур,
У ерда сақланар қанча ёрқин нур.
Кексалик дардидан ўзинг тут йироқ,
Кексалик тун бўлса, хотира чироқ!

Шуҳрат

Истеъдодли шоир, ширинзабон носир, закий таржимон ва мақоланавис Шуҳрат биринчи марта Бухорога 1947 йилда шоир Шукрулло билан бирга келган эдилар.

Уларнинг асосий режаси Вобкент туманидаги илгор пахтакор колхозчи — звено бошлиги Рустам Бобоев билан учрашиб, унинг ҳақида бадиий очерк ёзиш эди.

У йилларда Бухорода Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг расмий бўлими йўқ эди. Бизлар (Бухоро давлат педагогика институти адабиёт ўқитувчилари) ўзбек адабиёти кафедраси ҳузурида талабалар учун ёш шоирлар ва адабиётшунослар тўғараги, айни замонда вилоят газетаси «Бухоро ҳақиқати» таҳририяти ҳузурида ёш ижодкорлар семинари ташкил қилган эдик. Бу семинарнинг аниқ режаси бўлиб, ёш қаламкашларга мавзулар топшириб, маърузалар қилдирав, уларнинг шеър ва ҳикояларини муҳокама қилиб, бақадри ҳол маслаҳатлар берар эдик. Онда-сонда газета учун адабиёт саҳифаси материалларини танлаб ҳам берар эдик. Таниқли ёзувчиларнинг адабий кечаларини ўтказиш, шеърхонлик кечалари ташкил этишга ҳаракат қилар эдик.

Шуҳрат ва Шукрулло келганларида ҳам газета ҳузуридаги семинаримиз аъзоларини тўпладик. Институт талабалари, «Бухоро ҳақиқати» таҳририяти ходимлари, шаҳар ва яқин туманлардан келадиган адабиёт мухлислари бу семинарга йиғилдилар. Қизгин савол-жавоб бўлди, Шуҳрат, Шукрулло ва маҳаллий ёш шоирлар ўз шеърларини ўқиб бердилар. Кейин Шуҳрат ва Шукрулло Вобкент туманидаги Рустам Бобоев қишлоғига бориб, бу меҳнаткаш камтар деҳқон билан танишиб, суҳбатлар қуришди. Кейинчалик Шуҳратнинг очерки «Шарқ юлдузи» журналида босилди.

Ўша йиллари мен Бухоро ДПИда ўзбек адабиёти кафедрасига мудирлик қилиш, йилида 700-900 соатгача дарс бериш ва ижтимоий-тарбиявий ишларни олиб бориш билан бирга, Ўрта Осиё давлат университети (САГУ)нинг сиртқи аспиранти эдим, профессор адабиётшунос Абдурахмон Саъдий раҳбарлигида «Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шеърый ижоди» мавзуида номзодлик диссертацияси устида иш олиб борар эдим. Шу муносабат билан ҳар йили 2—3 марта Тошкентга бориб турар эдим. 1947 йил охири эдимиз, ёки 1948 йил боши эдимиз, Тошкентга борганимда Шуҳрат аканинг эски шаҳардаги ҳовлиларига бордим. Бу ҳовли Эски Жўвадан латта-путта бозорига борадиган кўчанинг ўнг томонидаги тор кўчалардан бирида эди. Шуҳрат ака мени очик пешона билан кутиб олдилар, марҳум оталари маҳсидўзлик қилган уйни кўрсатдилар. Муҳтарам оналари билан саломлашдик. Шуҳрат ака ўз ижодлари ҳақида гапириб, бир папкани кўрсатдилар. Унда «Шинелли йиллар» романининг машинкада босилган матни бор эди. У киши менинг илмий ишим билан қизиқдилар.

Орадан кўп ўтмай, менинг диссертациям иши охирланди. Ҳимоя қилиш учун оппонентлар топиш керак эди. Биринчи оппонент фан доктори ёки профессор бўлиши керак эди. Ундайлар ўша кунларда Ўзбекистонда камчил эди. Битта профессор — ўзбек адабиёти мутахассиси — менинг илмий раҳбарим Абдурахмон Саъдий эди.

Бу вақтлар Шуҳрат ака қайси бир идорада ишлар эдилар. Излаб топдим ва оппонент борасиди қийнаётганимни айтдим, диссертацияни кўрсатдим. У киши бироз ўйлаб туриб, юринг, мен Сизни Ойбек домла олдига олиб бораман, у киши Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси — академик, биринчи оппонент бўлишга ҳақлари бор, дедилар. Мени 1-Май кўчасидаги Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига олиб бордилар ва Ойбек олдига олиб кирдилар. Муддаони айтдилар. Ойбек диссертацияни олиб, бошидан бироз ўқиғач, оппонент бўлишга рози бўлдилар. Жуда ҳам хурсанд бўлдим. Иккинчи оппонентликка ўша пайтда филология фанлари номзоди, таниқли драматург Иззат Отахонович Султонов розилик бердилар (у киши Тошкентнинг Жуковскийми, Лермонтовми кўчасида яшар эди).

Бу икки оппонент ижобий тақризларини ёзиб бер-

гач, диссертацияни ёқлаш куни белгиланди — 1948 йилнинг 21 октябрида САГУ филология факультетининг илмий кенгашида диссертацияни ҳимоя қилдим.

Тошкентга командировкаларга борганимда 1930 йилдан бери Бухородан Тошкентга келиб, шунда яшаб юрган қариндошим, уруш қатнашчиси Алижон Саидов уйда турар эдим. Ҳимоя куни қариндошим (тоға-бобом) Алижон Саидов уйда меҳмонларни бир пиёла чойга таклиф қилган эдим. Шуҳрат ака ҳам келдилар. У киши Алижон Саидов билан тил топиб қизгин суҳбат қилдилар. Бир-бирларидан қайси фронтларда жанг қилганларини, қайси госпиталларда даволанганликларини суриштириб, эсга олишди. Маълум бўлдики, икковлари ҳам Бокуда бўлишган, бир госпиталда, турли йилларда бўлишган. Шуҳрат ака профессор А. Саъдий билан ҳам қизгин гурунглашди, у кишининг университетдаги ишлари билан қизиқди.

Шуҳрат ака иккинчи марта 1958 йилда Бухорода бўлганлар. Мен Бухородан Тошкентга илмий командировкага келган эдим шекилли, Бухорога қайтгач, Шуҳрат аканинг келиб кетганликларини касбдошларимдан эшитдим.

1962 йилда Шуҳрат ака учинчи марта Бухорога келдилар. Бу сафар Шуҳрат ака бизнинг таклифимиз билан Бухорога ташриф буюрдилар. Бундан бир ярим ой олдин биз студентлар билан «Шинелли йиллар» романи бўйича китобхонлар конференциясини ўтказмоқчи бўлиб, у кишига хат ёзган эдик. У киши келишга розилик бергач, Бухоро педагогика институтининг кўптиражли «Илгор фан учун» газетасида шундай эълонни бостирдик: «Яқинда ўзбек адабиёти кафедрасида ёзувчи Шуҳратнинг «Шинелли йиллар» романи бўйича китобхонлар конференцияси ўтказишга тайёргарлик масалалари муҳокама қилинди. Конференцияга институтнинг барча студентлари қатнашишлари мумкин. Романни ўқиб чиққан ҳар бир студент, агар истаса, ўз мулоҳазазаларини айта олади. Конференция бўладиган кун ҳақида яна хабар қилинади.

Ҳурматли студентлар! Романни ўқиб, конференцияга тайёрланиб келишларингизни сўраймиз. Ўзбек адабиёти кафедраси».5

Орадан бир ой ўтгач, 1962 йилнинг 21 декабрида Шуҳрат ака Бухорога келдилар.

Конференцияга жуда кўп киши келган эди: институт ўқитувчилари ва студентлари, «Бухоро ҳақиқати» газе-

таси ходимлари, билим юрти ва ўрта мактаб ўқувчилари. Бухоро Арки жанубидаги кўчада жойлашган БДПИ бибосининг мажлислар залига одам сигмай қолди.

Бу сатрлар муаллифи қисқача кириш сўзи билан конференцияни очиб, маъруза учун студентларга сўз берди. Юқори курс талабаларидан Ноила Искандарова, Сафо Қодиров, Насрулло Шукруллоевлар маърузалишди. Студентлардан Холиқова, Ражабов, ўқитувчилардан Олим Рашидов, Омон Сафаров ҳам сўзладилар. Шуҳратга сўз берилди. У киши институт жамоасига ва маърузачилар ҳамда баҳсда қатнашганларга раҳмат айтиб, романнинг ёзилиш тарихи, ундаги айрим ҳодисаларнинг қатнашчиси ўзи эканлиги, ҳозирги кунлардаги ижодий ишлари ҳақида гапирди, саволларга жавоб берди. Институт раҳбарияти номидан ректор муовини, Ватан уруши қатнашчиси доцент Маъди Орипович Абдуллаев шоирга миннатдорлик билдирди.

1962 йилнинг 22 ёки 23 декабрида Вобкент туманига, Рустам Бобоевни кўриш учун бордик. Унинг укаси Даврон Бобоев жамоа раиси экан. Уларнинг уйда меҳмондорчилик бўлди. Рустам Бобоев камсуқум, камгап кекса киши экан. Укаси Даврон Бобоев (унинг кўксида ҳам бир неча нишон бор эди) ўқтам, гайратли киши экан. Даврада Тошпўлат Ҳамид ҳазил-мутойиба қилиб, ҳаммани кулдирар эди. Мезбонлар тарихий Варахша вайроналарини кўрсатмоқчи бўлишди. Туман милицияси бошқармасининг бошлиги Ф. Зайниевнинг енгил машинасига ўтириб, Варахшага жўнадик.

Милодий бешинчи асрда шаҳар ва ҳокимларнинг кўши бўлган тарихий ёдгорликлардан айрим деворлар қолган экан. Уни археолог-тарихчилар қазиб текширганлар. Йирик хом гиштардан қурилган хона деворлари кўринди.

Варахша тепалигида дастурхон ёзилди, келганлар чордона қуриб суҳбат қилишди.

Гурунглашиб ўлтирган жойдан бир гильза (ичи бўш патрон) топилди Уни қўлдан-қўлга ўтказиб, турли тахминлар айтилди. Бухорога қайтгач, меҳмонхонада (ҳозир у жой тиббиёт институти талабаларининг ётоқхонаси) Шуҳрат ака дам олдилар. Эрталаб у кишининг хоналарига кириб аҳвол сўрасам, у киши бу кечада бир қанча шеърлар ёзган эканлар. Бир дафтар варагининг икки бетида «Гильза. Бухоролик дўстларимга» сарлавҳали шеърни менга бердилар. Ўттиз мисралик бу шеър шундай тўртлик билан бошланади:

Бухоро чўлида бир куни ногоҳ
Бир эски гильзага кўзларим тушди.
Кўзларим тушдию ярқ этиб нигоҳ,
Хаёлим кўп олис йилларга учди.

Шеър ўртасида шундай банд бор:

Эй, дўстим, сен бунга яхши назар сол,
Лондондан шум ният бунга келтирган.
Шу гильза ўқидир, дўстим, эҳтимол,
Отангни у йиллар қонга ботирган.

Шеър қуйидаги банд билан тугалланади:

Мен уни танийман,
Сен ҳам таниб қўй,
У йиллар бешиқда йиғлаган дўстим!
У йиллар даҳшатин эслай, яниб қўй,
Ва дегин: — тинчлигу меҳнатда постим!!

Шуҳрат 1966 йили ҳам Бухорода бўлган. Менинг шахсий архивимда шоир Тошпўлат Ҳамид тақдим қилган бир фото-сурат бор. Бухородаги буюқ тарихий ёдгорлик Исмоил Сомоний мақбараси фониди Шуҳрат ва Тошпўлат Ҳамид суратга тушишган. Бошларида туркманча телпак, эгниларида туркманча авра-астар тўн. Орқасида Т. Ҳамид дастхати «...ноябрь, 1966 й. Бухоро».

Шуҳратнинг 50 йиллик юбилеи Бухорода кенг нишонланди. Атоқли олим ва драматург, Ўзбекистон фанлар академиясининг муҳбир аъзоси Иззат Султон (юбилей комиссиясининг раиси) бошчилигида Шуҳрат, Абдулла Орипов ва Умарали Норматов Бухорога келишди. 1971 йилнинг 26 февралда педагогика институтининг Регистондаги собиқ биноси мажлислар залида тантанали кеча бўлди.

Кечани филология фанлари номзоди, шоир Тошпўлат Ҳамид қисқача кириш сўзи билан очди. Иззат Султон, бу сатрлар муаллифи, ТошДУ доценти Умарали Норматов, Бухоро ДПИ ўзбек адабиёти кафедраси муdiri доцент Тожи Қораев ўз нутқларида Шуҳрат босиб ўткан пурмазмун ижод ва жанговар йўлни таъриф ва тавсифлаб беришди. Студентлардан Сабоҳат Тўхтаева, Ойша Ҳамидова Шуҳрат асарларини мутолаа қилишдан олган таассуротларини сўзлашди. Шоир Абдулла Орипов ўз шеърларидан ўқиб берди.

Тантанали кечадан сўнг мен меҳмонларни ўз уйимизга таклиф қилдим. Биздаги ўтиришни ҳам Тошпўлат Ҳамид бошқарди.

Эртаси куни (27 февраль) Шофиркон туманига бориш учун йўлга чиқилди. Йўл устида Ситора Моҳ хоса (Бухоро амирининг собиқ ёзлик сарои ва боғи — ўша кунларда вилоят тарих музейининг филиали)га кирилди. Махосадан чиқиб, Шофирконга бордик. Унда дастлаб Пионерлар саройида уюштирилган учрашувда бўлдик. Шундан сўнг «Шофиркон» жамоа хўжалиги клубида учрашув бўлди. Лиқ тўла катта клубга йиғилган туман раҳбарлари, ўқитувчи, ўқувчилар ва колхозчилар меҳмонларни қизгин оқшиладилар. Шуҳрат шаънига тўқинлантирувчи сўзлар айтилди, Шуҳрат ва Иззат Султонга тўн кийгизилди. Туман раҳбарларидан бирининг кабинетида зиёфат дастурхони ёзилди. Бу ишларни ташкил қилишда вилоят раҳбарларидан Абдулла Музаффаров ҳамда Шофиркон тумани ижроия қўмитаси раисининг ўринбосари Ҳакима Пўлатова фаол қатнашдилар. «Шофиркон ҳақиқати» газетасида ёзувчи ва газета муҳаррири Аҳад Ҳасаннинг мақоласи босилди.

Юбилей кунларида Бухоро вилоят газеталарида ҳам Шуҳратнинг ҳаёти, ижоди ҳамда адабий кечалар ҳақида мақола, хабар ва шоирнинг шеърлари босилди.

Бундан кейин ҳам Тошкентга йўлим тушганида Шуҳрат акани кўриш учун янги уйларига бориб, бирикки соат суҳбатлашар эдим. Бир гал рафиқам Хосиятхон, бошқа дафъа шоир Тошпўлат Ҳамид билан борганмиз. Ҳар гал Шуҳрат акамнинг рафиқалари Турсуной очиқ юз билан кутиб олиб, ўзбекона лутф билан меҳмон қилар эдилар.

Шуҳрат ака ўз китобларидан айримларини менга дастхатлари билан тақдим қилган эдилар (бундай дастхатлардан 6 китоб менда сақланмоқда). Улардаги ёзувлар муаллиф асарларининг моҳиятини тушунишга ёрдам беради. Шунинг учун айримларини келтираман. «Кечки нурлар» шеърлар тўпламига ёзилган дастхатда: «Саиджон! 60 ёшим арафасида ёзилган шеърлар бўлгани учун шундай ном қўйдим. Ҳали ойдин кечалар ҳам бўлса шояд. Самимий ҳурмат ва эҳтиром ила Шуҳрат». Шуҳрат акам тирикликларида босилиб чиққан сўнгги уч жилдлик «Танланган асарлар»нинг ҳар уччала жилдига ҳам дастхат ёзиб берган эдилар. Шу асарларнинг иккинчи жилди — «Олтин зангламас» романига бун-

дай ёзилган: «Саиджон! Бу роман ҳаётимнинг битмас очиқ яраси ва энг севган асарим». Шу асарларнинг учинчи жилди — «Шинелли йиллар» романига мана бундай ёзилган: «Саиджон! Бу китоб ёшлигим!» Ҳар уччала дастхат ҳам 1982 йил 8 апрелида ўз уйларида ёзиб берилган эди.

Бу китоблардан олдин Шуҳрат ака ўзларининг шеърлар тўплами «Сизнинг шаънингизга» (1962) ва «Ишқингда ёниб» (1964)ни дастхат билан тақдим қилган эдилар.

Биз Шуҳрат акам билан узоқ йиллар ёзишмада эдик. У хат ва табрикномалар кўпинча байрамлар муносабати билан яхши тилакларни изҳор қилиш мазмунида эди. Менда улардан 25 таси сақланмоқда. Уларда муаллифнинг ижодий меҳнати ва ўй-орзулари ўз ифодасини топган. Уларнинг кўпчилиги Тошкентдан, бириси Кишинев, яна бириси Тбилисидан Бухорога юборилган.

Шуҳрат ака буюк инсонпарвар, миллатпарвар, диёнатли, жасур, Ватан ҳимоячиси, ҳақгўй ёзувчи эди. Авлодлари, дўстлари, шогирдлари ва китобхонлари хотирасида шундайлигича қолади.

ДЎСТИМ, МАСЛАҲАТЧИМ ЭДИ

Шуҳрат ҳақида гап кетганида мен у кишини ҳаминша энг қадрдон дўстим сифатида, миннатдор бўлиб хотирлайман. Шуҳрат менга — ҳам дўст эди, ҳам ака эди. Қадрдонлигимиз Шивли маҳалласига кўчиб келишган олтмишинчи йиллардан бошланган эди. Шунчалик иноқ бўлиб кетдикки, ҳар куни бўлмаса ҳам, кунора кўришиб турардик. Оилавий борди-келди қилардик.

Шуҳрат акам нафақат шоир, балки аллома ҳам эдилар. Турмушда дуч келадиган синовларни мардонавор енгишга даъват қилардилар. Бировнинг бошига иш тушиб қолса, худди ўзлариникидек қабул қилиб, жон-жаҳдлари билан тўғри йўл кўрсатишга ҳаракат қилардилар.

— Турмуш асфальт йўл эмас, — дердилар доим, — у худди ўзимизнинг боғ кўчасига ўхшайди. Эгри-бутрилари бор, ўнқир-чўнқирлари бор. Кўзингга қараб юрмасанг, уринтириб қўяди.

Ҳаётнинг аччиқ-чучугини тортган, нима яхшию, нима ёмонлигини билардилар. Биров бир муаммо билан мурожаат қилса, албатта у кишининг мушқули осон бўлмагунча ёнида турардилар.

Бошимга ҳар хил ишлар тушди. Ўшанда етмишинчи йиллар эди, янглишмасам. Рафиқам билан анча нари-берига бориб қолдик. Шу пайтда Шуҳрат акам озмунча изтироб чекмадилар. Бизнинг оилани сақлаб қолишга қаттиқ интидилар. Анча насиҳат қилдилар.

— Оилада кўп нарсалар бўлади, кечиримли бўлинлар, — дердилар. — Оила қуриш осон эмас. Сув келса симириб, тош келса кемириш керак. — Аммо барча уринишлари зое кетди. Бунда эҳтимол айб меъдадир, балки айб рафиқамдадир... Рафиқам рози бўлмади. Шуҳрат акам ҳам, биз ҳам аттанг, деб қолдик.

— Булар иш бўлди, сиз улуг ишларга бел боғлагансиз. Оилангиз тинч бўлсин, — деб йўл-йўриқлар кўрсатдилар. Янги оила қурдим. Шуҳрат акам тўйбоши бўлиб, Раҳмат Азизхўжаев деган адибнинг қизига уйлантириб қўйдилар. Аллоҳга шукр, турмушимиз мана чорак асрдан ошди, яхши, файзли кетаяпти.

Шухрат акамнинг бошига оғир мусибат тушди: юрак, қон босими хуружи билан инсульта йўлиқиб, шифохонада ётиб қолдилар. Мен бир дўст сифатида, ҳам шифокор сифатида ўз бурчимни бажариб, у кишининг ҳаётларини асраб қолдик. Дўстимнинг корига яраганимдан беадад шукрлар қилдим.

Дард жуда ёпишқоқ, инжиқ бўлади. Шухрат акамнинг ҳаётларини сақлаган бўлсак ҳам, дард давом этаверди. Вақти-вақти билан даволаб турдим. Юриб кетдилар. Аммо касалликнинг асорати бир қўл, бир оёқда қолди.

Қон босимлари борлигини билардим. Бу дард кўпроқ бош мияга, юракка таъсир кўрсатади. Шухрат акамда кейинги вақтда кўпроқ юракка нисбатан бўлиб, аҳволлари оғирлаша бошлади. Юрак етишмовчилиги юзага келди, авж олди. Оғир аҳволда, яна стационарга олиб келдик. Ҳаракат қилдик, бор имконни ишга солдик, аммо эплай олмадик. Ахийри, бир соат бўлса ҳам, уйда бўлсинлар, деган қарорга келдик... Яхшиям шундай қилганимиз. Дўстим фарзандлари бағрида, ёру биродарлари даврасида, ўз уйида ҳаёт билан видолашди.

Шифокорларда бир гап бор. Турмушдаги турли аламларни ўзига олаверса, уни чиқариб ташламаса, ичига ютаверса, у бирон ердан «ёриб» чиқади. Умрларининг охириги йилларида Шухрат акам анча азоб чекдилар. Кейинчалик хизматлари тан олинди. Юксак унвонларга мушарраф бўлдилар. Аммо кеч бўлди.

Шухрат акам метин иродали одам эдилар. Шифохонада ётганларида ҳам алоҳида жой, диққат-эътибор талаб қилмадилар. Дастлабига Турсуной келинойимиз парвариш қилдилар. Кейин:

— Мени одамлардан нари олманг. Улар орасида бўлай, — дедилар. Ҳамма беморлар қаторида бўлдилар.

Шухрат акам туфайли кўпгина адиблар, шоирлар билан танишдим. Яқин бўлиб кетдим. Шухрат акам қандай инсон, қандай адиблигини сафарларда бўлиб билдим.

Бир сафар Асқад Мухтор, Шухрат ака, мен — учовлон Қўқонга бордик. Чархий домлани зиёрат қилдик. У зот ўша пайтда Муқимийнинг ҳужрасида яшар эдилар. Тили ўткир шоир эди Чархий. Шундоқ сўзларни топар эдики, нақ мўлжалга ўқдек тегарди.

Қўқондан Ўзганга ўтдик. Адабиёт ихлосмандлари «Шухрат келибди» деб бирпасда тўпланишди. Уларнинг

кўзида меҳр товланарди. Шундоқ меҳрни Чортоқда бирга дам олганимизда ҳам кўрдим.

Шухрат акамнинг бир одати — тилни бузмасдилар. Доим: «Ё ўзбекча гапир, ё русча гапир, икковини аралаштириб юборма» дердилар. Ўз тилини, ўз элини ниҳоятда яхши кўрадиган, яхши биладиган эдилар. Сухбатлашиб тўймасдик.

— Китоб ўқиётганингизда бировга нотаниш, ноаниқ сўз учраса, албатта шу сўзнинг мағзини чақиб, кейин ўқишни давом эттиринг. Тушунмасдан зинҳор китоб ўқиманг, — дердилар. «Шинелли йиллар» романини қайта-қайта ўқийман. Ҳар гал Шухрат акани янгидан кашф қиламан. Янги қирраларини топаман.

Шухрат ака ҳаётни, одамларни севардилар. Одамлардан ажралишни истамасдилар. Маҳаллада ҳам улфатнинг жон-дили эдилар. Ҳар биримизнинг қалбимизда меҳрни, оқибатни экиб кетганлар. Бу ниҳоллар асло сўлмайди.

Бугун Шухрат акамни соғинсам уйларига бораман. У кишининг рафиқаси Турсун келинойини зиёрат қиламан. Фарзандлари Фикрат, Хондамир, Бобуржонларни кўраман, суҳбатлашаман. Назаримда, Шухрат акам тирикдек. Назаримда, барчамизни меҳру оқибатга чорлаётгандек!

Дўстим, акам, ўз элининг фидойиси Шухрат юрагимда ана шундай қиёфада абадий муҳрланиб қолдилар.

Яна нима дейман?! Кимки Шухрат акамни бир оғиз яхши сўз билан эсласа, умри узоқ бўлсин, бахтли бўлсин!

ФИДОЙИ

Яхшиларни эслаш бир савоб бўлса, ўтганларнинг яхши фазилатларини эслаш ҳам бир савобдир. Пайгамбаримиз: «Ўтганларнинг яхши сифатларини эслаб юринглар» деб марҳамат қилган эканлар.

Шуҳрат аканинг газалларини жуда ҳам яхши кўраман. Эсимда, телевизор энди расм бўлаётган пайтлар эди. Бир оқшом Шуҳрат, Туроб Тула, Гулчеҳра Нурулаевалар шеърхонлик қилишди. Раҳматли аёлим:

— Яхши шоир экан Шуҳрат. Шеърларини қаранг, худди жилгага ўхшайди. Бирон жойида қоқилмай эшитасиз, — дедилар.

Унгача Шуҳрат аканинг «Шинелли йиллар» романини ўқигандим. «Наҳотки, шу дилбар романни ёзган одам Шуҳрат шеърлар ҳам битса» деб ўйладим. Излаб, кўпгина шеърӣ китобларини топдим. Билдимки, Шуҳрат насрда қанчалик ёрқин бўлса, назмда ҳам шунчалар дилдор экан.

«Сенинг севгинг» номли китобга кирган «Сени севдим», «Қалбимни қайтар» шеърлари менга ниҳоятда ёқди, ниҳоятда мусиқабоп экан. Иккала қўшиқ одамларнинг севимли ашулаларига айланиб кетди. Концерт берадиган бўлсам, то шу қўшиқларни айтмагунимча қўйишмасди.

Бир куни Жалолхон Махсумовнинг — атоқли рентгенолог шифокор у киши — уйида бўлдик. Шуҳрат ака рафиқалари билан келдилар. Бир рус профессори ҳам бор экан. Дўхтур янги айвон қурган эканлар, ўша айвонда ўтирдик. Мен «Сени севдим» қўшигини ижро этдим. Қувончимдан ўзимда йўқ эдим: қўшиқ барчага бирдек таъсир этган эди! Ҳатто рус профессор:

— Ё овозингиз ниҳоятда ўткир, ёки янги айвонда жуда жаранглаб чиқди. Бунақа овозни эшитмаган эдим, барака топинг! — деди.

— Яхши қўшиқ бўлибди, — деди Турсуной янга.

Шуҳрат ака ўрнидан туриб менинг ёнимга келди. Бағриларига босиб:

— Яшанг, бошим осмонга етди, — дедилар.

Шу-шу икковимизнинг ижодий, инсоний муҳаббатимиз бошланди.

Шуҳрат аканинг уйларида, тўйларида жуда кўп марта бўлганман. Шу мўътабар хонадонда нон-туз еганман. Шеърларни сиеҳи қуримай эшитганман.

Шуҳрат ака ниҳоятда эътиборлик инсон эдилар. Бир йигин қиладиган бўлиб қолдим. Домлани ҳам айтдим. Шуҳрат ака миннатдор бўлдилар.

— Фахриддинжон, мен сафарга отланиб турибман, агар кетмасам, хонадонингизга энг биринчи бўлиб кириб бораман, — дедилар.

Шуҳрат акам сафарга кетдилар. Келолмадилар. Лекин тўй куни почтачи телеграмма олиб келди. Ўша борган ерларидан жўнатибдилар. Келолмаганларига узр сўраб, табриклаб, сўнгида «Сизни севган шоирингиз Шуҳрат» деб имзо чекибдилар. Ана эътибор, ана муҳаббат! Ўша куни юрагим тўлиб-тошиб юрдим.

Инсон боши — сойнинг тоши, дейдилар. Не-не кунларни кўрмадик. Шуҳрат ака ҳам ана шундай кунлардан «бебахра» қолмадилар.

Шуҳрат ака беназир ижодкор эдилар. Мен у кишининг рубойларини Бобурга таққослайман. Ўша тиниқликни, ўша ўт-оловни Шуҳрат аканинг рубойларида кўраман. Шоирликларини, шеърлари таҳлилини — адабиётчиларга қўяйлик, ўзим гувоҳ бўлган воқеалардан сўзлайин.

Шуҳрат акам оналарининг 80 йиллигини ўтказдилар. Ўшанда чамаси олтмишинчи йилларнинг охирида мен ҳақимда гап-сўзлар тарқалиб, мени бир четга суриб қўйишганди. Ўша тантанада кўп созандаю хонадалар йиғилганди. Даврани яна бир катта шоиримиз Туроб Тула бошқарди. Туроб ака қўшиқ навбатини биринчи бўлиб менга бердилар. Мен туриб ҳурмат сақлаган ҳолда:

— Тўйда меҳмонлар бор, биринчи бўлиб ўшалар бошлаб беришса, кейин мен хизматда бўлсам, — дедим.

Фаттоҳхон ака даврага тушдилар. Тўйда ўша пайтдаги раҳбарлардан бири ҳам бор эди. Фаттоҳхон ака ўша кишининг сўзлари билан қўшиқ айтдилар.

Навбати билан мен ҳам она ҳақида бир жуфт қўшиқ айтдим. Жамоанинг талаби билан яна бир жуфт, кейин яна бир жуфт ижро этдим. Қўшиқлар сўнгида раҳбар мени ёнига чақирди.

— Сени жуда ҳурмат қиламан, — деди у киши, —

сендаги истеъдодни, муҳаббатни, санъатни жуда қадрлайман, — деб беш-олти оғиз гапирди.

Шуҳрат ака эшитиб турган эканлар, қадаҳни кўтариб, яқин келдилар:

— Сўзларингиз ростми?

— Рост, мен икки хил гапирмайман, — деди раҳбар.

— Биз, сиз бу ҳофизни қисиб қўйгансиз, деб эшитдик-ку, — дедилар, Шуҳрат ака.

— Менда ҳеч гап йўқ, — деди раҳбар қизишиб, — мен бу йигитни яхши кўраман. Доимо бағримда олиб юришга тайёрман.

Шуҳрат аканинг мардлиги, одабийлигига шу куни яна бир бор тан берганман. Эл ичида мени номимни оқлаб олишга, обрўйимни кўтаришга интилишларини қаранг!

Шеърятнинг ўлмаслигига, умри боқийлигига яна бир карра амин бўлганимни айтай. Бир тўйда бир киши келиб, илтимос қилди:

— Фахриддин ака, иложи бўлса «Қалбимни қайтар» ашуласини айтсангиз. Бир эшитсак.

— Хўп бўлади, — деб қўлимни кўксимга қўйдим. Ижро этишни бошлаганимда ўн-ўн беш чоғли одамлар биз ўтирган сўрига яқин келишди. Бояги йигит сўрининг пиллапоясида ўтириб эшитарди. Қўшиқнинг авжига чиқадиган бир жойи бор. Шу ерга келиб, авжига чиққанимда, ўрнидан туриб кетди.

— Ох, — деди у, — ҳали ҳам ўша-ўшасиз, ака.

Келасолиб бағрига босиб раҳматлар айтди. Йиғилганлар мени миннатдорчиликка кўмиб юборишди. Шу олқишларнинг дастлабкиси Шуҳрат аканики!

Ривоят қиладиларки, бир юртнинг боғига арслон оралабди. Ҳар куни бир одамни еб кетаверибди. Шоҳ учта мукофот белгилабди. «Кимки шу арслонни даф этса, мукофотланади» деб жар солдирибди. Хуллас, бир йигит чиқиб арслонни даф этибди. Вазир ҳайрон: қайси мукофотни бериш керак? Таваккал қилиб биринчи мукофотни олиб чиқибди. Шоҳ кўз қири билан: «Иккинчисини олиб чиқ» деб ишора қилибди. Йигитни қилган хизматларига рози айлаб жўнатишгач, вазир сўрабди:

— Биринчи мукофотни шу йигитга бериш керак эди-да. Нега бермадингиз?

— Биринчи мукофот менинг айбимни, камчилигимни айтган кишига аталган, — дебди шоҳ.

— Бу мукофот ҳеч кимга nasib этмас экан, — дебди вазир.

Шуҳрат ака ҳаётида ана шундай шижоат кўрсатди. Биров гул кўтариб бориб, сизга роҳ қазиб келса, Шуҳрат ака жуда кўпларни ўз сўзи билан, шеъри билан тўғри йўлга солиб юборган. Ҳозир ҳам у кишининг пок руҳлари шундай қиялпти.

Шуҳрат аканинг бир шеърлари бор:

Мен ўтиб кетаман, сен кейин қолиб,
Ҳақимда рост сўзни айтиб юр, шеърим.
Дўстимнинг бағрига бошингни олиб,
Рақибга тош қаҳрим отиб тур, шеърим.

Ҳали сен неча уй, неча хонага,
Менингсиз бир ўзинг меҳмон бўласан.
Баъзилар талқинлаб турли маънода,
Ғашингга тегади, аччиқ куласан...

«Мен Фахриддинни шунинг учун яхши кўраманки, у шоирнинг қалбини тушуниб қўшиқ қилиб айтадиган ҳофиз. Газалнинг зеру забарини бузмайдиган ҳофиз», деган эди шоири дилбандимиз. Менинг бахтим шундаки, Шуҳрат акадек фидойи инсонга замондош, ҳамнафас бўлдим. Менинг бахтим шундаки, Шуҳрат аканинг шеъри кириб борган хонадонга, овозим ҳам кириб боради. Шеърга, қўшиққа содиқ Шуҳрат аканинг руҳига ҳамиша таъзимдаман.

УМР КАРВОНИ...

Йигирма йиллар муқаддам мен бу хонадонга илк марта кириб борганимда, Шуҳрат ака нурунийлик бахш этувчи қордай опшоқ сочларига қарамай гоят ўктам, мағрур қиёфада кўринган эдилар. Шунда домла олтмишни қоралаётгандилар. Ўтган йиллар домланинг сочлари каби, юзларига, серсават келбатларига соя ташлади, хасталик қўлларига асо тутқазди. Гарчи кейинги йилларда мен домлани кўпроқ кўрган ва узоқроқ суҳбатлашиш имконига эга бўлсам-да, Шуҳрат ака кўз олдимда ўша-ўша ўктам қиёфада жонланиб қолдилар.

Одатда ёзувчи билан унинг асари бош қаҳрамонларининг ташқи кўринишларида умумият, мутаносиблик кўп бўлавермайди. Нақл қиладиларки, ҳамиша хаёлий, гўзал қиёфаларни тасвирлаган, «Қизил елканлар» асари муаллифи Александр Грин жуда хаста, гариб ва жулдуз ҳаёт кечирган экан. Ёки деярли барча Отабек деб тасаввур этадиган улугимиз Абдулла Қодирий қаҳрамонларидек у қадар хушқад бўлмаган эканлар. Хуллас, изласа мисоллар кўп. Аммо Шуҳрат ака, Элмурод, Содиқ, Умматалиларга ташқи портретни ўзлари кабилардан умумлаштирганлари учунми, назаримда, қаҳрамонлари муаллиф билан уйғунлашиб кетгандай ёки муаллиф қиёфаси ҳамиша қаҳрамонлари орқали жонлангандай туюлади. Дарҳақиқат, ҳар жиҳатдан шундай. Шуҳрат домла — Элмурод, Шуҳрат домла — Содиқ, Шуҳрат домла — Умматали. Фақат айрим романий тафсилотларда фарқ бор, холос. Шуҳрат аканинг бу дунёдан кўз юмганларига қарийб беш йил бўлди. Мен уларни буюклар қаторига қўшмоқчи эмасман. Зеро ўзлари ҳам ҳеч қачон бундай даъвода бўлмаганлар. Аммо ижодий ва инсоний заҳматларининг озроқ қина гувоҳи бўлганим учун баъзи хотираларим, куза-тишларим ва мушоҳадаларимни айтмоққа бурчлиман.

1975 йил 24 август кечагидай эсимда... Мен Тошкент Давлат университетининг филология факультети талабалигига қабул қилиндим. Чамаси беш юзтадан ортиқроқ абитуриентлардан йигирма бештаси химия факультети биноси тепасидаги карнай орқали ичкарига

таклиф этиляпти. Табриқдан сўнг турли ҳужжатларни тегишли хоналарга топшириш ва гўёки талабалikka қабул қилинганлигимиз эвазига эртасигаёқ шаҳар атрофидаги хўжаликлардан бирига «овош»га бориб ёрдам беришимиз кераклиги хусусида йўриқ олиш учун қатор тизилишиб турибмиз. Ёнимдаги сочлари хурпайган, калладоргина, балогатга ўтиш палласи барчада табиий бўлганидек, камина ҳам бундан мустасно эмасди, ўспирин йигит билан бир-икки сўз алмашдик. Сўнг таниша бошладик. Йигит Бобур дея исмини айтди. Яқиндан танишиб билсам, шоир Шуҳратнинг ўғли экан. Талабалик бахтидан гангиб турганимдан бу маълумот янада каловлантириб юборди. Ахир кимсан «Олтин занглас», «Жаннат қидирганлар», «Беш кунлик кувё»ни ёзган ёзувчи Шуҳратнинг ўғли билан бирга ўқиш бу шунчаки оддий ҳодиса эмас эди мен учун.

Ўша йиллардаги талабалик умрининг тенг ярми «овош» «пахта»да ўтарди, десам муболага эмас. 30 августда Ҳасанбойдаги «овош»дан қайтиб, бир ҳафта ўқишни бошлар-бошламас, Янгийўлга узум тергани кетдик. Бир ой чамаси ўтгач, қайтиб, уч кунгина уйда бўлиб, Сирдарёга «пахта»га жўнадик. Кунни эсимда йўқку, ҳар қалай янги йилга қадар «Оқ олтин» тумани далаларида «жавлон урдик». Мана шу палаларда ўглидан хабар олгани келган Шуҳрат акани яқинроқдан кўрдим ва танишдим. Илк таассуротим: Шуҳрат ака ниҳоятда пурвиқор, савлатли ва мендан жуда узоқда кўринарди.

Биринчи семестр бошланганда, илк бор «дарс тайёрлаш учун» Шуҳрат ака хонадониди бўлдим. Домла йўқ эканлар. Бобурни қистай-қистай ёзувчининг иш кабинетига кирдим. Кирдиму китобларнинг кўплиги ва зўрлигидан оғзим очилиб қолди. Гуё сим-сим горидаги хазинага кириб қолгандек ҳайратда эдим. Кечроқ домла келдилар. Ва ўша кунни илк бор дастхатли китоб олдим: «Ўғлимнинг ўртоғи студент Шуҳратга шоир Шуҳратдан эсдалик». Бу шоирнинг 1973 йил нашр этилган «Лирика» тўплами эди.

Шу таҳит «дарс тайёрлаш» баҳона Шуҳрат ака хонадонига тез-тез бориб турдим. Деярли ҳар йили янги дастхатли китоб совға қилардилар. Ҳозир китоб жавонимни кўздан кичирсам, биз танишган 1975 йилдан то умрлари охиригача ўтган 19 йил давоми йигирмага яқин китоб совға қилибдилар. Улар шеърини тўпламлар, сайланмалар, насрий асарларнинг алоҳида

нашрлари ва ҳоказо. Бир неча йил аввал Шухрат ака ҳақида ёзган мақоламда улар чоп этдирган китобларни хомчўт қилиб, ярим асрлик ижодлари давомида 50 та китоб чиқарганларини аниқлаган эдим. Шунда ёзган эканман: «Бу бир инсон умри давомида қилиши мумкин бўлган ишдан бир неча ҳисса ортиқ бўлса борки, кам эмас». Дарҳақиқат, шундай! Айни чоғда таъкидлаш жоизки, Шухрат аканинг шу қадар ижодий маҳсуддорлигига китобхон эҳтиёжи ҳам бор эди. Мен домланинг бирор китоби дўкон пештахталарида чанг босиб ётганини билмайман. Аксинча, ҳатто у қадар харидоргир бўлмаган шеърий тўпламлар ҳам Шухрат қаламига мансуб бўлса, қўлма-қўл бўлиб кетганига далиллар кўп. Сабаби, бу шеърлар самимияти, оҳангдорлиги, китобхон қалбига тез етиб бора олиши билан халқимиз ўртасида машҳур. Ўзбекнинг тўю томошаси, кую қўшиғи Шухрат шеърлари билан ҳам кўркли, файзу футуҳдир. Бунга ўзим бир неча бор гувоҳ бўлганим учун ёзипман.

90-йилларнинг бошларида бир муддат Аброр Ҳидоят номдаги театрда адабий эмакдош бўлиб ҳамкорлик қилдим. Шу кезлар театрнинг ёш актёрлари аксарият тайёр томошаларга ёки «боиси тирикчилик» тўю зиёфатларга бориб туришарди. Деярли барчаси менадан Шухрат аканинг шеърларини топиб беришни сўрарди. Шоирнинг менга тақдим қилинган бир неча дастхатли шеърий тўпламлари шу тариқа машҳур актёримиз Эркин Комиловда қолиб ҳам кетди.

Шухрат ака умр бўйи шеър ёздилар. Ижодий таржимаи ҳол шеър билан бошланиб, шеър билан якун топди. Наздимда домла бошлаб шоир сифатида эътироф топганлари учунми, ўзларини ҳамиша шоир ҳис этардилар. Шеър Шухрат аканинг кўнгил эҳтиёжи, тилаги, тиркаги эди. 80-йилларнинг бошларида оғир хасталикка дучор бўлганларидан кейин, кўлларида икки-уч сониядан ортиқ қалам тутолмай қолганларида ҳам шеър ёзмай туролмадилар. Қийналиб, ҳориб, ҳижжалаб бўлса-да, шеърий сатрлар қоғозга тушарди. Шеър том маънода ҳаётий эҳтиёж, мадад ва тиргак эди. Қуйидаги сатрлар сўзларимга шохидлик берса ажабмас:

Кечаги кунларим шеъримда қолди,
Эртаги куним ҳам унда қолади.
Мен ўзим кетаман! Улимим олди,
Энг сўнги онимни шеърим олади.

Мана шу тўртликни ҳар гал, қайта ўқирканман, бир фикр хаёлимдан ўтади. Бу қадар ишонч ва қатъият қаердан?! Хаста ҳолдаги домлада бундай фикрий ўктамликни қандай изоҳлаш мумкин?! Умуман Шухрат домланинг қай бир шеърини олиб кўрманг, шубҳа, иккиланиш кайфиятини сезмайсиз. Аксинча, фикр аниқ ва у ҳамиша ҳукм тарзида ифода этилади. Бу, назаримда, домланинг инсоний табиати, маслақ, ишонч ва эътиқодининг мустаҳкамлигидан бўлса керак. Ана шу қатъиятга табиати боис Шухрат ака кўп қийинчиликларга дучор бўлди, неча бор тўғрилиқ ва тўғрисўзликнинг аччиқ меваларини терди. 50-йиллардаги қатагон билан боғлиқ кечмишларини айтмасак ҳам барчага маълум. Бироқ 60—70-йиллардаги хуружлар ва камситишлардан ҳамма ҳам бохабар бўлмаса керак. «Олтин зангламас»нинг бир қисми «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинган, давоми бир неча ой тўхтатиб қўйилди. «Жаннат қидирганлар» романи эса шўро воқелигига зид, тўхмат дея айрим танқидчилар томонидан қораланди. Бир чеккаси журъатли романлари, яна бир ҳақиқатгўй устози Абдулла Қаҳҳорга садоқати учун расмий доиралар эътиборидан четда юрди...

1978 йил баҳори хотирамдан сира ўчмаса керак. Домланинг 60 йиллик таваллуд саналари нишонланиши арафалари эди. Ўша кезларда шундай саналар тантаналарига яқин «юқори»нинг фахрий унвон ё тақдирлаш ҳақидаги фармони эълон қилинар эди. Шухрат акага авлоддош ижодкорлар бирин-кетин иттифоқ миқёсида орден ва «Халқ шоири» ёки «Халқ ёзувчиси» фахрий унвонлари билан тақдирланаётган эдилар. Бунинг учун, бошлаб, албатта, «катта»нинг қабулига кириб чиқиш лозим эди. Шухрат ака шу ишни ўзларига эп кўрмадилар. Шунча азобу, қийинчиликларга дучор бўлиб, ноҳақ тазйиқларга учраб ҳам улардаги инсоний гурур, иззату андиша зарра йўқолмаган экан. Оқибат бўйинсунмаслик эвазига «Хизмат кўрсатган маданият ходими» унвони ҳақида фармон чиқди. Шухрат ака хабарни эшитиб, бир жаҳлландилару, аммо бошқа бу мавзуга қайтмадилар. Жаҳлланганда ҳам айтган сўзлари шу бўлди: «Ҳали Мирзакалон Исмоиловлар «Халқ ёзувчиси» бўлмади-ку, бизга қаяқда?! Аммо менинг хизматларимни кутубхоначининг хизматларига тенглаштиришгани галаги!» Бироқ бу алам кўнгилга харсанг тош мисол чуқур чўккан эди. У қайтиб бошқа ташларига чиқмади, аммо орадан кўп ўтмай асоратини

кўрсатди. Домла «инсулт» деган бедавороқ бир дардга йўлиқдилар. Узоқ муолажаларга қарамай, бу дарддан батамом форигланиб кета олмадилар.

Ўша 60 йиллик юбилейдаги яна бир нарса хотирам-да жонланади. Тантаналар Муқимий номидаги мусиқали театрда ўтди. Табрик ва қутловлардан сўнг домланинг «Она қизим» номли пьесалари намойиш этилди. Кечанинг тантанали қисми якунида Шухрат акага якуний сўз берилди. Шунда домла ўзларига хос виқор билан, қатъий оҳангда айтдилар: «Ўзбек балки қачондир моддий жиҳатдан қашшоқ бўлса бўлгандир, аммо маънан ҳеч қачон қашшоқ бўлмаган. Маданияти, адабиёти ҳамиша бой бўлган. Ҳозир ҳам шундай ва бундан кейин ҳам шундай бўлишига ишонаман!» Ўша кезлар шу гапни айтиш учун ҳам анчагина журъат керак эди.

Умуман Шухрат ака адабиётимиздаги энг журъатли адиблардан эдилар, десам хато бўлмайди. «Олтин занглас» ўзбек адабиётида қатагон йиллари ҳақидаги биринчи роман ва яқин-яқинларгача ягона роман бўлиб турди.

Ким билсин, ижтимоий ўзгаришлар бўлмаганда яна қанча вақт «ягона» бўлиб турарди. «Олтин занглас»ни ўзга фазилатларидан қатъи назар муаллифининг фақат ижодий жасорати учун ҳам ўзбек романининг мумтоз намуналари қаторига қўшса арзийди. Чунки қатагон йилларини эслаб, ҳанузгача шивирлаб гаплашадиган одамлар бор. Бошидан шунча уқубатларни ўтказиб келиб, танасидан Шимол қаҳратонларининг захри кетмай, шулар ҳақида ошкора ёзиш бу ҳазилакам гап эмас эди. Тўғри, илимилиқ даври умумиттифоқ адабиётида, хусусан рус адабиётида шахсга сигиниш йиллари иллатларини фош этган бадиий бақувват асарлар анчагина яратилди ва баъзилари асосан Александр Твардовский раҳнамолигида «Новый мир» журнали саҳифаларида эълон қилинди ҳам. Аммо бу тоза нафас Россиянинг чекка совет мустамака ўлкаларида бир эпкин бериши мумкин эдию, аммо, давомчилари пайдо бўлиб, шундай интилишлар бўлишига йўл қўйилиши даргумон эди. Буни жуда яхши билгани учун Абдулла Қаҳҳордек забардаст адиб ҳам қатагон мавзудаги «Зилзила» асарини тўхтатиб қўйган бўлса эҳтимол. Ана шу шароитда Шухрат ака «юрак ютиб» «Олтин занглас»ни яратди. «Олтин занглас»даги ҳаётни мен яхши биламан, — деб ёзади адиб ўз «Таржимаи ҳолида», — улар мен билан бирга бўлган,

менга учраган кишиларнинг ҳаёти. Мен ҳаётнинг атрофида эмас, нақ ичида бўлганман. Бу мавзуда бирон нарса яратмасам, кўнглим ўрнига тушмас эди. Буни виждоним тақозо этарди». Дарҳақиқат, адиб виждон бурчини бажарди. Ҳалол, покиза, фидойи бир инсоннинг қуруқ туҳмат ва бўҳтонлар туфайли чеккан машаққатларини тасвирлаб, ўзи ва ўзи билан тақдирдош бўлган юзлаб, минглаб Сталин лагерларида бегуноҳ жабр тортганларнинг эл-юрт ва фарзандлари олдида юзларини ёруғ, қаддини баланд кўтариб юришларига бадиий бир шаҳодатнома берди.

Романни қайта варақлар эканман, Шухрат ака билан сўнги учрашувлар, суҳбатларни эслайман. Охириги йилларда касаллик туфайли юришга, сўзлашишга қийналишларига қарамай кўп ўқирдилар ва менинг қатагон даҳшатлари, тоталитар тузумнинг аввало ленинизм гоёлари билан бошлангани ҳақидаги янги-янги далиллар асосида гоҳи лол бўлиб, гоҳи ғазабланиб айтган сўзларим ёки сўровларимга «барчаси ўтар экан» дегандек, қўлларини силкиб қўя қолар эдилар. Шунини уйлаб, ўз-ўзимга савол бераман: Агар «Олтин занглас»ни адиб ҳозир янгитдан ёзса, қандай бўлар эди? Менимча, домла баъзи жузъий ўзгариш ва таҳрирларни демаса, ўшандай ёзган бўлар эдилар. Негаки Содиқнинг ҳаёти — Шухрат аканинг ва у кабиларнинг ҳаёти. Содиқ 1936 йилда қабул қилинган Сталин конституциясини «жаҳонда тенги йўқ демократик ва инсонпарвар конституция» деб билгани, «коммунизмни олий ҳаёт» тушуниб, фарзандлари унда яшашига муқаррар ишонгани, партиядан ўчганини ўқиб, умрида биринчи марта ҳўнграб йиғлагани каби унга тенгдош авлод ва ҳатто кейинги яна бир неча авлод кишилари ҳам Шўро ақидаларига шубҳа билдирмай яшадилар. Романдаги маҳорат билан топиб тасвирланган вазият ва ҳолатларда, яъни Содиқ фуқаролар уруши йиллари босмачи-душман, деб курашган Диловархўжа қўрбоши билан қамоқда юзма-юз кўришганда ҳам, ноҳақ жазодан гинахонликка берилмай аксинча «эл-юртга нафи тега» деб сургунда виждонан ишлаганида ҳам, болаларча соддалик билан «келажакка хатлар» ёзиб, девор пойдеворига териб юборганида ҳам ва ҳатто иккинчи жаҳон уруши жанггоҳларида жасорат кўрсатганида ҳам унинг ўша ақидаларга эътиқоди сусаймайди, балки мустаҳкамланади, ишончи барқарорлашади. Содиқ каби кишилар эътиқодидан қатъи назар ҳурматга сазо-

вор шахслар. Дунёда эзгулик уруги завол топмай яшаётган экан, инсонийлик, меҳр-мурувват, олийжаноблик бор экан, бу Содиқ мисол одамларнинг шарофати. Унинг садоқати, содиқлиги аслида коммунизм тушунчаси билан пардаланган инсоний ақидаларга қаратилгандир. Виждонли, диёнатли кишилар шўро ақидаларини шундай тушуниб келдилар.

Йирик романлари ёзилиб турганда ҳам, қатор қисса ва пьесалари чоп этилиб, театр сахналарида ўйналиб турганда ҳам Шухрат домла қалбини шеър, шеърини оҳанг тарк этмади. Матбуотда ёки мўъжаз китобчалар шаклида шоир шеърлари мунтазам босилиб турди.

Адиб саксонинчи йилларнинг бошларида беназир шоир, сўфий Бобораҳим Машраб ҳақида роман ёзиш тараддудига тушдилар. Узоқ ўрганиш ва изланишлардан сўнг ниҳоят асар устида иш бошланиб, яримлай деб қолганда, ўтмиш йиллар азоблари, уруш асоратлари ўз ишини қилди. Домла ўша айтганимиз — бедаво хасталикка йўлиқдилар. Узоқ муолажалардан бироз дармонга кирганларида энди йирик асарларга қувватлари келмаслигини сезиб, фақат шеър билан бўлдилар. Оилалари тириклик тиргаги бўлган эса, шеърини маънавий суянч, ҳамдаму ҳамдард бўлди. Сўнгги ўн йилда бирин-кетин «Кечки нурлар», «Ҳали тун узоқ», «Ёшлигининг давоми», «Қалбим жилоси» каби ўнга яқин шеърини тўпламлар дунё юзини кўрди. Уч ва икки жилдлик «Сайланмалар»и нашр этилди.

Шухрат ака умр сўнгларида замона «ўйин»ларидан чарчаган нуроний файласуф таассуротини уйғотар эдилар. Сўнгги йилларда ҳақиқатан ҳам аксар фалсафий шеърлар ёздилар, авлодларига беозор, ҳикматли панду-ўғитлар бағишладилар.

Бу йўлдан утганлар беҳисоб, сонсиз,
Биридан шон қолган, биридан армон.
Сен ўтмоқ истасанг кўз ёш, армонсиз,
Аввал бил нимадир яхшию ёмон!

Қайта қуриш алгов-далговлари барчанинг кундалик мавзуга айланганда, Шухрат домла буюк Саъдий ҳикматини эслаб, «ин ҳам меғузарад» дегандек қўл силтаб кўярдилар. Фақат шу кезлари қатагон ва турғунлик йиллари губоридан форигланган буюк Чўлпон, Фитрат, Элбек, Ботулардан сўз кетса, лоқайдлик ўрнини ҳаяжон эғаллаб, қийналиб бўлса-да, хотиралар сўйлашга тушардилар.

Мен ўша кезлар Ойбек уй-музейида ишлаб турганим учунми ёки авлоддошлари ичида Ойбек домла ижоди ва шахсияти кўпроқ ўзига тортармиди, ҳар қалай Шухрат акадан шу мавзуга оид хотираларни сўрайверардим. Улар эса хотираларини, ёдларига келган янги-янги маълумотларни гапириб берар эканлар, ҳамиша бир мулоҳазани таъкидлаб ўтардилар: «Ойбекни шеърларига яхши эътибор қилмаяпсизлар. У прозадаям, поэзиядаям шоир эди. Шеърларини ўқинг, шеърларини...»

Дарҳақиқат, Ойбекнинг шеърини дунёси ниҳоятда ўзига хос, сирли ва жозибали ҳодиса. Шухрат аканинг шеър услуби, йўли, йўналиши бошқачароқ бўлса ҳам улар ҳақиқий шеърини қай шаклда бўлишидан қатъи назар ҳамиша юксак қадрлардилар. Ҳали соғлом пайтлари бир кунни нима сабабдан бир Бобурни йўқлаб уйлари борсам, ишлаб ўтирганларини айтишди. Бирор соатлардан сўнг қўлларида кўзойнак, иш хоналаридан чиқиб келдилар. Саломлашиб бўлгач, қандай иш билан банд эканларини сўрадим. Грузинларни ўтган асрдаги классик шоири Николаз Бараташвили шеърларини таржима қилаётганларини айтдилар. Яна ўша ўқтамлик билан: «Бор-йўғи ўттиз еттита шеъри маълум, аммо ҳар бири бир дунё. Шу кичкинагина тўплам бўладиган шеърлари билан жаҳон адабиётига кирган шоир. Грузинлар ҳам шеърни, шоирни қадрини биладиган халқ. Умуман ҳақиқий шоир бир сатриданок билинади. Фақат бир-икки мисраси билангина шухрат топган шоирлар ҳам бор».

Шухрат домла айниқса Усмон Носирни суйиб, куйиб хотирлардилар. Гоҳи шоирнинг оташин сатрларини ёддан ўқиб «ўзбекнинг Лермонтови эди» деб қўярдилар. Шундай дақиқаларда хаста, заифгина нуроний қария ўрнини яна бир вақтлардагидек виқорли, ўқтам қиёфа эғаллагандек эди. Шунда мен домланинг бош китоби қаҳрамони Содиқни кўргандай бўлардим. Эзгулик дея шаҳид бўлган Содиқ ўз муаллифи тимсолида дунёдаги энг барқарор, муқаддас тушунчалардан — ҳақиқат ўлмаслигидан, ҳақ сўз — санъаткор сўзи боқийлигидан, руҳ абадиятидан сўзлаётгандек туюларди.

Бу умр карвони доимо йўлда,
Гоҳида чўққиди, гоҳида бўлда.
Манзилга беҳато етиб боради,
Эътиқод машғали гар бўлса қўлда...

ДОМЛАНИНГ ҲИКМАТИ

Минг тўққиз юз саксон саккизинчи йилнинг эрта баҳори. Ҳали қишнинг заҳри кетмаган, осмон булутли кунлар. Журналимиз («Шарқ юлдузи»)нинг масъул котиби Носир Фозилов мени хонасига чақириб олиб:

— Сенлар қанақасанлар ўзи, нега шеърят бўлими режасида катта шоирлар йўқ? — деб қолди.

Бунақа пайта биласиз, минг битга важ-карсон даров тилга келади. Лекин мен осонига кўчиб қўяқолдим:

— Катта шоирлар журналимизга шеър беришмаяпти...

— Сўрасанлар беришади-да, шоир! Қани айтингчи, шахсан сиз кимдан шеър сўрадингиз?

«Ие? Шеърниям сўраб олишимиз керакми ҳали?»
Хаёлимга шундай фикр келса-да, индамай туравердим. Носир ака ўйларимни кўзимдан уққандай, насиҳат беришга тушди:

— Катта шоирлардан шеър сўраш ҳам одобга киради, ҳам адабиётнинг ҳурмати, ҳам журналнинг обрўси ҳисобланади. — У бир лаҳза тин олгач, топшириқ берди. — Боринг, Шухрат домладан шеър сўраб келинг. Навбатдаги сонга бериб юборамиз.

Мен Шухрат домланинг ҳовлисини орқаворотдан аниқлаб йўлга тушдим...

* * *

Ўтган кун ёққан ёмгир бир қур гуллаган ўрик гуллари дув тўкиб кетган. Йўл-йўлкаларнинг у ер-бу ерида ўрик гулларига бурканган қўлмакчаларни айланиб ўтиб боряпман. Мана, Шухрат домланинг ҳовлилари!

Жаранг-журингни босиб, овоз бердим. Ичкаридан мулойим юзли опахон чиқиб, мени қарши олдилар. Домла ичкариги хонада ижодхонада эканлар, ўша ёққа ўтдик.

Мен домланинг китобларини ўқиганман, шеърларини ёд олганман, насиб қилган экан, мана энди ўзлари билан ҳам учрашиб турибман. Кимсан, «Олтин зангла-

мас», «Шинелли йиллар», «Бир кеча фожеаси» каби машҳур асарларни ёзган, минглаб сатр шеърлари ўқувчилар орасида ёд бўлиб кетган забардаст адиб, доно шоир билан юзма-юз ўтирибман. Ўқувчи менинг юрагимдан кечаётган галаёғни, ҳаяжонни англаб турган бўлса керак.

Хуллас, Шухрат домлага «Шарқ юлдузи»дан шеър сўраб келганимни билдирдим. Домла ниҳоятда камгап, гапирганда ҳам шивирлаб гапирар эди. Мени дастурхонга таклиф қилдилар-у, ўзлари шеър танлашга тушиб кетдилар. Ўн беш-йигирма дақиқа ўтиб, қўлимга бир даста шеър тутқаздилар-да:

— Танлаб оларсизлар, танлаб оларсизлар, — дедилар.

— Суратингиз ҳам керак, домла!

— Суратим, ҳозир... — дедилар сокин овозда шивирлаб.

Мен, журналнинг содда ходими домланинг нега шивирлаб гапириши сабабини ўйламасдим ҳам.

Домла ичкаридан шу ҳовлининг ўзида олинган суратларни олиб чиқиб, «танлаб олинг» дегандай менга узатдилар. Мен сурат танлашга тушиб кетдим: етти-саккиз хил кўринишдаги суратлар. Шухрат домла барча суратда костюмда, галстукда, яланг бош, қўллари кўксиди, дунёга (бизга!) биров маҳзун тарзда тикилиб турибдилар. Маҳзунликка маҳзун-у, лекин сиймолари нурли, сермаъно...

Мен суратлардан иккитасини танлаб, домлага:

— Битгаси журналга, буниси менинг ўзимга, — деб бидиладим. Домла, бу сурат орқасига бир-икки огиз сўз ёзиб берсангиз...

Дастхат олувчиларниям, дастхат берувчиларниям кўп кўргансизлар: одатда, дастхат машҳур кишилардан олинади, унга кулиб қоғоз-қалам узатасиз, у ҳам кулиб-чарақлаб имзо чекиб, сизга қайтаради — сиз ҳам хурсанд, у ҳам, ҳаммада табассум, олам гўзал, дилрабо! Менинг Шухрат домладан дастхат олишим эса бошқачароқ кечди. У киши ручка билан сурат орқасига алланималарнидир ёзди-да, менга узатди. Ўқисам, шундай деб ёзилган экан:

«Укам Музаффарга! Яхши кунларда эслаб юринг. Бемор Шухрат».

Ўша кунлари домланинг жиддий беморлиги-ю, ҳар бир ҳаракатни қандай қийинчилик билан бажараётганидан мен буткул беҳабар эдим.

Орадан икки ярим ойча ўтди.

Бир куни Носир ака менга:

— Шоир, журналнинг янги сони чиқди. Шухрат акагаям элтиб беринг, хурсанд бўлади, — деди.

Шу куни ишдан сўнг иккита янги «Шарқ юлдузи»дан қўлтиқлаб, домланинг уйига равона бўлдим.

Кунлар исиб, дов-дарахтлар кўклаб, мева тугиб, баҳор бутун заминни ўз оғушига олган, дунё гўзал бир фасл ихтиёрида эди. Ҳаммаёқ кўм-кўк, ҳаммаёқда гуллар...

Дарвоза очиқ турган экан, тўппа-тўғри кириб боравердим. Кенг, ораста ҳовлининг бир чеккасида йигирма-ўттиз одамга мўлжаллаб стол ясатилган, дастурхон безатилган. Меҳмонлар ўтиришибди.

Ҳовлига тўсатдан кириб бориб ҳамманинг эътиборини ўзимга тортганимдан хижолат чекдим, изимга қайтдим. Домланинг икки-уч ўғли мезбонлар ортидан чиқишди.

— Кечирасизлар, — дедим нима деяримни билмай. — Журналимизнинг янги сони чиққан эди... Домланинг шеърлари бор. Шунини олиб келувдим, бериб қўярсизлар...

Мени қўярда-қўймай ичкарига олиб кириб кетишди. Қаранг, бугун домланинг тугилган куни бўлиб, фарзандлари, қариндош-уруғлари, қуда-аңдалари шу муборақ кунни нишонлашаётган экан. Шухрат домла давра тўрида яшариб, бир чиройига ўн чирой қўшилиб, қуёшдай чарақлаб ўтирар, келиб-кетиб турган жажжи набираларини суйганларида, юз-кўзларидан беқиёс нур тўкилар, гўё бугунги давра ҳам, атроф-олам ҳам шу нурдан чароғон эди. Лекин адиб камгап, камгап эдилар...

Журналларни у кишининг қўлига тутқаздим. Олиб, бағирларига босиб, мени дастурхонга таклиф қилдилар. Ўша куни Шухрат домла шарафига чиройли сўзлар айтилди, тўнлар кийдирилди. Мен ҳамон дастурхон ёнида қисиниб-қимтиниб ўтирар, бугун Домланинг тугилган куни деб огоҳлантирмагани учун ўзимча Носир акани айбдор ҳисоблардим. Шухрат домла ҳар гал менга кўзи тушганда икки қўли дарҳол кўкрагига келар, афтидан шеърлари чиққан журнални худди шу бугун олиб келганимдан ниҳоят-да хурсанд эди.

Кейин билдим: Шухрат домла ҳам эллигинчи йиллар бошида бир гуруҳ ўзбек зиёлилари қатори миллатчиликда айбланиб қамалган, умрининг энг гуллаган, айти тўлиб-тошиб ёзадиган даврини «совуқ Шамол»да совурган эканлар. Шунча азоб-уқубатларни енгиб ўтиб келганларидан кейин яна шунча ажойиб китоблар битган, халқимизни ёруғлик томон бошлаган, халқ учун, Ватан тараққиёти учун Гераклони меҳнат қилган... Кейин билдим, Шухрат домланинг ҳаёти ҳақиқий қаҳрамонона ҳаёт экан. Демак, адибнинг кейинги йилларда хасталикка чалинишларига ҳам сабаб кўп экан-да!

Икки кун мазам қочиб, ишда бўлмадим. Учинчи куни эрталаб ишхонага келсам, Носир ака йўлак охиридаги деразадан шаҳарни томоша қилиб турибди. Паст бўйли одам, янада пасайиб-кичрайиб қолгандай туюлди. Ёнига бориб салом бердим. «Ишда кўринмайсиз» деб ҳозир уришса керак, деб ўйладим. Уришса уришар, мана ёнимда касаллик варақам бор!

— Ҳа, шоир, — деди Носир ака ҳорғин овозда. — Кеча... маърақада кўринмадингиз?

— Қанақа маърақа?

— Шухрат аканинг дафн маросимида!

— Йўғ-ей, шунақа бўлдимиз? — юзимга фотиҳа тортдим.

— Нега бормадингиз?

— Мен... Икки кундан бери... Очиғи, эшитмадим, Носир ака! — дедим эзилиб.

— Борманг! Борманглар! — деди Носир ака қатъий оҳангда. — Сизлар ўлмайсизлар! Бутун Тошкент боради-ю, сизлар йўқсизлар! Сизлар ўлмайсизлар!

Шундай деб, кичрая-кичрая, хонага кириб кетди.

Йиллар, асрлар ўтади. Бироқ адабиётимиздаги паҳлавонлардан бири — устоз Шухрат домланинг номи, китоблари халқимиз хотирасида сақланиб қолаверади.

ЖОНКУЯР УСТОЗ

Шухрат ака лирик шоир, салмоқли романлар ёзган йирик адиб бўлишлари билан бирга, болалар адабиётининг жонкуяри эдилар. Устоз ижодида болаларга атаб ёзилган асарлар сезиларли ўрин тутади. Жўшқин шеър ва балладалари, ажойиб қисса ва ҳикоялари болалар адабиётининг бойишига ҳисса қўшгандир.

Шухрат ака узоқ йиллар «Гулхан» журналининг таҳрир ҳайъати аъзоси эдилар. Журналнинг қизиқарли, ўқимишли, бадиий етук бўлишида хизматлари катта бўлган.

Устоз журналнинг барча ҳайъат йигинларида қатнашиб, қимматли маслаҳатларини аямасдилар. Ахир, Шухрат ака узоқ йиллар «Шарқ юлдузи»да масъул котиб бўлиб ишлаган, журналистик тажрибага ҳам эга эдилар. Журналнинг безалишидан тортиб, ундаги ҳар бир лавҳа, шеър, ҳикояни жумлама-жумла таҳлил қилиб, камчиликларини рўйи-рост очиб ташлардилар.

— Болалар ҳикоячилигида Фарҳод Мусажон, Худойберди Тўхтабоев, Латиф Маҳмудов, Эргаш Раимов каби ёзувчилар ҳалол меҳнат қилиб, журналда фаол қатнашяптилар. Улар ҳақиқий болалар ёзувчиси, улардан кўп яхши асарлар кутса бўлади. Аммо бошқа ижодкорлар ҳақида бундай деб бўлмайди. Кўп ҳикоялар таъсирсиз, уларда қаҳрамонларнинг руҳий ҳолати, ички олами очилмаган. Тили гализ, болалар ва катталар орасидаги муносабатлар ҳаққоний акс этмаган. Ҳаётий масалаларни, муҳим муаммоларни ўртага қўйган ҳикоялар кам, — Шухрат ака журнални varaқлаб, куйиб-пишиб гапда давом этадилар. — Шеърлардан ҳам кўнглим тўлмади. Болалар шоирлари ўзининг тор қобигидан чиқиб кета олмаяпти. Шунинг учунми, шеърлар майда-чуйда гаплардан нарига ўтмаяпти. Мазмунан саёз, ҳис-туйғусиз шеърлар кўпайиб кетган. Уларда жонли бола образи кўринмайди. Ҳар жиҳатдан пухта, баркамол шеърлар ёзишда болалар шоирларининг ё билими, ё ижодий тажрибаси етишмайди. Болалар адабиётига эътибор йўқ, дейишади. Агар яхши

асарлар ёзилса, болалар ижодкори ўз ишига масъулият билан қараса, ўқувчиларни торта билса, бу адабиёт ҳақида ҳам албатта, гапирилади...

Ўша йиллари журналда болаларга тегишлими, йўқми, ишқилиб, кўплаб расмий хабар ва маълумотлар босиларди. Бу Шухрат акага ёқмасди.

— Журналдан бадиий асарлар кўпроқ ўрин олиши керак, деб уйлайман, — дердилар Шухрат ака. — Чунки, болалар юрагига бадиий асар, бадиий сўз тезроқ етиб боради.

Журналда адабиёт бўлимини бошқарганим учун бу гаплар кўпроқ менга тегишли эди.

Шухрат ака журналнинг суянган тоғи эдилар. Бирор мавзуда асарлар керак бўлса, устозга мурожаат қилардик. «Бир кечанинг икки ҳикояси», «Икки жанговар лавҳа», «Миннатдорлик» каби бир неча ҳикоялар, «Арагва қиргоқларида», «Менинг қувончим» каби шеърлар буюртма билан ёзилган.

— Ҳадеб менга ёпишиб олмай, Қуддус ака, Асқад, Пулатхўжаларга ҳам айтинглар, — дедилар бир куни Шухрат ака.

Устоз барибир журналдан кўнгли узолмас, самимий маслаҳатларини аямасдилар. Болалар учун ҳашарқисса ёзиш ташаббусини ҳам Шухрат ака ўртага ташлаган эдилар. Ёзувчилар бу ишга жалб этилди. Шухрат ака ҳашарқиссанинг мавзуини танлаб, воқеаларни пиширишда фаол қатнашиб, катта бир бобини ёзиб бердилар. Қисса йил давомида устоз таҳририда чоп этилди. «Набира саргузаштлари» ҳашарқиссаси ўқувчилар томонидан жуда яхши кутиб олинди, китоб ҳолида нашр этилди.

1973 йиллар... «Гулхан» журналга бош муҳаррир этиб Тўлқин Қозоқбоев тайинланди. Ёш муҳаррир иштиёқ билан ишга киришиб кетди. Бир куни:

— Рауфжон, қўлингдаги бадиий асарларни Шухрат аканинг назаридан ўтказиб олиш керак, у киши ахир, таҳрир ҳайъати аъзосилар, — деб қолди.

Шу гап сабаб бўлдию чоп этишга мўлжаллаб қўйилган шеър ва ҳикояларни папкага солиб, Шухрат аканинг уйларига йўл олдим.

Баҳор чоғлари эди. Ёқимли шамол юзларни сийпалайди, дилларга хуш кайфият бахш этади. Катта кўчадан ўнгга бурилдим. Баҳор бу сокин маҳаллага ҳам ўз ҳукмини ўтказган, кўчадаги ўрик ва шафтолилар чаман гуллаган, ариқ бўйлари ям-яшил...

Енгил кийинган, ялангбош, оппоқ сочлари ўзига жуда ярашган Шухрат ака ҳовлидаги гуллари қийғос ўриқка тикилганча хаёлга чўмган эдилар. Балки, фикрларини ёзилажак асар воқеалари банд этгандир, балки, шеърый сатрлар яралаётгандир...

Мен Шухрат акани безовта қилгим келмай, қаққайиб туриб қолдим...

Бу хонадонга ўн йилча олдин ҳам келган эдим. Нима бўлди-ю, ўша куни кўчада Хайридин Салоҳни учратиб қолдим. Салом-алиқдан кейин Хайридин ака:

— Юринг, Шухрат аканикига тўйга борамиз, — деди.

Иккиланиб дедим:

— Қандай бўларкин, мен бир ҳаваскор бўлсам...

— Э, юринг, юринг, менга ҳамроҳ бўласиз, — қис-таланг қилди Хайридин ака.

Хайридин акага эргшиб тўйга бордим. Ҳовли тўла одам... Базм энди бошланган экан. Мен бу ерда номдор ёзувчиларни, Ойбек, Абдулла Қиҳдор каби улуғларни яқиндан кўриш бахтига муяссар бўлгандим... Бу тўй ҳамон эсимдан чиқмайди.

... Шухрат ака мени ўйчан ҳолда қарши олдилар. Мақсадимни айтдим.

— Яхши, мен кўриб қўяман. Кейинги ҳафта хабар оларсан, — дедилар.

Кейинги ҳафтага келсам, устоз уйда йўқ эканлар. Кеннойи менга таниш папкани тутқаздилар. Кўчага чиқиб, уни очдим-да, қоғозларга кўз югуртира бошладим. Ҳикоялар қалам билан таҳрир қилинган, имло хатоларигача тўғриланган эди. Баъзи шеърларнинг ёнига «буш», «бўлмайди» деган ёзувлар битилган. Сўнгги саҳифада шундай сўзларни ўқидим: «Рауфжон, дуч келган шеърни журналда босаверманглар-да! Шеър — янги гап айтиш, кашф дегани! Шеър халқ дилидаги гапларни айтиш дегани!»

Шундагина мен Шухрат аканинг ижодга жуда талабчан, қаттиққўл эканликларига ишонч ҳосил қилдим.

Бир куни Шухрат ака шошиб таҳририятга кириб:

— Шеърларингни ўқидим, — дедилар. — Дуруст. Аммо кўп машқларингда чўзиқлик бор. Болаларга қисқа ва лўнда қилиб ёз. Ҳамма гапни шеърга сигдираман, деб уринаверма. Ҳикоялар ҳам ёзиб кўр. «Коп-токжон»инг менга маъқул бўлди.

Болалар адабиёти ҳақида суҳбатлашиб ўтиргани-

мизда Шухрат ака Миразиз Аъзам, Турсунбой Адашбоев, Сафар Барноев, Ҳабиб Раҳмат, Қамбар Ўтаев шеърлари ҳақида илиқ-иссиқ гапларни айтдилар. «Уларнинг ёзганлари анча етук. Шеърларида янги гаплар, оҳорли иборалар, жиддий фикрлар бор».

Шухрат ака айниқса, адабиётга кириб келаётган ёш ижодкорларга катта эътибор берардилар. Бир гал Шухрат ака тавсия этган ёш шоирнинг шеъри ҳадеганда журналда босилавермади. Шунда устознинг жаҳллари чиқиб кетди.

— Менинг шеърларимни чиқазмасанглр ҳам майли, хафа бўлмайман, аммо ёшларнинг ҳаваси сўнмасин!

Мен устознинг маслаҳатлари билан ҳикоялар ёза бошладим. «Ҳамма ҳайрон», «Жирафанинг бўйи нега узун?» номи билан насрий китобларим босилиб чиқди.

1987—88 йилларда «Гунча»га ҳикоя «ундириш» учун Шухрат аканикига бордим. «Гунча»нинг масъул котиби Маҳмуд Муродовнинг саломларини етказдим.

Маҳмуд Муродов Шухрат ака билан ҳаётнинг аччиқ-чучукларини бирга тотишган қалин дўст эдилар. Шухрат ака таҳририятга келса, албатта, Маҳмуд аканинг олдига кириб ўтарди. Икковлон бир пиёла чой устида қуюқ суҳбатлашиб ўтиришганини кўп кўрганман.

Маҳмуд ака менга Шухрат ака ҳақида кўп гапирарди: «Шухрат — заҳматкаш ёзувчи. 50-йилларнинг бошида унга бўлмагур айблар қўйишиб, ноҳақ қамашган. Тақдирни қарангки, ўша пайтда мени ҳам ҳибсга олишганди. Қамоқхонада бирга бўлганмиз».

— Маҳмуд аканинг соғлиқлари яхшими? — сўрадилар Шухрат ака. — «Гунча» боп нарса ёзсам ўзим кўнгироқ қиламан.

«Гунча» буюртмаси билан Шухрат ака «Орден» номли ҳикоя, «Ёмгир», «Онажоним, онажон» каби шеърлар ёзиб бердилар.

Шухрат ака болалар учун 50-йилларда чоп этилган «Бизнинг кўча» китобидан тортиб, то умрларининг кейинги йилларигача уларга асар ёзишни тарк этмадилар.

Шухрат ака ижод қилиш билан бирга, жуда кўп ёшларни адабиётга бошлаб кирган, уларга йўл-йўриқ кўрсатган, ютуқларидан қувонган, камчиликларидан ташвишланган жонкуяр устоз эдилар.

ШОГИРД ТАЪЗИМИ

(Устоз таваллудининг 75 йиллигига аталган очиқ хат)

Ассалому алайкум, муҳтарам устоз, шу улуг айёмингизда икки оғиз шогирдлик каломини изҳор этиш ниятида қўлимга қалам олдим. Бунинг боиси мен ўзимни Сизнинг ўнлаб шогирдларингиз қаторида ҳисоблаб юраман. Чунки, биринчи — «Ватан» сарлавҳали шеъримнинг 1950 йили, ўзингиз масъул котиблик қилаётган «Шарқ юлдузи» журналининг 10-сонида босилишига сабабчи бўлгансиз. Яна бунинг устига, романларингизга ёзиб берган дастхатларингизда менинг тўғримада илиқ гапларни айтгансиз. «Шинелли йиллар»га ёзган: «Укам Наримон, мен сенинг хислатларингнинг ҳалоллигига ишонаман, Шухрат, 18/Х—68» деган мисраларингиз кўнглимни тоғдек кўтарган бўлса, «Жаннат қидирганлар» романига битилган: «Наримон, Сенинг катта китобларингдан ҳам умидворман. Бу йил ҳам хайрли келсин, Шухрат, 3/1—69» сатрларингиз чиндан ҳам катта ишларга илҳомлантирган эди.

Шундан руҳланиб, катгароқ насрий асарни қоралашга жазм қилдим. Уни кўтариб яна олдингизга бордим. Ўқиб чиқиб, мана бундай оқ йўл тиладингиз: «Наримон Орифжонов анчадан бери шеър, ҳикоя, очерклар ёзиб келарди, анча дуруст ҳикоялари, болаларнинг кўнглини овлайдиган шеърлари ҳам бор. Мана, бугун у катта бир романга қўл урибди. Ўзи билган, ўзи яшаган ёшлар ҳаёти яна унниг диққатини жалб этибди. Танлаган мавзусига доир ҳаётни яхши кузатган, керакли деталлар топган, тилини ҳам худди шунга мослаб, шеърятга яқин майин бир оҳангда сақлаб боради. Бу майинликни яна тўлдирмоқчи бўлгандек, болаларнинг сарлавҳасига шеърини сатрларни олади. Демак, адиб изланади, ўзига хос бир нарса айтмоқчи бўлади. Бу ижодкор учун яхши хислат. Ишонаманки, роман китобхонларнинг диққатини тортади. Шухрат, 1978, июль». Сизнинг шу оқ йўлингиз билан ўша йили «Ёш ленинчи» газетаси август сонларида ундан бир неча боб босилди. Афсуски, «социалистик реализм», «типиклик», «партиявийлик» етишмайди деб, баъзи кўзга кўринган танқидчиларимиз айюҳаннос солганликлари

учун роман ёруғ дунё юзини кўрмади ва уни сизга тақдим этиш менга насиб қилмади...

Устоз, агар таъбир жоиз бўлса, Сизни «пири муршид» деб атаган бўлардим. Чунки, биз адабиётга кириб келаётган эллигинчи йилларда Сиз қатор насрий ва драматик асарлар яратиб, ёшларга ўрнатилган кўрсаткичларга қаршиликларни тинчликни эътирозларни мавзусидаги жонли воқеаларга бой ҳикоя ва қиссалар, «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас», «Жаннат қидирганлар» романлари, «Беш кунлик кувё», «Қўша қаринлар», «Она қизим» каби саҳна асарлари бизга мавзу эътибори, равон тили, халқчилиги, ҳикмат намо ибораларга сероблиги билан ижод йўли нақадар машаққатли эканлигини эслатиб турарди. Биз уларни қайта-қайта ўқиб, ҳар гал бирон янгилик тошгандек бўлардик.

Урушдан кейин босилиб чиққан «Ҳаёт нафаси», «Қардошлар», «Бизнинг кўча», «Балладалар», «Сенинг севгинг», «Буюк муҳаббат», «Мангулик», «Балоғат» сингари уйноқи шеърлар, ҳаяжонга солувчи балладалар, кишини хаёлга толдирувчи дostonлардан иборат тўпламларингиз китоб жовонларимиздан муносиб ўрин эгаллаганлиги табиий, зеро уларда чинданам ҳаёт нафаси сезилиб туради.

Урушнинг машаққатли кунларини матонат билан енгган, оддий аскарликдан батальон командири даражасигача кўтарилган, Берлинни забт этишда қатнашиб, йигитлик бурчини шараф билан бажарган Элмурод олийжаноб фазилати билан китобхонни ўзига мафтун этади, шунинг учун ҳам «Шинелли йиллар» романи бир неча халқлар тилларига таржима қилинган бежиз эмас.

Ижтимоий-ахлоқий мавзуда ёзилган «Олтин зангламас»ни ўқиганимизда, ҳаётини зиддиятларни, даҳшатли говларни енгимида матонат, эътиқодига метин садоқат кўрсатган Содиқ билан бирга қувониб, бирга йиғлаганимизни унутиш қийин. Ўшанда Мирсалим қўлимга тушса, ўлдиришга ҳам тайёр эдим. Демак, бу икки образни яратишда катта маҳорат билан тер тўкканингизни китобхон дарҳол сезиб олади.

Устоз, Сиз каромат қилиб, бундан бир неча йиллар муқаддам яратган романингиз — «Жаннат қидирганлар»нинг қаҳрамонлари бугунги кунда она Туркистон заминига ҳеч қандай тўсиқсиз қадам қўймоқдалар. Бу эса Ўзбекистонимиз мустақиллигининг шарофатидир.

Демак, Сиз ўша вақтдаёқ ўзбек диёри эркин ва мустақил бўлишини, умумтурк қавми аҳилу, биродар бўлишини, тарқоқ «бармоқлар» бир «мушт»га бирлашувини орзу қилгансиз.

...Эсимда, бир куни уйингизга бир ёш қаламкаш Искандар Раҳмоннинг илк қиссасини ўқиб беришингизни илтимос қилиб, бериб юбордим. Дарвоқе, у вақтда мен «Гулхан» журналининг масъул котиби бўлиб ишлардим. Сиз эса таҳрир ҳайъатининг энг жонкуяр, энг меҳнаткаш аъзоси эдингиз. Ёшларни шу таҳририят атрофида жипслаштириш учун раҳматлик Гайратий, Раҳмат Файзий, Тўхтасин Жалолов, севимли устозлар Ҳаким Назир, Пулат Мўмин, Эркин Жабборовлар қатори ҳеч вақтингизни ҳам, хизматингизни ҳам аямас эдингиз.

Уч кундан кейин телефон жиринглаб қолди, трубкадан меҳрга тўла ғамхўрона овозингиз эшитилди:

— Наримон, юборган нарсангни ўқиб чиқдим, — дедингиз худди ўзингиз янги бир асар яратгандек қувониб. — Бало экан, у тошган боланг. Ҳаётини кузатишлари тиниқ. Воқеаларни ҳам жуда усталик билан бирига боғлабди. Бир-икки жойига қўл урган эдим, тупша-тузук қисса бўлди-қолди. Иложи бўлса, қисқартирма.

— Хўп, устоз. Фикрингизни муҳаррирга етказаман, — дедим ўзгалар учун шунчалар жон куйдираётганингизга қойил қолиб.

— Ҳа, айтмоқчи, у болани мен кўрганманми? — деб сўрадингиз бир оздан сўнг.

— Йўқ, кўрмагансиз. Ўта тортинчоқ йигит. Бир-иккита шеърларига кўзингиз тушдим, йўқми, билмадим, лекин бу биринчи насрий асари, — орқаворотдан таништирган бўлдим муаллифни.

— Эсимда йўқ. Лекин ҳаётни ҳозирданоқ шунчалик синчковлик билан кузатаётган бўлса, ундан яхши ёзувчи чиқади. Майли, буни қайси сонга режалаштираяпсан? — деб сўрадингиз, ҳатто қачон чиқишигача қизиқиб. Мен икки-уч сон нарини айтдим. — Иложи бўлса, олдинроқ берворавер, — деб маслаҳат бердингиз.

Бу асар журналнинг учта сониди босилди...

Ҳурматли устоз! Сиз ўқитувчилар ҳақидаги шеърингизда:

«Агар ҳаёт бўстон бўлса, боғбон муаллим,
Агар ҳаёт карвон бўлса, сарбон муаллим» — деб

устозларни эъзозлагансиз. Ўзингиз эса яратган бадиий образларингиз орқали минглаб китобхонларга муаллимлик қилаяпсиз, уларни эзгуликка чорлаяпсиз.

Муҳтарам Шухрат ака! Муборак 75 ёшингиз билан чин юракдан табриклайман, барча шогирдларингиз қатори ҳузурингизда таъзимга бош эгаман.

(Очиқ хаг «Қишлоқ ҳақиқати» газетасининг 1993 йил, 24 апрель сонидида босилган!)

ХОТИРА — ҚАЛБ ЁЗУВИ

Шуҳрат ака ҳақида кўп яхши гаплар айтгим келади, меҳмондўст, ширин сўз келинойим Турсуной ая ҳақида, уларнинг ажойиб фарзандлари тўғрисида кўп гапирсам буларди. Йўқ, ўта ҳурмат-иззатга лойиқ кишилар ва уларнинг яқинлари ҳақида бир нима дейиш қийин экан. Мен Мирзакалон Исмоилий, Ҳалим Усмонхўжаев, Раҳмат Файзий, Гани Жаҳонгиров, Абдували Имомалиев, Назир Сафаров, Ўлмас Умарбеков, Гайратий, Зулфия, Юсуф Шомансур, Анвар Эшоннов сингари ажойиб ижодкорлар, олимлардек инсоний инсонлар ҳақида кўп нарсалар айтгим бор, афсус, айтолмаяпман. Худди шундай Шуҳрат ака ҳақида ҳам кўп нарсалар ёзгим бор, ёзолмаяпман...

Ҳарқалай бу сатрлар бошқаларга туртки бўлиб, ўзбек адабиёти ва маданияти, илм-фани ривожига озмунча куч сарф қилмаган алломалар ҳақида ўз хотираларини келажак авлодга ёзиб қолдирарлар, деган умид-даман.

«Гулхан» журнаliga бир пайтлар худди Шуҳрат ака сингари меҳри бўлган, унинг ходимлари билан ота-бола, ака-ука, опа-сингилга айланиб кетган таҳрир ҳайъатининг аъзолари — Музайяна Алавия, Ольга Ибрагимова, Нодирбек Юсупбековлар, журнал фаоллари Абдулазал Ваҳобов, Тўхтасин Жалолов, Алижон Ҳолиқов, Гайратий (уларни Тангри Ўзи ярлақан бўлсин), Эркин Жабборов, Сайёрларнинг хизматлари оз эмас эди.

Таҳрир ҳайъати аъзоларининг иноқ бўлишига табиийки, Шуҳрат аканинг таъсири катта бўлган. Уларнинг биз таҳририят ходимлари — мендан тортиб, Наримон Орифжонов, Рауф Толиб, Темур Убайдулло, Мирвосил Одилов, Шавкат Туроб, Абдужалил Зокиров, Муҳаббат Ҳамидова, Василя Пулатова, Зафар Комиловгача илиқ оталарча муносабатда бўлишганини эсламай ўтолмайман.

— Атрофингизга яхши одамларни тўпланг, кам бўлмайсиз, — дерди Шуҳрат ака, ота-боладек суҳбатимиз қизиганда.

Шуҳрат ака билан биринчи бор танишишим 1972 йилда содир бўлганди.

... Қордек оппоқ сочлари ўзларига алақандай жозиба бахш этган Шуҳрат ака билан мени «Гулхан» журналининг масъул котиби шоир Наримон Орифжонов таништирган эди. Ўшанда мен эндигина «Гулхан»га Бош муҳаррир бўлиб юборилган эдим. Шуҳрат ака журнал таҳрир ҳайъатининг аъзоси эканлар. Бунчалар ширин табассумда, ўта маданиятли адибнинг асарлари, драмалари ва ҳатто «Муродингни айт» қўшиқлари менга таниш эди. Лекин бу сўз устаси билан шахсан танишиш, суҳбатлашиш мен учун катта бахт бўлди! Бир-биримизга меҳримиз оша бошлади.

Шуҳрат ака ҳафтада камида бир марта таҳририятга кириб ўтардилар.

Ҳол-аҳвол сўрашилгандан сўнг «Бизга қандай хизматлар бор?» деб сўрар, кўпинча узоқ ўтирмай учрашувгами, бирон-бир йигингами боришларини айтиб, уэр сўраб чиқиб кетардилар.

Баъзи-баъзида Шуҳрат ака билан аксинча узоқ суҳбатлашиб қолардик. Ўшанда менга насиҳатлар қилардилар.

Ижодкорлар бир дунё одамлар, улар билан илиқ муносабатда бўлинса, фақат ютилади. Улар ширин гап учун ҳар қандай юмушингизни бажаришади, дердилар.

Бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди. Тажрибасизликми ёки адабиётни чуқур билмасликми, аниқроғи, иккаласи ҳам бўлиши керак, бир шоир ўртамиёна ўз шеърларини журналга олиб келди. Таҳрир ҳайъати аъзоларига ўқитмай муаллифга қайтариб беришга қарор қилдик. Шу куни Шуҳрат ака келиб қолдилар. Воқеани айтдим. Шошмай қўлёзмани ўқиб чиқдилар. Ва менга: «Сизлар ҳақсизлар, талабларингиз ҳам, ўлчовларингиз ҳам тўғри. Журналда фақат дурдона асарлар босилса, дейсизлар. Лекин ҳеч бир ёзувчи, шоир дарҳол доим дурдона асар яратмайди! Тўлқинжон, биласизми, дарё ирмоқларидан келаётган сув туфайли тўлиб оқади. Майли, бирон ирмоқдан озроқ ва хас-чўпли сув келар. Лекин келаётган ирмоқлар йигилиб дарё тўлади-да. Яхшими-ёмонми, озми-кўпми ирмоқларнинг бор бўлгани дуруст. Шундай эмасми?!» Таҳририят ходимлари тушиндик. Шеърларни устод қараб бергач, чоп этдик. Домланинг бу ишларидан ҳозиргача хурсандман. Шеърнинг журналда босилганидан руҳланган шоир ижодга шўнгиб кетди. Ажойиб шеърлар ёза бошлади!

Демак, Шуҳрат ака шоирга қанот бердилар, бизни эса хижолат юкидан озод этдилар.

Улар бу ишлари билан нафақат шоирга, ўзбек шеърятига, унинг яхши асарлар билан кўпайишига хисса қўшдилар.

Шуҳрат ака ана шунақа инсон эди! Биз инсонларга меҳр, одамийлик сирлари, муомала маданияти каби кўп ажойиб фазилатларни Шуҳрат акадан ўрганганмиз. Бу кишида такаббурлик йўқлиги бизни қойил қолдирарди. «Умр погоналари», «Чақмоқ юлдуз», «Шайдо кўнгил» ва бошқа эллика яқин китоб, «Беш кунлик кув»», «Дўстимнинг ўғли», «Она қизим», «Қўша қаринлар» каби драмалар муаллифи, яна денг ўзлари айтганларидек, «юракларининг аччиқ яраси» бўлмиш «Шинелли йиллар», «Олтин зангламас» романларининг муаллифи шунчалар камтар бўлишидан таажубланардик. Киши қанча улуг бўлса, шунча оддий, камтар бўлади, деганлари рост экан. Шуҳрат ака бунинг жонли тимсоли эди.

Бу матонатли одам ўн йилдан ортиқроқ вақт дард билан олишди. Шу пайтларда ҳам ижод қилди. Ўз қаҳрамонлари билан бирга кулди, бирга йиғлади.

Шуҳрат ака: «Шоир — сўз уммонидан дур излайди, агар сабр билан меҳнат қилса, ўша дурни топади», дердилар. Яна: «Зиёли — элга намуна бўлмоғи керак, у зиё беради», дердилар. Бу сўзларга амал қилиб Шуҳрат ака фоний дунёдан бош эгмай, халқ олдида қизармай ўтдилар...

ШУҲРАТЛИ ШУҲРАТ АКА

1961 йилнинг кузаги, ноябрнинг охирлари бўлса керак, ўзбек халқининг ардоқли фарзандлари фахрли бир воқеа муносабати билан жам бўлганлар. Бу воқеа атоқли навоийшунос, ўзбек маданий қадриятларини тўплаш, тадқиқ этиш ва оммалаштиришда фаровон хизмат қилган ҳормас-толмас, шижоатли ва фидоий адабиётшунос олим Ҳамид Сулаймоннинг беқиёс хизматлари эътироф этилиши — унинг докторлик диссертациясининг ҳимояси билан боғлиқ эди.

Йигинда академиклар Ҳабиб Абдуллаев, Иброҳим Мўминов, Яҳё Гуломов ва бошқа буюк олимлар қатори элда жуда машҳур шоир ва адиб Шуҳрат (Гуломжон Алимов) ҳам бор эдилар.

Уларни билганлар «Шуҳрат домла» дер, биз яқин кишилар «Шуҳрат ока» дер эдик. Шуҳрат оканинг қийин ҳаётларини ўйлаганимизда ул кишининг ирода ва матонатига қойил қолар эдик ва Айюб пайгамбар қисмати эсга тушар эди. Ул муҳтарам зотга уруш ва қатогон йиллари тортган азоб-уқуқбатлари етмагандек, умрларининг охирини ҳам инсулт касали қийноғида ўтказдилар.

Дона тортган чумолига берма озор,
Жон шириндир, ушанда ҳам ширин жон бор.

(Фирдавсий)

деган гапга бутун умр амал қилган, бирор кимсага озор бериш у ёқда турсин, барчага фақат меҳрибонлик қилган кишига, чин инсонга бу дарднинг ёпишиши адолатсизлик кўринади менга. Билмадим, бу қатагон йиллари чеккан азоблари натижаси эдими ёки Худойи таоло Айюб пайгамбар сабр — бардошини синаб кўргандек, Шуҳрат домла чидамини ҳам синаб кўрдимикан? Унда Шуҳрат ока бу синовдан мислсиз чидам, матонат ва ҳалоллик билан ўтдилар, десак ҳеч муболага бўлмас.

Энди Ҳамид Сулаймон уйидаги йиғилишга қайтайлик.

Юқорида зикр қилинганидек, бу йигинда Шухрат ока ҳам иштирок этган эдилар.

Йигин қатнашчилари бирин-кетин чиқишиб муҳтарам домла Ҳамид Сулаймонни табриклаб, унинг қилган ишларини таърифлаб, бу кун ўзбек маданиятининг улуг тантанаси эканини таъкидлар эдилар. Дарҳақиқат, шундай кунлардан бири эди-да.

Шухрат ока ҳам бир ажиб ҳолатни бошларидан кечирар, чеҳралари мунаввар, кўзлари ёниқ, хушчақчақ ва мамнун ўлтирар эдилар.

Сўхбатлашиб ўлтирар эканмиз, ҳар бир сўзларидан ниҳоятда юксак кайфият ифори уфириб турар эди.

Тўрт-беш киши табрик сўзини айтишгандан кейин Шухрат ока ҳам уринларидан туриб, ўзларига хос салобат билан сўз бошладилар:

— Мен Ҳамид Сулаймон оғайним билан, — дедилар оҳиста, — узоқ сафарда танишганман. «Дўстингни сафарда сина» деган гап бор. Мен бутун виждоним билан айтаманки, дўстим, дўстлик ва одамийликнинг барча жиддий синовларидан менинг наздимда шараф билан ўтган. Зеро, у жуда оғир, адолатсиз сафар синовлари эди. Унда бизларни ватанга хиёнатда айлаб, ўз туққан халқимизга қарши қўйишмоқчи бўлган эдилар.

Мен ўзимга нисбатангина эмас, дўстимга нисбатан ҳам бу айбларнинг батамом қуруқ бўлгандан иборат эканини билар, бунга имоним комил эди.

Мана менинг эътиқодим тамом исботланди. Ҳақ жойига қарор топиб, қадрдон дўстим сафардан қайтиб келгач, маданиятимиз ва маърифатимиз учун қанчадан-қанча қадриятларимизни тиклаб берди. Халқимиз олдидаги бурчини адо этди.

Мен ҳам қайтиб келгач, халқим олдидаги бурчимни оқлашга ҳаракат қилиб меҳнат қилдим. Мана шу меҳнатим самараларидан бир қисмини қадрли дўстимга тортиқ қилмоқчиман...

Шухрат ока ёнларидаги курси устида турган бир бойлам китобларни олиб, Ҳамид Сулаймонга армуғон этдилар.

Улар орасида «Шинелли йиллар» романи, «Мангулик», «Кавказ дафтари», «Сенинг севгинг» ва бошқа лирик шеърлар, балладалар тўпламлари ҳам бор эди.

Уларда шоир уруш хотиралари, сафар таассуротлари, ёр, диёр, ватан соғинчи каби муқаддас туйғуларни ниҳоят инсоний бадиий пардаларда тараннум этганлигини ўқиганлар яхши биладилар.

Мазкур воқеа бот-бот менинг эсимга тушиб туради. Қандай жирканч вақтларни бошимиздан ўтказган эканмиз, халқимизнинг икки буюк ўғлонига қуруқ туҳмат уюштирилганлиги эсга тушган сари қалбим зирқираб кетади ва мустақилликка минг-минг шукурлар қиламан.

Шухрат окани мен шахсий равишда кейинроқ танидим. Бошқа ёзувчиларни ҳам шундай. Сабаби шундаким, мен ўрта мактабни битиргач, армияга чақирилган эдим. Армия хизматим тугамай уруш бошланди ва мен саккиз-тўққиз йил армияда қолиб кетдим. 1947 йилдагина армиядан қайтиб университетга ўқишга кирдим ва уни тугатдим. Шундан сўнггина адабиётшунос бўлиб республикамиз адабиёт оламига кирдим.

Урушдан олдинги ва уруш йилларида мен Шухрат ока шеърларини газета, журналларда кўрсам ўқиб юрар ва шундай шоир борлигини билар эдим, холос. Ул кишининг меҳру садоқатдан баҳс этувчи кичик лирик шеърлари менга ёқар, урушда кўкрагимдан ўқ тегиб, оғир яраланиб қайтганимда ва муолажада бўлган пайларимда ҳам ул шоирнинг севги, вафо, садоқат, сабру қаноат ҳақидаги шеърларини севиб ўқир эдим.

Мана, мен ишга тушгач, бошқалар қатори ул киши билан ҳам танишдим.

Мен ул киши билан бир жойда ишламаган бўлсам ҳам ёзувчилар уюшмасидаги мажлисларда ёки нашриёт йўлакларида кўп учрашар, баъзан бир дам сўхбатлашар эдик. Эсимда бор, Наврўз байрамини тиклаганимизда мени топиб табриклаган ва алоҳида шодлик изҳор қилган эдилар.

Бу шундай бўлган эди.

«Совет Ўзбекистони» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасида «одоб-ахлоқ» қўмитаси тузилган эди. Унга машҳур олимимиз академик Қори Ниёзий раҳбарлик қилар эдилар. Мен ҳам аъзо эдим. Олтмишинчи йиллар боши. Бир куни Қори Ниёзий домла менга қараб:

— Наврўз байрами динийми? — дедилар.

— Йўқ, у диний маросимларга кирмайди, — дедим мен. — У мусулмончиликдан анча аввал таъсис этилган. Бу ҳақда Фирдавсий «Шоҳнома»сида ҳам маълумот бор.

— Ҳа, мен ҳам шундай деб биламан, у умуман

деҳқонлар, меҳнаткашлар байрами. Мана, шу байрамни тикласак бўлмасмикин?

— Яхши бўлади, — дедим.

Кейинги йиғилишимизда домла менга:

— У кунги гапимиз бўйинча мен тегишли идоралар билан гаплашдим. Рози бўлишди, — дедилар, — Энди телевизорга бир чиқиш тайёрласак, ўзим олиб бораман, сиз Наврўз тарихини гапириб берасиз, Карим Маҳмудов Наврўз таомлари ҳақида. Мен эсам илгарилари қишлоқларда Наврўзни қай тартибда байрам қилишгани ҳақида гапираман, — дедилар.

Шундай бўлди. Феврал ойининг охириги кунлари телевизорда қирқ беш дақиқалик кўрсатув ташкил қилдик.

Шундан кейин Шуҳрат ока мени табриклаган ва:

— Жуда соз бўлди-да, буни бутун халқимиз севинч билан қабул қилади, — деган эдилар.

Дарҳақиқат, халқ катта қувонч билан қабул қилди ва барча вилоят, қишлоқларда катта-катта сумалак қозонлари қайнатилиб, Наврўз кутиб олинадиган бўлди.

Шароф Рашидовдан кейин келган баъзи Республика раҳбарлари яна Наврўзга ҳужум уйиштирдилар.

Шуҳрат окага келсак, мен шул воқеа муносабати билан ва кейинчалик, борди-келдилик дўст бўлиш натижасида, ул кишининг ўзбек халқининг урф-одатларига ва бошқа қадриятларига қанчалик содиқ ва умуман ўзбекона танги ва диловар киши эканликларини тушунган эдим. Бу ўринда мен яна бир нарсани эслашим лозим.

Шароф Рашидовнинг таклифлари билан «Шарқ мумтоз адабиёти намуналари» силсиласида китоблар нашр этила бошланди. Бу иш менга топширилган эди. Биринчи тўрт китоб — Умар Хайём, Алишер Навоий, Саъдий Шерозий, Маҳтумқули шеърларидан тўпламлар ўзбек ва рус тилларида 1976—1977 йилларда нашрдан чиққан эди. Буни кўрган Шуҳрат ока ҳам ажиб бир севинч билан мени табриклаган ва бу ишда оқ йўл тилаган эдилар.

Бу силсила ҳам халқ орасида катта эътибор қозонди ва жуда машҳур бўлиб кетди. Унда чиққан ҳар бир китобни мен Шуҳрат окага ҳам тақдим қилар эдим, ўша шоирлар ҳақида суҳбатлашар эдик.

Эсимда бор, Умар Хайём рубойлари, Саъдий Шерозий «Гулистон»и ҳақида гаплашганимизда кўпларини ёддан билишлари гувоҳи бўлдим.

Шуҳрат ока устозлари мактабининг содиқ шоғирди сифатида мумтоз адабиётимизни теран фаҳм этар, кўп шоирлар асарларини ёд билар эди.

Адабиётимиз ва маданиятимизга сидқи дилдан фидокорона ҳизмат қилган ва авлодлар учун эскирмас бадий мерос қолдирган бул зот, заргарона ижод соҳиби бошига қандай иш тушмасин, ўзини ижодга уриб, меҳнатга берилиб, сабот ва эътиқод билан, сабру қаноат билан енгар эди.

Унинг романлари, очерклари, балладалари, лирик шеърлари ҳам кишини ҳаётга, эрка, ҳалолликка, адолатга, инсонга меҳрибонликка ундайди ва чуқур фалсафий мушоҳадаларга чорлайди.

Шу ерда ул кишининг ажиб лирик шеърлари ҳақида икки оғиз сўз айтгим келди-ю, лекин форсларнинг «шенидан кай бувад монанди дийдан» («Эшитган кўргандек бўлолмас ҳаргиз») деган гаплари эсимга тушиб, Шуҳрат оканинг Абдулла Қаҳҳорга бағишланган «Мажнунтол» шеърини келтириб қўя қолай дедим.

Зеро, бу шеър муаллифнинг нақадар нозик таъб шоир, нақадар садоқатли дўст эканлигини ҳам кўз-кўз қилиб туради. Ўқувчилар унинг файзу фасоҳатидан яна бир бор баҳраманда бўлғайлар:

МАЖНУНТОЛ

Абдулла Қаҳҳорга

—Мунчалар, шунчалик кўркем шохингни
Қуёшга кутармай пастга эгибсан?
Соябон мисоли ерга тегибсан,
Ер узра ёзибсан ўз кучоғингни!

Ё сенинг қуёшдан тилинг қисикми?
Ўзгалар рашкидан қўрқасанми ё?
Ё кўркем қаддингдан қилдингми ҳаё?
Ё қуёш нафаси сенга иссиқми?

Севишган йигит-қиз этсин, деб суҳбат,
Ё чодир қурдингми уларга атай?
«Уларни бегона кўздан беркитай»,
Дей ё қилдингми ўзингга ният?

Ё бошинг эгдими ҳасрат, алам, роз?
 Ё ерга йиглайсан ўз қисматингдан?
 Мунчалар кўп экан ҳасратинг чиндан,
 Тугамас ўтса ҳам неча қишу ёз!

— На қайгу, на ҳаё, на ўзга нарса
 Қаддимни этгандир ер узра чодир.
 Мард, дердим қаддимни бирор баҳодир
 Шу хилда умрбод эгиб туролса!

Тупроқдан ниш уриб ўсдим кундан-кун,
 Қуёш нурларида ўрдим кокилим,
 Ва тонг елларида яйради дилим,
 Охири умримга ясадим якун:

Улғайган тупроқдан йироқлаш уят!
 Шу она тупроққа айтай деб раҳмат,
 Бу йўлда чексам ҳам минг турли заҳмат,
 Ер узра атайин эгганман қомат.

Бу менинг меҳримдир, ташаккуримдир
 Камолга етказган она тупроққа.
 Қуй энди, эй дўстим, тутма сўроққа
 Дея — Қоматингни эгганлар кимдир?

1956

МУНДАРИЖА

Бобур Алимов. Муборак хотира	3
Абдулла Орипов. Шуҳрат сиймоси	7
ШУҲРАТ. МАШРАБ. Роман	11

АДИБ ҲАЁТИГА БИР НАЗАР

Саид Аҳмад. Уч мунгли қўшиқ	95
Шукур Холмирзаев. Ай, Шуҳрат акам-а	104
Темура Убайдулло. Устоз Шуҳрат ҳақида насрий достон	120
Тўлан Низом. Бир тўкин боғ эди	140
Зулфия Мўминова. Шоир қалбининг фариштаси	142
Шукур Дадаш. Олтин зангламас	143

ХОТИРАЛАР

Ҳаким Назир. Ўчмас хотира	147
Шукрулло. Ижодкор матонат	152
Пиримқул Қодиров. Маънавий жасорат	159
Иброҳим Раҳим. Сиймоси ҳамон кўзим олдида	166
Мирмуҳсин. Улкан истеъдод	170
Нуридин Муҳитдинов. Орзулари кўп эди	172
Ўткир Ҳошимов. Ҳалоллик	174
Пўлат Мўмин. Шуҳратнинг шуҳрати	177
Матёқуб Қўшжонов. Ўтдан ҳам, сувдан ҳам.	181
Умарали Норматов. Адибнинг бахти	188
Малик Мурод. Ҳамиша уйғоқ адиб	198
Маъруф Жалил. Сабоқ	201
Ойдин Ҳожиёва. Яхшилик	206
Йўлдош Сулаймон. Баҳорнинг оппоқ-оппоқ гуллари	210
Муҳаммад Али. Сўнмас чироқ	215
Ҳафиз Абдусаматов. Ватанпарвар адиб	219
Наим Каримов. Дунёнинг шодлиги шоир мулкидир	224
Сайёр. Меҳрибоним	243
Раҳим Муқимов. Чин инсон ва ажойиб ижодкор эди у	251
Саид Алиев. Шуҳрат Бухорода	260
Абдуманноп Раҳимжонов. Дўстим, маслаҳатчим эди	267
Фахриддин Умаров. Фидой	270
Шуҳрат Ризаев. Умр қарвони	274
Музаффар Аҳмад. Домланинг ҳикмати	282
Рауф Толиб. Жонкуяр устоз	286
Наримон Орифжонов. Шогирд таъзими	290
Тўлқин Муҳитдин. Хотира — қалб ёзуви	294
Шоислом Шомуҳамедов. Шуҳратли Шуҳрат ака	297

ШУҲРАТ

МАШРАБ

(роман)

Адиб ҳаётига бир назар

Х о т и р а л а р

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1998 йил

Мусаввир: *Михаил Самойлов*
Бадий муҳаррир: *Феруза Башарова*
Техникавий муҳаррир: *Лина Хижова*
Мусахҳиҳлар: *Ж. Тоирова, Н. Муҳамадиева*

Теришга 18.02.98 да берилди. Чоп этишга 24.03.98 да рухсат берилди. Бичими 84x108^{1/32}, «Балтика» гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 15,96+1,68 вкл. Нашриёт-ҳисоб табоғи 16,27.+1,57 вкл. Буюртма № 2162. Адади 10.000 дона. Баҳоси узаро келишув асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41.